

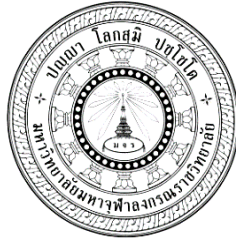

ศึกษาการเจริญวิปัสสนาภาวนาในอัมมัตติกายตนสูตร
A STUDY OF VIPASSANĀ MEDITATION PRACTICE
IN AJJHATTIKĀYATANA SUTTA

พระสุชาติ ปภัสโร (สุวรรณดี)

สารนิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๖๑

ศึกษาการเจริญวิปัสสนาภาวนาในอัมตติกายตนสูตร

พระสุชาติ ปภัสโร (สุวรรณดี)

สารนิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๖๑

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

**A Study of Vipassanā Meditation Practice
in Ajjhattikāyatana Sutta**

Phra Suchat Pabhassaro (Suwandee)

A Research Paper Submitted in Partial Fulfillment of
the Requirements for the Degree of
Master of Arts
(Vipassana Meditation)

Graduate School
Mahachulalongkornrajavidyalaya University

C.E. 2018

(Copyright by Mahachulalongkornrajavidyalaya University)

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้นับสารนิพนธ์ เรื่อง “ศึกษาการเจริญวิปัสสนาภาวนาในอัมตตติกายตนสูตร” เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตาม หลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา

(พระมหาสมบูรณ์ วุฑฒิกโร, ดร.)

คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบสารนิพนธ์

ประธานกรรมการ

(พระเทพสุวรรณเมธี, ดร.)

กรรมการ

(พระศรีวินยาภรณ์, ดร.)

กรรมการ

(พระมหาชิต จานชิต, ดร.)

อาจารย์ที่ปรึกษาสารนิพนธ์

พระมหาชิต จานชิต, ดร.

ชื่อผู้วิจัย

(พระสุชาติ ปกสุโร)

ชื่อสารนิพนธ์ : ศึกษาการเจริญวิปัสสนาภาวนาในอัมตติกายตนสูตร
ผู้วิจัย : พระสุชาติ ปภสโร (สุวรรณดี)
ปริญญา : พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (วิปัสสนาภาวนา)
อาจารย์ที่ปรึกษาสารนิพนธ์ : พระมหาชิต ฐานชิต, ดร., ป.ธ. ๗, ศน.บ. (การศึกษา), M.A. (Sanskrit),
Ph.D. (Vedic Studies)
วันเสร็จสมบูรณ์ : ๒๕ กุมภาพันธ์ ๒๕๖๒

บทคัดย่อ

สารนิพนธ์นี้มีวัตถุประสงค์ ๒ ประการคือ ๑. เพื่อศึกษาเนื้อหาในอัมตติกายตนสูตร ๒. เพื่อศึกษาการเจริญวิปัสสนาภาวนาในอัมตติกายตนสูตรโดยศึกษาข้อมูลจาก คัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท และเอกสารอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องรวบรวมสรุปวิเคราะห์เรียบเรียงบรรยายเชิงพรรณนา ตรวจสอบโดยอาจารย์ที่ปรึกษาจากการศึกษาพบว่า

อัมตติกายตนสูตร มาในพระสูตรต้นปิฎก สังยุตตนิกาย มหาวรรค พระพุทธเจ้าทรงแสดงอัมตติกายตนสูตร คือการเจริญอริยสัจ ๔ ได้แก่ ๑) ทุกข์อริยสัจ คืออายตนะภายใน ๖ ประการ ได้แก่ (๑) จักขวยตนะ (๒) โสตายตนะ (๓) ฆานายตนะ (๔) ชิวหายตนะ (๕) กายายตนะ (๖) มนายตนะ ๒) ทุกขสมุทยอริยสัจ ๓) ทุกขนิโรธอริยสัจ ๔) ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจเป็นต้น ท่านให้น้อมทำความเข้าใจให้เห็นแจ้งตามความเป็นจริง ของหลักอริยสัจ ๔ คือ ๑) การเกิดขึ้นของอายตนะภายใน ๖ เป็นทุกขอริยสัจ ๒) ความอยาก คือกามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา ในอายตนะภายใน ๖ เป็นทุกขสมุทยอริยสัจ ๓) การดับไปของตัณหา ที่เกิดจากอายตนะภายใน ๖ เป็นทุกขนิโรธอริยสัจ ๔) การปฏิบัติตามมรรคมีองค์ ๘ และน้อมจิตไปสู่การดับของตัณหา ที่เกิดจากอายตนะภายใน ๖ เป็นทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ เป็นต้น

การเจริญวิปัสสนาภาวนาในอัมตติกายตนสูตร พบว่าอายตนะภายใน มีฐานในการเจริญภาวนา อยู่ที่อริยสัจ ๔ ประการ คือ ๑) ทุกขอริยสัจควรกำหนดรู้ด้วยปัญญาญาณ ได้แก่ กำหนดรู้อายตนะภายใน ๖ ประการ โดยอาการที่มันปรากฏตามความเป็นจริง คือความเป็นไตรลักษณ์ ๒) ทุกขสมุทยอริยสัจ คือความขัดแย้ง ความต้องการให้สิ่งที่เกิดดับ เป็นไปตามความอยาก นี้ควรละ ๓) ทุกขนิโรธอริยสัจ คือการน้อมจิตไปสู่ความดับ ควรทำให้แจ้ง ๔) ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ ควรเจริญให้มาก เป็นต้น อริยสัจ ๔ ประการนี้ ผู้ปฏิบัติพึงทำความเข้าใจ เพื่อเกิดวิปัสสนาญาณรู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี่ทุกข์ นี่ทุกขสมุทัย นี่ทุกขนิโรธ นี่ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา การรู้เห็นตามเป็นจริง ในอริยสัจ ๔ อย่างนี้ ๓ รอบ ๑๒ อาการ อย่างนี้หมดจดดีแล้ว เมื่อนั้นจึงได้ชื่อว่าเป็นผู้ตรัสรู้ ฯ

Research Paper Title : A Study of Vipassanā Meditation Practice in Ajjhattikāyatana Sutta

Researcher : Phra Suchat Pabhassaro (Suwandee)

Degree : Master of Arts (Vipassanā Meditation)

Research Paper Supervisor

: Phramaha Chit Tanachito, Dr., Pali VII, B.A. (Education),
M.A. (Sanskrit), Ph.D. (Vedic Studies)

Date of Completion : February 25, 2019

Abstract

This research paper consists of 2 objectives as follows; (1) to study the teaching found in Ajjhattikāyatana sutta and (2) to study the development of Vipassanā meditation practice in Ajjhattikāyatana sutta. The research methodology is documentary based on references of Theravāda Buddhist scriptures and other related documents, then accumulated to be analyzed and summarized, edited, corrected and verified by advisor. From the study, it was found that;

Ajjhattikāyatana suttas from Suttanta, Sangyuttanikāya, Mahāvāravagga. In Ajjhattikāyatana-sutta, the Buddha preached the way to develop Four Noble Truths: 1) Dukkha-ariyasacca refers to 6 inner spheres of perception (Salāyatana) which are cakkhāyatana, sotāyatana, ghānāyatana, jivhāyatana, kāyāyatana, manāyatana, 2) Dukkhasamudaya-ariyasacca or the noble truth of suffering origin, 3) Dukkhanirodha-ariyasacca, 4) Dukkhanirodhagāminīpaṭipatā-ariyasacca etc. He encouraged Bhikkhus to practice energetically in order to realize the truth accordingly; (1) the arising of 6 inner spheres of perception is Dukkha-ariyasacca (2) craving insensual desire, existence and non-existence desire contacted with 6 inner spheres of perception is called Dukkhasamudaya-ariyasacca, (3) the cessation of craving which arises from 6 inner spheres of perception is called Dukkhanirodha-ariyasacca, (4) the following Noble Eightfold Path and concentrating to cessation of cravings which arise from 6 inner spheres of perception is called Dukkhanirodhagāminīpaṭipatā-ariyasacca.

Vipassanā meditation practice in Ajjhattikāyatana-sutta was seen that 6 inner spheres of perception are the bases of insight practice following Four Noble

Truths as follows: 1) Dukkha Ariya-sacca should be set to know 6 inner spheres of perception by their true manners, impermanence, 2) Dukkhasamudaya-ariyasaccashould be abandoned, 3)Dukkhanirodha-ariyasaccaor walking to cessation should be clearlydone, and 4) Dukkhanirodhagāminīpaṭipatā-ariyasaccashould be fully developed. These 4 Noble Truthsshould be rightly applied forinsight practice energetically in order to realize that this issuffering, this origin of suffering, this the cessation of suffering, and this the way to cease away all sufferings. TheseFour Noble Truths should also be realized for 3 rounds, 12 mannerscompletely, rightly,only then one can be a Noble One who complete enlightened

กิตติกรรมประกาศ

เกล้าฯ ขอประทานโอกาสกราบขอบพระคุณ เจ้าประคุณสมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถร ศาสตราจารย์พิเศษ, ป.ธ.๙, M.A.,Ph.D.) รองอธิการบดีมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาหลีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม เจ้าคณะใหญ่หนกลาง กรรมการมหาเถรสมาคม และเจ้าอาวาสวัดพิชยญาติการาม เป็นอย่างสูงยิ่ง ที่ได้เปิดหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนานี้ขึ้น เพื่อให้โอกาสในการศึกษา และปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

กราบขอบพระคุณ พระภิกษุทันตะ โอวาทาจริยะ มหาสีสะยาตอ สหภาพเมียนมาร์ที่มีเมตตาอุปถัมภ์ให้ที่พัก ให้สถานที่ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ถวายอาหารเป็นอย่างดี และเป็นพระวิปัสสนาจารย์ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา กราบขอบพระคุณพระวิปัสสนาจารย์ ที่มีเมตตาธรรม เป็นพระวิปัสสนาจารย์ สอบอารมณ์ ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาสหภาพเมียนมาร์ที่เมตตาระยะเวลา ๒ เดือน กราบขอบพระคุณพระราชสิทธิอาจารย์ วัดนาหลวง (อภิญาเจสิตธรรม) ที่ให้ที่พักอาศัยอบรมการปฏิบัติ และอาหารเวลา ๑ เดือน กราบขอบพระคุณพระภิกษุภาวนาพิศาลเมธี วิ. (ประเสริฐ มนต์เสวี) ที่เมตตาเป็นประธานพระวิปัสสนาจารย์ และคณาจารย์มีพระพุทธบุตร ชวโน, พระจักรพงศ์ ปิยธมโม, เป็นต้น ที่ได้ดูแลแนะนำ และถาม-ตอบสอบอารมณ์ ในการปฏิบัติวิปัสสนาเบื้องต้นเป็นระยะเวลา ๑ เดือน กับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ๔ เดือนแรกในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ๗ เดือน

กราบขอบพระคุณ พระมหาสมบุญ วุฑฒิกโร, ดร.คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย, พระเทพสุวรรณเมธี, ดร. ผู้ช่วยรองอธิบดีฝ่ายวิชาการ, รักษาการผู้อำนวยการหลักสูตรบัณฑิตศึกษา, พระมหาโกมล กมโล, ผศ. รักษาการผู้อำนวยการวิทยาลัยสงฆ์, พระมหาชิต ฐานชิต, ดร. อาจารย์ที่ปรึกษาสารนิพนธ์, ดร.ชัยชาญ ศรีหามู, ผู้แปลบทคัดย่อภาษาอังกฤษ, และคณาจารย์ผู้ให้ความรู้ด้านวิชาการ ให้คำแนะนำ แก้ไข ทำให้สารนิพนธ์มีความสมบูรณ์ ขอขอบพระคุณเจ้าหน้าที่ทุกฝ่าย และนิสิตทุกท่านที่ให้การช่วยเหลือ

สุดท้ายนี้ สารนิพนธ์เรื่อง ศึกษาการเจริญวิปัสสนาภาวนาในอัมฤตติกายตนสูตร เกิดเป็นประโยชน์ เป็นบุญกุศล ผู้ศึกษาขอมอบให้บิดามารดา ครู อุปัชฌาย์ อาจารย์ พระวิปัสสนาจารย์ ที่ให้โอวาทอบรม แนะนำในการปฏิบัติ และทุก ๆ ท่านมีส่วนแห่งบุญกุศลนี้ด้วยเทอญ ฯ

พระสุชาติ ปภัสโร (สุวรรณดี)

๒๐ มกราคม ๒๕๖๒

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ข
กิตติกรรมประกาศ	ง
สารบัญ	จ
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ	ช
บทที่ ๑ บทนำ	๑
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ คำถามวิจัย	๓
๑.๓ วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๓
๑.๔ ขอบเขตการวิจัย	๓
๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย	๔
๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๔
๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย	๘
๑.๘ ประโยชน์ที่ได้รับจากการวิจัย	๙
บทที่ ๒ เนื้อหาและสาระสำคัญในอัมมัตติกายตนสูตร	๑๐
๒.๑ ความหมายของอัมมัตติกายตนสูตร	๑๐
๒.๒ ประเภทของอัมมัตติกายตนสูตร	๑๔
๒.๓ สิ่งที่ควรรู้เกี่ยวกับอริยสัจ	๑๘
๒.๓.๑ ความหมายของอริยสัจ	๑๘
๒.๓.๒ ความสำคัญของอริยสัจ	๒๐
๒.๓.๓ โทษของการไม่รู้อริยสัจและประโยชน์ของการรู้อริยสัจ	๒๓
๒.๓.๔ สิ่งที่ควรรู้พิเศษเกี่ยวกับอริยสัจ	๒๗
๒.๔ หลักธรรมที่ปรากฏในอัมมัตติกายตนสูตร	๓๔
๒.๔.๑ อริยสัจ ๔ ในอัมมัตติกายตนสูตร	๓๔
๑) จักขวยตนะ (อายตนะคือตา)	๓๕

๒) โสตายตนะ	(อายุตนะคือหู)	๓๖
๓) ฆานายตนะ	(อายุตนะคือจมูก)	๓๗
๔) ชิวหายตนะ	(อายุตนะคือลิ้น)	๓๘
๕) กายายตนะ	(อายุตนะคือกาย)	๓๙
๖) มนายตนะ	(อายุตนะคือใจ)	๔๑
๒.๕	การรู้อริยสัจ ๔ ในอัมตติกายตนสูตร	๕๔
๒.๖	สรุปท้ายบท	๕๕
บทที่ ๓	การเจริญวิปัสสนาภาวนาในอัมตติกายตนสูตร	๕๖
๓.๑	ความหมายวิปัสสนาภาวนา	๕๖
๓.๒	ขั้นตอนปฏิบัติการเจริญวิปัสสนาภาวนา	๕๙
๓.๒.๑.	ปารีสุทธิศีล ๔	๖๐
๓.๒.๒.	ตัดปัลลิว	๘๑
๓.๒.๓.	ชุกตควัตร	๘๒
๓.๒.๔.	องค์คุณของวิปัสสนา	๘๖
๓.๒.๕.	องค์ประกอบในการเจริญวิปัสสนาภาวนา	๘๗
๓.๓	การเจริญวิปัสสนาภาวนาโดยพิจารณาอริยสัจ ๔ ในอัมตติกายตนสูตร	๙๒
๓.๔	การเจริญวิปัสสนาภาวนาในอัมตติกายตนสูตร	๑๐๗
๓.๔.๑	จักขวยตนะ (อายุตนะคือตา)	๑๐๗
๓.๔.๒	โสตายตนะ (อายุตนะคือหู)	๑๐๘
๓.๔.๓	ฆานายตนะ (อายุตนะคือจมูก)	๑๐๙
๓.๔.๔	ชิวหายตนะ (อายุตนะคือลิ้น)	๑๐๙
๓.๔.๕	กายายตนะ (อายุตนะคือกาย)	๑๐๙
๓.๔.๖	มนายตนะ (อายุตนะคือใจ)	๑๑๐
๓.๕	ผลแห่งการเจริญวิปัสสนาภาวนาโดยพิจารณาอริยสัจ ๔ ในอัมตติกายตนสูตร	๑๑๑
๓.๖	สรุปท้ายบท	๑๑๕
บทที่ ๔	สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ	๑๑๗
๔.๑	สรุปผลการวิจัย	๑๑๗
๔.๑.๑	เนื้อหาและสาระสำคัญในอัมตติกายตนสูตร	๑๑๗
๔.๑.๒	การเจริญวิปัสสนาภาวนาในอัมตติกายตนสูตร	๑๑๘
๔.๒	ข้อเสนอแนะ	๑๑๙

๔.๒.๑	ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย	๑๒๐
๔.๒.๒	ข้อเสนอแนะในการทำสารนิพนธ์ครั้งต่อไป	๑๒๐
	บรรณานุกรม	๑๒๑
	ภาคผนวก	๑๒๕
	ประวัติผู้วิจัย	๑๓๐

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

สารนิพนธ์นี้ ผู้ศึกษาใช้อ้างอิงจากคัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ฉบับมหายุคภาษาไทย พุทธศักราช ๒๕๓๙, คัมภีร์อรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พ.ศ. ๒๕๖๐ คัมภีร์วิสุทธิมรรค และคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกา เป็นต้น

๑. คำอธิบายคำย่อในภาษาไทย

ก. คำย่อคัมภีร์พระไตรปิฎก

หลักการใช้คำย่อชื่อพระไตรปิฎก อักษรย่อ ชื่อคัมภีร์ ตามด้วยวงเล็บ ฉบับที่ใช้แล้ว ตามด้วยเล่ม/ข้อ/หน้า ตามลำดับ เช่น ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๘๔/๕๙๙. หมายถึง ส.ม. (ไทย) = สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย มหาวรรค ฉบับภาษาไทย เล่ม ๑๙ ข้อ ๑๐๘๔ หน้า ๕๙๙ เป็นต้น

พระวินัยปิฎก

คำย่อ			ชื่อคัมภีร์	ภาษา
วิ.มหา.	(ไทย)	=	วินัยปิฎก มหาวิภังค์	(ภาษาไทย)
วิ.ภิกขุณี.	(ไทย)	=	วินัยปิฎก ภิกขุณีวิภังค์	(ภาษาไทย)
วิ.ม.	(ไทย)	=	วินัยปิฎก มหาวรรค	(ภาษาไทย)
วิ.ป.	(ไทย)	=	วินัยปิฎก ปริวารวรรค	(ภาษาไทย)

พระสุตตันตปิฎก

คำย่อ			ชื่อคัมภีร์	ภาษา
ที.สี.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย สีลธัมมวรรค	(ภาษาไทย)
ที.ม.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค	(ภาษาไทย)
ที.ปา.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฐกวรรค	(ภาษาไทย)
ม.มู.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปนิบาต	(ภาษาไทย)
ม.ม.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปนิบาต	(ภาษาไทย)
ม.อุ.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อุपरิปนิบาต	(ภาษาไทย)

คำย่อ	ชื่อคัมภีร์			ภาษา
ส.นิ. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	นิทานวรรค (ภาษาไทย)
ส.ข. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	ชั้นธวาวรรค (ภาษาไทย)
ส.สพ. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	สพายนวรรค (ภาษาไทย)
ส.ม. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	มหาวรรค (ภาษาไทย)
อง.เอกก. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	เอกกนิบาต (ภาษาไทย)
อง.จตุกก. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	จตุกกนิบาต (ภาษาไทย)
อง.สตตก. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	สตตกนิบาต (ภาษาไทย)
อง.ทสก. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	ทสกนิบาต (ภาษาไทย)
ขุ.ธ. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ธรรมบท (ภาษาไทย)
ขุ.เถร. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	เถรคาถา (ภาษาไทย)
ขุ.ม. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	มหานิทเทส (ภาษาไทย)
ขุ.จ. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	จูฬนิทเทส (ภาษาไทย)
ขุ.ป. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ปฎิสัมภิตามรรค (ภาษาไทย)

พระอภิธรรมปิฎก

คำย่อ	ชื่อคัมภีร์			ภาษา
อภิ.สง. (ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก	ธรรมสังคณี	(ภาษาไทย)
อภิ.วิ. (ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก	วิมังค์	(ภาษาไทย)

ข. คำย่อชื่อคัมภีร์ปกรณ์วิเสส

คัมภีร์วิสุทฺธิมรรค ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๕๕ มีดังนี้

คำย่อ	ชื่อคัมภีร์			ภาษา
วิสุทฺธิ.	=	วิสุทฺธิมรรคปกรณ์		(ภาษาไทย)

ค. คำย่อชื่อคัมภีร์อรรถกถา

สารนิพนธ์นี้ ผู้ศึกษาใช้คัมภีร์ อรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ภูมิพลอดุลยเดช เนื่องในโอกาสมหามงคลพระ

ชนมพรรษา ๘๐ พรรษา พุทธศักราช ๒๕๕๐ มีหลักการใช้คำย่อโดยเริ่มจากอักษรย่อชื่อคัมภีร์ ตามด้วยวงเล็บ ฉบับที่ใช้ แล้วตามด้วยภาค/ข้อ/หน้า ตามลำดับ เช่น ที.ปา.อ. (ไทย) ๑/๑๔๕/๑๐๗ หมายถึง สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี ปาฎีกาวรรค อรรถกถา ฉบับภาษาไทย เล่ม ๑ ข้อ ๑๔๕ หน้า ๑๐๗ เป็นต้นมีดังนี้

อรรถกถาพระสุตตันตปิฎก

คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	ภาษา
ที.ปา.อ. (ไทย) = ทีฆนิกาย	สุมังคลวิลาสินี	ปาฎีกาวรรคอรรถกถา (ภาษาไทย)
ม.มฺ.อ. (ไทย) = มัชฌิมนิกาย	ปปัญจสูทนี	มูลปิณณาสก์อรรถกถา (ภาษาไทย)
ม.อุ.อ. (ไทย) = มัชฌิมนิกาย	ปปัญจสูทนี	อุปปริปิณณาสก์อรรถกถา (ภาษาไทย)
สํ.นิ.อ. (ไทย) = สังยุตตนิกาย	สารัตถปกาสินี	นิทานวรรคอรรถกถา (ภาษาไทย)
สํ.สหา.อ. (ไทย) = สังยุตตนิกาย	สารัตถปกาสินี	สหายนวรรคอรรถกถา (ภาษาไทย)
สํ.ม.อ. (ไทย) = สังยุตตนิกาย	สารัตถปกาสินี	มหาวารวรรคอรรถกถา (ภาษาไทย)
อง.ทฺก.อ. (ไทย) = อังคุตตรนิกาย	มโนรณปุรณี	ทุกนิบาตชาดกอรรถกถา (ภาษาไทย)
อง.ทสก.อ. (ไทย) = อังคุตตรนิกาย	มโนรณปุรณี	ทสกนิบาตอรรถกถา (ภาษาไทย)

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

พระพุทธศาสนาได้กำเนิดเกิดมาจาก ความต้องการดับทุกข์ เพราะทุกข์เป็นสิ่งที่ทุกคนประสบด้วยตัวเอง ด้วยรู้ด้วยความไม่สบายกาย ไม่สบายใจ ความคับแค้นใจ^๑ เป็นต้น และมีความต้องการให้พ้นจากกองทุกข์ ก่อนพุทธกาลได้เห็นชัดมาก ได้แก่ ประเทศอินเดีย ที่มีคนแสวงหาความพ้นจากกองทุกข์ โดยรูปแบบด้วยการปฏิบัติต่าง ๆ มากมาย ซึ่งคำสอนเหล่านั้นไม่ทำให้ผู้ปฏิบัติตามพ้นจากกองทุกข์ได้ จนมีเจ้าชายสิทธัตถะทอดพระเนตรเห็นเทวทูต ๔ คือคนแก่ คนเจ็บ คนตาย และสมณะ เทวทูต ๓ อย่างแรก พระพุทธองค์ทอดพระเนตรเห็นภาพทั้งหลายแล้ว เต็มไปด้วยความกองทุกข์ และรู้ว่าทุกคนจะมีแต่ความทุกข์ ได้ทรงดำริ โดยหาวิธีดับทุกข์ และได้เห็นสมณะ ได้ตรัสสิ้นพระทัยออกผนวช เพราะรู้ว่าการเป็นเพศสมณะ จะเป็นทางปฏิบัติให้หลุดพ้นจากทุกข์ได้

เมื่อทรงออกผนวช ด้วยอธิษฐานเพศเป็นบรรพชิตแล้ว ได้ไปศึกษากับครูอาหารดาบส-กาลามโคตรจนได้สมบัติ^๒ ๗ และไปศึกษากับ อุทกดาบสรามบุตร ได้สมบัติที่ ๘^๓ โดยเป็นการฝึกด้วยสมณะ โดยได้แต่ความสงบ และความสุขในใจมาก ซึ่งไม่สามารถละอนุสัยกิเลส^๔ ได้ ได้เสด็จออกจากสำนักอาจารย์ดังกล่าว แล้วเสด็จไปที่ตำบลอุรุเวลาเสนานิคม เมื่อพระพุทธองค์ประทับนั่งที่ใต้ร่มไม้โพธิ์ เริ่มทำการภาวนา และบำเพ็ญทุกรกิริยา ๓ อย่าง คือ ๑) ทรงกตพระทนต์ด้วยพระทนต์ ทรงกตพระตาลูด้วยพระชิวหา^๕ ๒) ทรงผ่อนกลั้นลมอัสสาสะปัสสาสะ^๖ (บำเพ็ญจานไม่มีลมปราณ) ๓) ทรงอดพระกระยาหารจนพระวรกายซูบผอมมาก

^๑ ดุราลัยเถียรใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๓/๒๒.

^๒ สมบัติในที่นี้ หมายถึงจานสมบัติ เป็นสภาวะที่สงบประณีตที่เข้าถึงตามระดับชั้น

^๓ ดุราลัยเถียรใน ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๑/๕๙๓.

^๔ อนุสัยกิเลส คือกิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในสันดาน มี ๗ อย่าง คือ ๑. กามราคะ ความกำหนัดในกาม ๒. ปฏิฆะ ความหงุดหงิด ๓. ทิฎฐิ ความเห็นผิด ๔. วิจิกิจฉา ความลังเลสงสัย ๕. มานะ ความถือตัว ๖. ภวราคะ ความกำหนัดในภพ ๗. อวิชชา ความไม่รู้จริง

^๕ พระตาลู คือ เพดานปาก พระชิวหา คือ ลิ้น

^๖ ลมอัสสาสะ คือลมหายใจเข้า ลมปัสสาสะ คือลมหายใจออก

พระพุทธองค์ทรงดำริในใจว่า พราหมณ์ในอดีต ในอนาคต และในปัจจุบัน เสวยทุกข์ เวทนาที่อย่างมาก ที่เกิดขึ้นในการภาวณา (สมณะ) อย่างยิ่งได้เพียงเท่านี้ไม่มากไปกว่านี้ ซึ่งพระพุทธองค์ ก็ยังไม่บรรลุนิพพานที่สมณะ อันเป็นธรรมวิเศษยิ่งของมนุษย์ได้ จักมีทางอื่นเป็นการตรัสรู้บ้างไหม ได้ทรงดำริความข้างต้นแล้ว ได้หวนระลึกถึง ในงานแรกนาขวัญของพระราชบิดา ที่พระองค์ได้ประทับนั่งอยู่ใต้ต้นหว่า อันร่มเย็นได้สดจากกาม และอกุศลทั้งปวง บรรลุปฐมฌาน ซึ่งเกิดจากวิเวก จักมีการรู้แจ้ง โดยตามระลึกด้วยสติว่า ‘ทางนี้เป็นทางในการตรัสรู้’ เมื่อทรงเสวยพระกระยาหาร จนได้มีพลังกำลังดี ได้ทรงเริ่มทำภาวณาทางใจ (วิปัสสนา) ด้วยอธิษฐานจิตว่า “ร่างกายนี้แม้จะเหลือเพียง หนึ่ง เอ็น และกระดูกโดยแท้ เลือดเนื้อในกายนี้ จะเหือดแห้ง ถ้าเรายังไม่ได้บรรลุธรรมที่ควรบรรลุ โดยการบากบั่นพากเพียรของบุรุษ การหยุดทำความเพียรจักไม่มี”

พระพุทธองค์ทรงบำเพ็ญเพียรถึงยาม ๓ แห่งราตรีในเพ็ญกลางเดือน ๖ จักได้ตรัสรู้ พระอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ ด้วยเจ้าชายสิทธัตถะบรมโพธิสัตว์ได้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นผู้ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง ความทุกข์ไม่ครอบครองจิตใจของพระพุทธองค์ได้ โดยการตรัสรู้ของพระพุทธองค์เป็นการตรัสรู้อรียสัง ๔ ซึ่งในอัมมัตติกาตตนสูตร^๗ ว่าด้วย อายตนภายใน ที่กล่าวว่า อรียสัง ๔ ประการคือ

๑) ทุกขอรียสัง ได้แก่ อายตนะภายใน ๖ ประการ คือ ๑) จักขวยตนะ (อายตนะคือตา) ๒) โสตายตนะ (อายตนะคือหู) ๓) ชานายตนะ (อายตนะคือจมูก) ๔) ชิวหายตนะ (อายตนะคือลิ้น) ๕) กายายตนะ (อายตนะคือกาย) ๖) มนายตนะ (อายตนะคือใจ)

๒) ทุกขสมุทยอรียสัง คือตัณหา อันทำให้เกิดอีก ประกอบด้วยความความเพิลิตเพิลิน และความกำหนัด มีปกติให้เพิลิตเพิลินอยู่ในอารมณ์นั้น ๆ คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา

๓) ทุกขนิโรธอรียสัง^๘ คือความดับตัณหาไม่เหลือด้วยวิวิระคะ ความสละ ความสละคืน ความพ้น ความไม่อาลัยในตัณหา

๔) ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอรียสัง คืออริยมรรคมีองค์ ๘ ได้แก่ ๑) สัมมาทิฎฐิ ๒) สัมมาสังกัปปะ ๓) สัมมาวาจา ๔) สัมมากัมมันตะ ๕) สัมมาอาชีวะ ๖) สัมมาวายามะ ๗) สัมมาสติ ๘) สัมมาสมาธิ

ด้วยความที่กล่าวมาทำให้รู้ได้ว่า ผู้จะหลุดพ้นจากทุกข์ทั้งปวง หรือบรรลุถึงเป้าหมายคือพระนิพพานได้ จักต้องเจริญวิปัสสนาภาวณา ด้วยยกธรรมขึ้นพิจารณา ได้แก่ อรียสัง ๔ เป็นต้น

^๗ ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๔/๕๕๙.

^๘ ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๕/๖๐๐.

การศึกษาปฏิบัติของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า และพระอริยสาวกทั้งปวงแล้ว การเจริญวิปัสสนาภาวนาพิจารณาอริยสัจ ๔ ในอัมมัตติกายตนสูตร^๙ มีสำคัญที่ทำให้ผู้ประพฤติปฏิบัติ ประสบผลสำเร็จในกิจทั้งปวง และพระพุทธรูปก็ได้ตรัสธรรมหลายหมวด คือโพธิปักขิยธรรม ๓๗ อย่าง ได้แก่ สติปัฏฐาน ๔ โพชฌงค์ ๗ และมรรคมงคล ๘ เป็นต้น ในอัมมัตติกายตนสูตรนี้เป็นพระสูตรโดยย่อที่ปรากฏหลักธรรม แต่ยังไม่เห็นแสดงลำดับมรรคการบรรลุธรรม จนเกิดมรรค ผลตามหลักวิปัสสนา เพราะว่าการบรรลุธรรมได้นั้น ต้องผ่านวิปัสสนาญาณเท่านั้น ผู้วิจัยจึงต้องการนำเนื้อหาพระสูตร มาวิเคราะห์ตามลำดับ ในการเจริญวิปัสสนาภาวนาให้เห็นชัดเจน ซึ่งเป็นประโยชน์ในการเจริญวิปัสสนาภาวนาแก่ผู้ปฏิบัติได้ และเป็นประโยชน์เกื้อกูล ในการเจริญวิปัสสนาภาวนาได้ในอนาคต

๑.๒ คำถามวิจัย

๑.๒.๑ เนื้อหาและสาระสำคัญในอัมมัตติกายตนสูตรเป็นอย่างไร

๑.๒.๒ การเจริญวิปัสสนาภาวนาในอัมมัตติกายตนสูตรเป็นอย่างไร

๑.๓ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

๑.๓.๑ เพื่อศึกษาเนื้อหาในอัมมัตติกายตนสูตร

๑.๓.๒ เพื่อศึกษาการเจริญวิปัสสนาภาวนาในอัมมัตติกายตนสูตร

๑.๔ ขอบเขตการวิจัย

การศึกษาค้นคว้าครั้งนี้ เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Document Research) โดยผู้วิจัยมุ่งเน้นศึกษาถึงเนื้อหาและสาระสำคัญ ที่เกี่ยวข้องกับการเจริญวิปัสสนาภาวนา ในอัมมัตติกายตนสูตร ตามหลักคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท ได้แก่ พระไตรปิฎก อรรถกถา ปกรณวิเสส หนังสือ เอกสารตำรา ผลงานทางวิชาการ และรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้อง ดังนี้

๑.๔.๑ ขอบเขตด้านเนื้อหา

ในด้านเนื้อหา การศึกษาค้นคว้าครั้งนี้ ผู้วิจัยศึกษาเฉพาะเนื้อหาและสาระสำคัญ ในอัมมัตติกายตนสูตร ที่เกี่ยวข้องกับการเจริญวิปัสสนาภาวนา ตามหลักอริยสัจ ๔ การศึกษาเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับอัมมัตติกายตนสูตร ที่เป็นไปในส่วนแห่งการชำระกิเลส และหลักการเจริญวิปัสสนาภาวนา ในอัมมัตติกายตนสูตรเท่านั้น ศึกษาข้อมูลตามหลักคัมภีร์ พระพุทธศาสนาเถรวาท อันได้แก่ พระไตรปิฎก

^๙ ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๔/๕๕๙.

ภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๓๙, พร้อมอรรถกถาภาษาไทย ชุด ๕๕ เล่ม ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๕๖, แล้วนำมาสรุป เรียบเรียง นำเสนอแบบบรรยายเชิงพรรณนา

๑.๔.๒ ขอบเขตด้านการศึกษา

ในด้านการศึกษา การศึกษาค้นคว้าครั้งนี้ ผู้วิจัยศึกษาเฉพาะเนื้อหาและสาระสำคัญของ อัมมัตติกายตนสูตร ที่อยู่ในพระสุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค เล่มที่ ๑๙ ที่เกี่ยวข้องกับ การเจริญวิปัสสนาภาวนา ตามหลักอริยสัจ ๔ ศึกษาเนื้อหาที่เกี่ยวกับอัมมัตติกายตนสูตร ที่เป็นไปใน ส่วนแห่งการชำแรกกิเลส และหลักการเจริญวิปัสสนาภาวนาในอัมมัตติกายตนสูตร ตามหลักคัมภีร์ พระพุทธศาสนาเถรวาท โดยการศึกษาข้อมูลจาก พระไตรปิฎก คัมภีร์อรรถกถา ปกรณวิเสสอื่นๆ หนังสือ เอกสาร ตำรา ผลงานทางวิชาการ และรายงานการวิจัยต่างๆ ที่เกี่ยวข้องแล้วนำมาสรุป เรียบเรียง นำเสนอแบบบรรยายเชิงพรรณนา

๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย

๑.๕.๑ อัมมัตติกายตนสูตร หมายถึงพระสูตรว่าด้วยอายตนะภายใน ซึ่งอยู่ในอริยสัจ ๔ ประการคือ ๑) ทุกขอริยสัจ ๒) ทุกขสมุททยอริยสัจ ๓) ทุกขนิโรธอริยสัจ ๔) ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา อริยสัจ, ทุกขอริยสัจ ได้แก่ อายตนะภายใน ๖ ประการ คือ ๑) จักขวยตนะ (อายตนะคือตา) ๒) โสตายตนะ (อายตนะคือหู) ๓) ฆานายตนะ (อายตนะคือจมูก) ๔) ชิวหายตนะ (อายตนะคือลิ้น) ๕) กายายตนะ (อายตนะคือกาย) ๖) มনายตนะ (อายตนะคือใจ) ซึ่งเป็นไปในการชำแรกกิเลสปรากฏ อยู่ใน พระสุตตันตปิฎกสังยุตตนิกายมหาวารวรรค เล่มที่ ๑๙

๑.๕.๒ การเจริญวิปัสสนาภาวนา หมายถึงการเจริญภาวนา เพื่อความรู้แจ้งเห็นจริง ตามความเป็นจริงของสิ่งทั้งหลาย ให้เกิดปัญญาเพื่อรู้ รูปร่างนาม ตามความเป็นจริง คือเห็นความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ ความเป็นอนัตตา

๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ในการทำวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยจะดำเนินการวิจัยโดย ศึกษาข้อมูลที่เป็นหลักฐานจาก พระไตรปิฎก อรรถกถา ปกรณวิเสสเป็นลำดับ และจากเอกสารที่ผู้ทรงคุณวุฒิได้ศึกษาค้นคว้าแล้ว เผยแพร่ปรากฏอยู่ในปัจจุบัน ในเบื้องต้นผู้วิจัย ได้สำรวจเอกสาร และรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้อง ดังต่อไปนี้

๑.๖.๑ คัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาท

๑) พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เนื่องในมหามงคลสมัยฉลองราชสมบัติ ๕๐ ปี ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และเนื่องในมหามงคลสมัยเฉลิมพระชนมายุ ๕ รอบของสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ พุทธศักราช ๒๕๓๙

๒) พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถาภาษาไทย ชุด ๕๕ ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๕๖

๑.๖.๒ ตำราทางวิชาการและเอกสารที่เกี่ยวข้อง

๑) สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ, ศาสตราจารย์พิเศษ, ป.ธ.๙, M.A., Ph.D.) อธิบายไว้ในหนังสือ “อริยวังสปฏิปทา ปฏิปทาอันเป็นวงศ์แห่งพระอริยเจ้า” ว่า ผู้ที่ยินดีในการเจริญภาวนา แล้วปฏิบัติวิปัสสนาจนเห็นแจ้งอริยสัจ ๔ ด้วยมรรคปัญญา ย่อมบรรลุมรรคผลและนิพพาน เป็นพระอรหันต์ผู้ละกิเลสได้โดยสิ้นเชิง สามารถระงับความโศกเศร้า และความคร่ำครวญ ดับทุกข์ทางกายและโศกทางใจในภพนี้ได้แล้ว เมื่อได้ปรินิพพานแล้ว ก็ไม่เวียนว่ายตายเกิดในภพใหม่ ได้รับทุกข์ และโศกอีก เป็นผู้บรรลุมรรคญาณ^{๑๐}

๒) พระธรรมธีรราชฆานูณี (โชดก ญาณสิทธิ, ป.ธ.๙) ได้อธิบายไว้ในหนังสือ “วิปัสสนากรรมฐาน ภาคปฏิบัติ” ว่า ปหานปธาน เพียรละ ได้แก่ เพียรละบาปที่เกิดขึ้นแล้วให้เสื่อมไป คือเพียรละอนุสัยกิเลสทั้ง ๗ ประการนั่นเอง เพราะกิเลสเหล่านี้ หรือบาปเหล่านี้ เกิดขึ้นมาแล้ว ตั้งแต่ภพก่อนชาติก่อน และยังจะเกิดต่อไปอีกไม่มีวันสิ้นสุดยุติลงได้ ในเมื่อบุคคลไม่ละให้เด็ดขาด คือเป็นสมุจเฉทปธาน ตัดรากทิ้งได้เมื่อใด เมื่อนั้นแหละจึงจะชื่อว่า ละได้เด็ดขาด^{๑๑}

๓) พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) ได้อธิบายไว้ในหนังสือ “วิปัสสนานัยเล่ม ๑” ว่า การละกิเลส หมายถึง การดับกิเลสที่เกิดขึ้นด้วยการรู้เห็นอย่างถูกต้อง เหมือนความมืดอันตรธานไปเมื่อพบกับแสงสว่าง และหมายถึงการไม่ให้กิเลสเกิดขึ้นอีกในอนาคตต่อไป เมื่อกิเลสไม่มีโอกาสเกิดขึ้นดังนี้ กุศลจิตที่ประกอบด้วยวิปัสสนาญาณ ย่อมจะเกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง จะเห็นได้ว่าการเกิดขึ้นของกุศลจิต ในภายหลังมีบ่อเกิดจากการละกิเลส ด้วยวิปัสสนา ทั้งกุศลจิตที่เกิดจากการละกิเลส ก็ตั้งมั่นอยู่ได้นานโดยไม่แปรไปเป็นอกุศล ดังนั้น การละกิเลสจึงเป็นที่ตั้งของกุศลจิตต่อๆ มา

^{๑๐} สมเด็จพระพุทธชินวงศ์, สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ, อริยวังสปฏิปทาปฏิปทาอันเป็นวงศ์แห่งพระอริยเจ้า, (กรุงเทพมหานคร: ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๔), หน้า ๒๐๘.

^{๑๑} พระธรรมธีรราชฆานูณี (โชดก ญาณสิทธิ, ป.ธ.๙), วิปัสสนากรรมฐาน ภาคปฏิบัติ, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ กุฑมอร์นิง, ๒๕๔๘), หน้า ๑๙๘-๑๙๙.

และทำให้ กุศลจิตตั้งกล่าวตั้งมั่น^{๑๒}

๔) พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) ได้อธิบายไว้ในหนังสือ “พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ” ว่าเมื่อสติจับอยู่กับสิ่งที่ต้องการกำหนดอย่างเดียว และสัมปชัญญะรู้ เข้าใจสิ่งนั้นตามที่มันเป็น ย่อมเป็นการควบคุมกระแสการรับรู้ และความคิดไว้ให้บริสุทธิ์ ไม่มีช่องที่กิเลสต่างๆ จะเกิดขึ้นได้ และในเมื่อวิเคราะห์มองเห็นสิ่งเหล่านั้น เพียงแค่ตามที่มันเป็น ไม่ใช่ใจ ความรู้สึก ไม่สร้างความคิดคำนึง ตามความโน้มเอียง และความใส่ใจต่างๆ ที่เป็นสกวิสย ลงไปก็ไม่มี ความยึดมั่นถือมั่นต่างๆ ไม่มีช่องที่กิเลสทั้งหลาย เช่นความโกรธจะเกิดขึ้นได้ เป็นวิธีกำจัดอาสวะเก่า และป้องกันอาสวะใหม่ไม่ให้เกิดขึ้น^{๑๓}

๕) พระภิกษุทันตอาสาภมมาเถระ แสดงแนวทางการเจริญวิปัสสนา ไว้ในหนังสือ วิปัสสนาที่ปณีตกว่า หลักในการเจริญวิปัสสนานั้น พึงเริ่มแต่สิ่งที่เห็นได้ง่าย และชัดต่อรูป ในอารมณ์ที่กำหนดนั้น นามเป็นอารมณ์ที่ละเอียดประณีต เห็นได้ยากยิ่งกว่ารูป ดังนั้นในระยะเริ่มแรกของ วิปัสสนายานิกบุคคล พึงให้กำหนดรูปก่อน^{๑๔}

๑.๖.๓ เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑) พระมหาประเสริฐ มนต์เสวี (พรหมจรรย์) ศึกษาวิจัยเรื่อง “ศึกษาวิเคราะห์ หลักปฏิบัติอานาปานสติภาวนา เฉพาะกรณีคำสอนพุทธทาสภิกขุ” พบว่า หลักปฏิบัติอานาปานสติ ภาวนา เฉพาะกรณีคำสอนพุทธทาสภิกขุ” พบว่าหลักปฏิบัติสติปัฏฐาน ๔ มีพิจารณากาย เวทนา จิต ธรรม มีแนวการปฏิบัติที่ผู้ปฏิบัติเข้าใจง่าย และเป็นธรรมะที่สร้างสรรค์ต่อทุกศาสนา เป็นไปเพื่อความดับทุกข์ สามารถทำให้ผู้ฝึกปฏิบัติตามบรรลุมรรค ผล นิพพานได้ เรียกว่า มรรคมืองค์ ๘ หรือ อัฐังคิกมรรค^{๑๕}

^{๑๒} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๑, แปลและเรียบเรียงโดย พระคันธสาราภิวังศ์ (นครปฐม: ซีเอไอ เซ็นเตอร์จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๔๕.

^{๑๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๙), หน้า ๘๑.

^{๑๔} พระภิกษุทันตอาสาภมมาเถระ อัครมหาภิกษุผู้มีคุณานุภาพ, วิปัสสนาที่ปณีตกว่า ฉบับพิมพ์รวมเล่ม ใน ๑๐๐ ปี อัครมหาภิกษุผู้มีคุณานุภาพ, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่งจำกัดมหาชน, ๒๕๕๔), หน้า ๒๓๑.

^{๑๕} พระภิกษุญาณพิศาลเมธี วิ., “ศึกษาวิเคราะห์หลักปฏิบัติอานาปานสติภาวนา เฉพาะกรณีคำสอนพุทธทาสภิกขุ”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), บทคัดย่อ.

๒) พระมหาประติษฐ์ ธมมธีโร (ธรรมโบาย์) ศึกษาวิจัยเรื่อง “ศึกษาวิเคราะห์ปิติในวิปัสสนา” ภาวนาเฉพาะกรณีการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ๗ เดือน” พบว่า ปิติคือความอิ่มใจที่ปรากฏในขณะที่ปฏิบัติธรรม จำแนกเป็น ๕ ประเภท คือ บุพทกาศปิติ ขณิกาปิติ โลกกันติกาปิติ อุพเพงคาปิติ ผรณาปิติ “และยังมีปิติที่เกิดจากภายในแก่ผู้แสดงธรรม ผู้ฟังธรรม” และผู้สอนธรรม ย่อมยังความพอใจให้เกิดขึ้นยังน้ำตาให้ไหลก่อให้เกิดขณลูก ปิตินั้นทำที่สุดแห่งสังสารวัฏอันมีอรรถผลเป็นจุดมุ่งหมาย ดังนั้นความยินดีในธรรมเช่นนั้นจึงยอดเยี่ยมกว่าความยินดีทั้งหมดนั้นทีเดียว”^{๑๖}

๓) พระมหาสุทัศน์ สุขวฑฒโน (เฉียบแหลม) ศึกษาวิจัยเรื่อง “ศึกษาหลักการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในอริยมัคคสูตร” พบว่า การเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นไปเพื่อความสิ้นกรรม พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งเองแล้ว จึงประกาศให้ผู้อื่นรู้ตาม ด้วยเหตุนี้เอง ทำให้เป็นแนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักอริยมรรค สามารถบรรลุธรรมในการปฏิบัติตามหลักอริยมรรคมีองค์ ๘ และสามารถบรรลุมรรคญาณ ผลญาณ และนิพพานได้ เป็นทางอันประเสริฐ ทางดำเนินของพระอริย เพื่อความเข้าถึง มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑ เรียกว่า มรรคมีองค์ ๘ หรือ อัญญัติกิมรรค^{๑๗}

๔) พระเฉลิมพล ฉันทชาโต (รอดรัตน์) ศึกษาวิจัยเรื่อง “ศึกษาหลักธรรมและการเจริญวิปัสสนาภาวนาในสัลเลขสูตร” พบว่า การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา คือการปฏิบัติเพื่อให้เกิดปัญญาแจ้งในอริยสัจ ๔ เป็นการปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐาน ๔ เป็นหลักปฏิบัติเพื่อความหลุดพ้นทุกข์ มีปรากฏในพระสูตรต้นตปิฎกที่ขณิกายมหาวรรคว่า ภิกษุทั้งหลายทางนี้เป็นทางเดียว เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ เพื่อล่วงโสกะ และปริเทวะ เพื่อดับทุกข์ และโทมนัส เพื่อบรรลุอุบายธรรม เพื่อทำให้แจ้งนิพพานทางนี้ คือสติปัฏฐาน ๔ ประการ^{๑๘}

๕) แม่ชีปฐมา มุทธาประนัง ศึกษาวิจัยเรื่อง “ศึกษาหลักธรรมและปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในอัมมัตตานิจจสูตร” พบว่า การศึกษาเกี่ยวกับการกำหนดรู้ภาวะความเป็นจริงของ

^{๑๖} พระมหาประติษฐ์ ธมมธีโร (ธรรมโบาย์) “ศึกษาวิเคราะห์ปิติในวิปัสสนา: ภาวนาเฉพาะกรณีการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ๗ เดือน”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), บทคัดย่อ.

^{๑๗} พระมหาสุทัศน์ สุขวฑฒโน (เฉียบแหลม), “ศึกษาหลักการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในอริยมัคคสูตร”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), บทคัดย่อ.

^{๑๘} พระเฉลิมพล ฉันทชาโต (รอดรัตน์), “ศึกษาหลักธรรมและการเจริญวิปัสสนาภาวนาในสัลเลขสูตร”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗), บทคัดย่อ.

อายตนะภายใน ๖ ได้แก่ จักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหา กายะ มโน ล้วนตกอยู่ในไตรลักษณ์ คือความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ และอนัตตา เพราะอาศัยเหตุปัจจัยที่ไม่เที่ยง อายตนะภายในซึ่งเป็นผลปรากฏย่อมไม่เที่ยงด้วย เมื่อจิตทำหน้าที่รับรู้อารมณ์ผ่านอายตนะแล้วจะดับไปตามสภาวะลักษณะอาการของ ไตรลักษณ์ คือการเกิดดับ การบีบคั้น และความไม่มีแก่นสารสามารถสงเคราะห์เข้าในอริยสัจ ปฏิจจสมุปบาท เป็นต้น^{๑๙}

จากการศึกษาทบทวนเอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ไม่มีงานวิจัยที่เกี่ยวกับการเจริญวิปัสสนาภาวนา เพื่อเป็นกระบวนการ ที่เป็นไปในส่วนของ การชำระกิเลส ในพุทธศาสนาโดยตรง พบแต่รายงานการวิจัยที่มีเนื้อหาเกี่ยวข้องกับบางส่วนเท่านั้น ซึ่งก็เพียงพอต่อการวิจัยครั้งนี้ ทำให้ผู้วิจัยได้อาศัยหลักการ แนวคิด เพื่อเป็นฐานในการศึกษาเนื้อหา และสาระสำคัญ ที่เกี่ยวกับการเจริญวิปัสสนาภาวนา ในอัมมัตติกายตนสูตร ตามหลักอริยสัจ ๔ สืบต่อไป

๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย

การศึกษาเนื้อหาและสาระสำคัญ ในอัมมัตติกายตนสูตรที่เกี่ยวกับ การเจริญวิปัสสนาภาวนา ในงานวิจัยครั้งนี้ เป็นการวิจัยเอกสาร (Documentary Research) โดยมุ่งศึกษาข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับเนื้อหา และสาระสำคัญที่ปรากฏในพระสูตร คือ ธรรมที่เป็นปริยายในส่วนแห่งการชำระกิเลส ได้แก่ อริยสัจ ๔ ประการ คือ ๑) ทุกขอริยสัจ ๒) ทุกขสมุทยอริยสัจ ๓) ทุกขนิโรธอริยสัจ และ ๔) ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ, ซึ่งในทุกอริยสัจ ได้แก่ อายตนะภายใน ๖ ประการ คือ ๑) จักขายตนะ (อายตนะคือตา) ๒) โสตายตนะ (อายตนะคือหู) ๓) ฆานายตนะ (อายตนะคือจมูก) ๔) ชิวหายตนะ (อายตนะคือลิ้น) ๕) กายายตนะ (อายตนะคือกาย) ๖) มนายตนะ (อายตนะคือใจ) โดยกล่าวถึงลักษณะ เหตุเกิด ความต่าง วิบาก ความดับ และข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ของธรรมเหล่านี้ ว่ามีความเกี่ยวข้องกันอย่างไร กับการเจริญวิปัสสนาภาวนา แล้วนำมาสรุปบรรยายเชิงพรรณนาดังต่อไปนี้

๑.๗.๑ เก็บรวบรวมข้อมูลที่ใช้ประกอบการวิจัย ซึ่งได้แก่ เอกสารที่มีเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับการวิจัย โดยรวบรวมจากแหล่งต่าง ๆ ได้แก่ หอสมุดกลางมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย โดยแยกเป็นประเภท ดังนี้

^{๑๙} แมชีปฐมา มุทธาประนัง ศึกษาวิจัยเรื่อง “ศึกษาหลักธรรมและปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในอัมมัตติกายตนสูตร”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๖๑), บทคัดย่อ.

๑) ศึกษาข้อมูลจากคัมภีร์พระไตรปิฎก ฉบับภาษาไทยอรรถกถา และปกรณ์วิเสสรวม ทั้งเอกสารที่เกี่ยวข้องกับเนื้อหา และสาระสำคัญที่ปรากฏ ในอัมตติกายตนสูตร ที่เกี่ยวกับการเจริญ วิปัสสนาภาวนา

๒) รวบรวมข้อมูลจากงานวิจัย วิทยานิพนธ์ที่เกี่ยวข้อง รวมทั้งส่วนที่เป็นคำอธิบาย จากหนังสือ เอกสารฉบับต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับการวิจัย

๑.๗.๒ ศึกษาข้อมูลที่เป็นในส่วนของเนื้อหา และสาระสำคัญ ในอัมตติกายตนสูตร ที่เกี่ยวข้องกับการเจริญวิปัสสนาภาวนา

๑.๗.๓ เรียบเรียงเนื้อหา และสาระสำคัญ ในอัมตติกายตนสูตร ที่เกี่ยวกับการเจริญ วิปัสสนาภาวนา เป็นรูปแบบองค์ความรู้ใหม่

๑.๗.๔ นำเสนอผลการวิจัย ที่เกี่ยวข้องกันกับเนื้อหา และสาระสำคัญ ในอัมตติกายตนสูตร ที่เกี่ยวกับการเจริญวิปัสสนาภาวนา โดยการเรียบเรียง และบรรยายเชิงพรรณนา

๑.๘ ประโยชน์ที่ได้รับจากการวิจัย

๑.๘.๑ ทำให้ทราบเนื้อหาและสาระสำคัญในอัมตติกายตนสูตร

๑.๘.๒ ทำให้ทราบการเจริญวิปัสสนาภาวนาในอัมตติกายตนสูตร

บทที่ ๒

เนื้อหาและสาระสำคัญในอัมตติกายตนสูตร

เนื้อหาอัมตติกายตนสูตร เป็นหลักธรรมที่เกี่ยวข้องกับการเจริญวิปัสสนาภาวนา อันเป็นอุบายวิธีที่จะเข้าถึงสัจธรรมในทางพระพุทธศาสนา และทำให้เป็นผู้ตื่นจากอวิชชา คือความรู้แจ้ง สัจธรรมอันสูงสุดในทางพระพุทธศาสนา แต่การเข้าถึงไม่ได้ ขึ้นอยู่กับหลักการพัฒนากาย พัฒนาจิต และสติปัญญา หากแต่จะต้องนำเอาหลักธรรมนั้นมาประพฤติปฏิบัติ จึงจะรู้แจ้งเห็นจริงในสัจธรรมได้ด้วยเหตุนี้ ในบทที่ ๒ นี้ ผู้วิจัยจะได้ศึกษาเนื้อหาหลักธรรมที่เกี่ยวข้องกับการเจริญวิปัสสนาภาวนาในอัมตติกายตนสูตร ว่ามีความหมายอย่างไร มีหลักธรรมกี่อย่าง มีเนื้อหาอย่างไรบ้าง และมีประโยชน์และอานิสงส์เป็นอย่างไร ผู้ศึกษาจึงได้กำหนดประเด็นที่จะศึกษาไว้ดังนี้

- ๒.๑ ความหมายของอัมตติกายตนสูตร
- ๒.๒ ประเภทของอัมตติกายตนสูตร
- ๒.๓ สิ่งที่ต้องรู้เกี่ยวกับอริยสัจ
- ๒.๔ หลักธรรมที่ปรากฏในอัมตติกายตนสูตร
- ๒.๕ การรู้อริยสัจ ๔ ในอัมตติกายตนสูตร
- ๒.๖ สรุปท้ายบท

๒.๑ ความหมายของอัมตติกายตนสูตร

อัมตติกายตนสูตร หมายถึง ว่าด้วยอายตนะภายใน ๖ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประสงค์เอาธรรมที่เกิดขึ้นในตน (นียกัชฌัตตะ) ในคำว่า อชฌตต์ (ภายใน) นี้ ดัง [ฉาน] ในวิภังค์ตรัสเพียงเท่านั้นว่า อชฌตต์ ปัจจตต์ (เป็นภายใน คือ เฉพาะตน) ดังนั้น คำว่า อชฌตต์ นี้จึงมีความหมายว่าเกิดขึ้นในตน คือกระแสจิตของตน เพราะทรงประสงค์เอาอานิยะกัชฌัตตะ

ธรรม อัมตัตตะ ที่ตรัสไว้ในที่ต่างๆ จำแนก ๔ ประการตามฐานะคือ

- ๑) โคจรชฌัตตะ อารมณ์ที่บุคคลกำหนดรู้ด้วยสมณะ หรือวิปัสสนา
- ๒) นียกัชฌัตตะ หมู่ธรรมที่เกิดขึ้นในตน
- ๓) อัมตัตตชฌัตตะ อายตนะภายใน ๖ ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ
- ๔) วิสยชฌัตตะ สิ่งที่พระพุทธเจ้าเป็นใหญ่ในจิตของพระองค์ ได้แก่ ผลสมมาบัติ เพราะ

พระองค์สามารถเข้าผลสมบัติได้ทุกขณะที่ต้องการ

อัมตตะในที่นี้เป็น นียกัมตตะ คือฉานที่เกิดขึ้นในตน เพราะในพระบาลีมานวิภังค์ ตรีสอธบาย อชมตต (เป็นภายใน) ด้วยบทที่มีความหมายคล้ายกันว่า ปจจตต (เฉพาะตน) จึงหมายถึง นียกัมตตะในที่นี้ ดังข้อความใน พระบาลีว่า อชมตตุนติ ย อชมตต ปจจตต

คำว่า อชมตต (ภายใน) คือฉานใดเป็นภายใน คือเฉพาะตน^๑

คำว่า อชตต มาจาก อธิ (เกิดขึ้น) + อตต (ตน) ส่วนคำว่า ปจจตต มาจาก ปติ (เฉพาะ)+ อตต (ตน) คำทั้งสองมีรูปวิเคราะห์ว่า

อตตนิ ชาต อชมตต = ฉานที่เกิดขึ้นในตน ชื่อว่า อัมตตะ (อภัยยิภาวสมาส อธิ ศัพท์+ อตต ศัพท์) อตตานํ อตตานํ ปติ ปจจตต = เฉพาะตน ๆ ชื่อว่า ปัจจตตะ (อภัยยิภาวสมาส ปติ ศัพท์ + อตต ศัพท์)^๒

สูตร คือพระสูตร พระธรรมเทศนา หรือธรรมกถาเรื่องหนึ่ง ๆ ในพระสูตรต้นปิฎกแสดง เจ็บบุคคลลาธิฐาน เช่น เมื่อบุคคลที่พระพุทธเจ้าเสด็จไปพบทูลถาม พระองค์ก็ตรัสตอบไป คำตอบ หรือคำสนทนาที่ทรงโต้ตอบกับชาวบ้านชาวณา พระมหากษัตริย์หรือเจ้าชาย แต่ละเรื่องก็จบไปในตัว เรื่องหนึ่งๆ นี้ เรียกว่า สูตร (หรือพระสูตร) ธรรมที่แสดงแบบนี้ได้รวบรวมจัดไว้พวกหนึ่ง เรียกว่า สูตรตันตะ หรือพระสูตร^๓

เมื่อว่าโดย “อายตนะ” ทวาราลมพนเภทน ฆวนตายนานิ จ ทวาราลมพนตพูปนุน ปริยายเยน ธาตุโยฯ แปลว่า อายตนะ และธาตุ ย่อมมีโดยประเภทแห่งทวาร และอารมณ์ย่อมมีโดย วิญญาณที่เกิด เนื่องจากทวาร และอารมณ์หมายความว่า อายตนะ โดยประเภทแห่งทวารแล้วมี ๖ เป็นอายตนะภายใน ๖ เรียกว่า อัมตตติกายตนะ ว่าโดยแห่งอารมณ์ก็มี ๖ เป็นอายตนะภายนอก

^๑ คำว่า ภายใน อธิบายว่า เป็นภายในมีเฉพาะตน ในคำว่า มีจิตสงบนัน จิต มโน มานัส ฯลฯ มโน วิญญาณธาตุที่เหมาะสมนี้เรียกว่า จิต จิตนี้เป็นธรรมชาติสงบระงับ สงบเสียบภายในตน เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า มีจิต สงบภายในตน. อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๕๕๕/๓๐๘.

^๒ พระพุทธโฆษาจารย์ วจนนาม, สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ ตรวจชำระ, พระคันธสาราภิกังค์ แปล และ อธิบาย, วิสุทธมรรค ฉบับแปลและอธิบาย เล่ม ๒, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูร สาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๘), หน้า ๑๓๘.

^๓ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พระไตรปิฎกสิ่งที่ชาวพุทธต้องรู้, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๔๕), หน้า ๑๘.

เรียกว่า พหิทถายตนะ รวมอายตนะ ๑๒^๔

อายตนะในคัพทวิเคราะห์ อายตนะ ที่อยู่ ที่เกิด ที่ประชุม เหตุบ่อเกิด เทวาลัย เจตีย์ลัทธิ

- อายตนะติ วายมนติ เอตถ ผลกามาติ อายตนะ ที่เป็นผู้ต้องการผลพยายาม (อา บทหน้า ยตธาค ในความหมายว่า พยายาม ยุ ปัจจัย แปลง ยุ เป็น อน),

- อายภูต อุตตโน ผล ตโนติ ปวตเตตติ อายตนะ สิ่งที่ย้ายผลของตนไป (อาย บทหน้า ตนุธาค ในความหมายว่า ขยาย อ ปัจจัย)^๕

อายตนะ นี้มีเนื้อความแสดงความหมายอยู่ ๕ ประการ คือ

๑) สยชาติเทสภูฏ หมายความว่า ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ที่เป็นอายตนะในนี้ เรียกว่า อายตนะ เพราะเป็นที่เกิดแห่งวิถิจิต เป็นที่เกิดของบุญและบาป ก็อาศัยเกิดตามอายตนะนี้ทั้งนั้น เป็นที่อยู่ของจิตและเจตสิกอีกด้วย ถ้าไม่มีอายตนะแล้ว ก็ไม่มีเครื่องก่อให้เกิดจิตและเจตสิก ไม่มีวิถิจิตไม่มีบุญและไม่มีบาป คือ จะเกิดในชาติใดภพใดก็ตาม ไม่เกิดที่อื่นต้องเกิดที่อายตนะเหล่านี้ทั้งนั้น

๒) นิวาสภูฏ หมายความว่า ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ที่เป็นอายตนะภายในนี้ เรียกว่า อายตนะ เพราะเป็นที่อยู่ของวิถิจิต เป็นการแสดงโดยอ้อม เพราะวิถิจิตต่างๆ นั้นไม่ใช่มียู่แล้วในที่ตา หู เป็นต้น ต่อเมื่อมีเหตุปัจจัยพร้อมเพรียงกันแล้ว วิถิจิตเหล่านั้นก็เกิดขึ้นเหมือนหนึ่งพิณกับสายพิณ ย่อมกล่าวไม่ได้ว่าเสียงพิณนั้นอยู่ที่ตัวพิณแต่ถ้าตีดีแล้วเสียงนั้นปรากฏดังขึ้นมาคล้ายกับว่าเสียงนั้น อยู่ในสายพิณ ดังนั้น วิถิจิต และอัมมัตติกายตนะ ๖ เหล่านี้ ถ้ามีเหตุปัจจัยบริบูรณ์แล้วปรากฏเกิดขึ้นเหมือนหนึ่งวิถิจิตนี้อยู่ในอายตนะเหล่านี้

๓) อากรภูฏ หมายความว่า ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ที่เป็นอายตนะภายในนี้ เรียกว่า อายตนะ เพราะเกิดขึ้นอยู่ในสัตว์ทั่วไป ไม่เลือกชั้นต่ำ ชั้นสูง เล็ก ใหญ่ คือ ไม่ว่ามนุษย์ เทวดา สัตว์ดิรัจฉานก็ต้องมี ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ด้วยกันทั้งสิ้น

๔) สโมสรณภูฏ หมายความว่า รูปายตนะ เป็นต้น จนถึงธัมมายตนะที่เป็นอายตนะ ภายนอก เรียกว่า อายตนะเพราะเป็นที่ประชุมแห่งวิถิจิตทั้งหลายคือ วิถิจิตต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นนั้นจะต้องมีการรับอารมณ์เสมอของวิถิจิตเหล่านี้ คล้ายกับว่าเข้าไปประชุมในอารมณ์มีรูปารมณ์ เป็นต้น

^๔ นายวรรณสิทธิ์ ไชยยะเสวี, คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๗ สมุจจยสังคหะ-วิภาค, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ทิพยวิสุทธ, ๒๕๔๗), หน้า ๑๑๘.

^๕ พระมหาโพธิวงศาจารย์ (ทองดี สุรเตโช) ป.ธ. ๙ ราชบัณฑิต, คัพทวิเคราะห์, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เสียงเชียงใหม่ ๒๒๓, ๒๕๕๕), หน้า ๑๐๐.

๕) การณฺฏฐ หมายความว่า อายุตนะภายใน ๖ และภายนอก ๖ เหล่านี้ เรียกว่า อายุตนะ เพราะเป็นที่ให้วิถิจิตเกิด คือ ตามธรรมชาติวิถิจิตที่จะเกิดขึ้นได้นั้นต้องมีอายุตนะทั้งภายใน และภายนอก ถ้าไม่มีอายุตนะเหล่านี้เสียแล้ววิถิจิตเกิดขึ้นไม่ได้^๖

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ให้ความหมายของอายุตนะไว้ว่า อายุตนะ แปลว่าที่ ต่อ หรือแดน หมายถึงที่ต่อกันให้เกิดความรู้ แดนเชื่อมต่อกันให้เกิดความรู้ หรือแหล่งที่มาของความรู้ แปลอย่างง่าย ๆ ว่าทางรับรู้ มี ๖ อย่าง ดังที่เรียกในภาษาไทยว่า ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ โลกนั้น ปรากฏลักษณะอาการแก่มนุษย์เป็นส่วนๆ เท่าที่มนุษย์จะมีแดน หรือเครื่องมือสำหรับรับรู้ คือ เท่ากับ จำนวนอายุตนะ ๖ นั่นเอง สิ่งที่ถูกรู้ หรือลักษณะอาการต่างๆ ของโลกเรียกชื่อว่า อายุตนะเหมือนกัน ดังนั้น แดนต่อความรู้ภายใน เรียกว่าอายุตนะภายใน มีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่าทวาร หรืออินทรีย์ ๖ และแดนต่อความรู้ภายนอกเรียกว่า อายุตนะภายนอก ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส สิ่งต้องกายและสิ่งที่ ใจนึก โดยทั่วไปนิยมเรียกว่า อารมณฺ์^๗ และระหว่างอายุตนะภายใน ๖ และอายุตนะภายนอก ๖ สามารถจัดลงในชั้น ๕ มีดังนี้

๑) อายุตนะ ๕ คู่ ได้แก่ (๑) (จักขุ-รูป) (๒) (โสต-สัททนะ) (๓) (ฆานะ-คันธะ) (๔) (ชีวหา-รส) (๕) (กาย-โณภูฏัพพะ) อยู่ในรูปชั้น

๒) อายุตนะภายในที่ ๖ คือ มโน หรือ ใจ อยู่ใน วิญญานชั้น

๓) อายุตนะภายนอกที่ ๖ คือ ธรรม หรือธรรมารมณฺ์อยู่ในชั้น ๔ ได้แก่ นามชั้น ๓ (เวทนา สัญญา สังขาร) และรูปชั้น (โดยเฉพาะที่เป็นสุขุมรูปเท่านั้น เช่น อากาศธาตุ ความเป็นหญิง ความเป็นชาย ความเบา ความอ่อนสลาย ความสืบต่อ ความทรุดโทรม การขยายตัว ความแปรสลาย ของรูป เป็นต้น) กับทั้งนิพพานซึ่งเป็นภาวะพ้นจากชั้น^๘

สรุปได้ว่า อัชฌัตติกายตนสูตร คืออายุตนะภายใน ๖ เป็นรูปนาม หรือชั้น ๕ มี ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ และอายุตนะอีกประเภทหนึ่ง คือ อายุตนะภายนอก ๖ คือ รูปารมณฺ์ เป็นต้นซึ่งมีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องติดต่อกัน ๖ คู่ เกิดสภาวะธรรมเป็นไปโดยเฉพาะ ๆ แห่งทวารนั้น อันเป็นที่เกิดของสภาพธรรมในจิตต่าง ๆ ของอายุตนะภายใน ๖ ให้ปรากฏเกิดขึ้นเท่านั้น อัชฌัตติกายตนสูตรนี้

^๖ นายบุญมี เมธางกูร, นายวรรณสิทธิ์ ไวกยะเสวี, คู่มือการศึกษา พระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริจเฉท ที่ ๗ สมุจจยสังคหวิภังค์, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: เทพประทานการพิมพ์, ม.ป.ป.), หน้า ๑๐๑-๑๐๒.

^๗ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุง และขยายความ, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ๔๑.

^๘ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุง และขยายความ, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ๓๙.

ปรากฏอยู่ในพระสุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค เล่มที่ ๑๙ พระพุทธองค์ได้ทรงแสดง อชัณตติกายตนสูตรนี้ แก่ภิกษุทั้งปวง เพื่อสอนให้ภิกษุทั้งปวงเจริญอริยสัจ ๔ ที่อยู่ในอชัณตติกายตนสูตร ท่านให้ทำความเพียร เพื่อรู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี่ทุกข์ นี่ทุกขสมุทัย นี่ทุกขนิโรธ นี่ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา โดยมีความหมาย ตามหลักอรรถนัยที่ผู้วิจัย จะได้ศึกษาดังต่อไปนี้

๒.๑.๑ ความหมายตามหลักอรรถนัย

อชัณตติกายตนสูตร คือ การเจริญอริยสัจ ๔ ได้แก่

๑. ทุกขอริยสัจ ได้แก่ อายุตนะภายใน ๖ ประการ คือ ๑) จักขวยตนะ (อายุตนะคือตา) ๒) โสตายตนะ (อายุตนะคือหู) ๓) ฆานายตนะ (อายุตนะคือจมูก) ๔) ชิวหายตนะ (อายุตนะคือลิ้น) ๕) กายายตนะ (อายุตนะคือกาย) ๖) มนายตนะ (อายุตนะคือใจ)

๒. ทุกขสมุทยอริยสัจ คือตัณหา อันทำให้เกิดอีก ประกอบด้วยความความเพิลิตเพลินและความกำหนด มีปกติให้เพิลิตเพลินอยู่ในอารมณ์นั้น ๆ คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา^๙

๓. ทุกขนิโรธอริยสัจ คือความดับตัณหาไม่เหลือ ด้วยวิราคะ ความสละ ความสละ คึนความพ้น ความไม่อาลัยในตัณหา^{๑๐}

๔. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ คืออริยมรรคมีองค์ ๘ ได้แก่ ๑) สัมมาทิฎฐิ (ความเห็นชอบ) ๒) สัมมาสังกัปปะ (คำริชอบ) ๓) สัมมาวาจา (เจรจาชอบ) ๔) สัมมากัมมันตะ (การงานชอบ) ๕) สัมมาอาชีวะ (เลี้ยงชีพชอบ) ๖) สัมมาวายามะ (พยายามชอบ) ๗) สัมมาสติ (ระลึกชอบ) ๘) สัมมาสมาธิ (ความตั้งใจชอบ) ชื่อว่าปฏิปทาที่จะให้ถึงความดับอายุตนะ ๖^{๑๑}

๒.๒ ประเภทของอชัณตติกายตนสูตร

พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในอชัณตติกายตนสูตร เป็นประเภทอายุตนะภายในมี ๖ ประเภท ได้แก่

๑. จักขวยตนะ หมายถึงแดนติดต่อ คือตา ตา หมายถึงประสาทที่รับรูปต่างๆ ได้อยู่ใน ลูกนัยน์ตา บางทีเรียกว่า จักขุประสาท

^๙ ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๔/๕๙๙.

^{๑๐} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๔/๖๐๐.

^{๑๑} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๔/๖๐๐.

๒. โสตายตนะ หมายถึงแดนติดต่อ คือหู หู หมายถึงประสาทที่รับฟังเสียงได้ อยู่ในช่องหู บางที่เรียกว่า โสตะประสาท

๓. ฆานายตนะ หมายถึงแดนติดต่อ คือจมูก จมูก หมายถึงประสาทที่สูดกลิ่นได้อยู่ในช่องจมูก บางที่เรียกว่า ฆานะประสาท

๔. ชิวหายตนะ หมายถึงแดนติดต่อ คือลิ้น ลิ้น หมายถึงประสาทที่ลิ้มรสได้ อยู่ที่แผ่นลิ้น บางที่เรียกว่า ชิวหาประสาท

๕. กายายตนะ หมายถึงแดนติดต่อ คือกาย กาย หมายถึงประสาทที่ได้รับสัมผัส

๖. มนายตนะ หมายถึงแดนติดต่อ คือมโน หรือใจ ใจ หมายถึงจิต

อัมมัตติกายตนะ คือประเภทอายตนะที่อยู่ภายในมี ๖ ประเภทที่เป็นรูป ๕ คือ ๑) จักขวยตนะ (อายตนะคือตา) ๒) โสตายตนะ (อายตนะคือหู) ๓) ฆานายตนะ (อายตนะคือจมูก) ๔) ชิวหายตนะ (อายตนะคือลิ้น) ๕) กายายตนะ (อายตนะคือกาย) เป็นรูปธรรมทั้งหมด ส่วนที่ ๖ มนายตนะ (อายตนะคือใจ) เป็นนาม^{๑๒}

พระผู้มีพระภาคตรัสว่าด้วยอายตนะที่เป็นคู่กันมีทั้ง ๖ คู่ คือภิกษุทั้งหลายเราจักแสดงสิ่งทั้งปวงแก่เธอทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงฟัง ก็อะไรเล่า ชื่อว่าสิ่งทั้งปวง

๑) จักขุกับรูป	๒) โสตะกับสัทท
๓) ฆานะกับคันธ	๔) ชิวหากับรส
๕) กายกับโผฏฐัพพะ	๖) มโนกับธรรมารมณ์ ^{๑๓}

ในอรรถกถา สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค อธิบายว่าด้วยสิ่งทั้งปวงมี ๔ ประเภทแต่ผู้วิจัยจะกล่าวถึง สิ่งทั้งปวง ที่หมายถึงเฉพาะอายตนะในอายตนะสัพพะ ดังนี้คือ

- ภิกษุทั้งหลาย นี้ชื่อว่า อายตนะสัพพะ มี ๒ ประเภท ดังนี้
 อายตนะภายใน ๖ กับ อายตนะภายนอก ๖ คู่ ได้แก่
 อายตนะ คือ จักขุ กับ รูปารมณ์ (สีต่างๆ)
 อายตนะ คือ หู กับ สัททารมณ์ (เสียงต่างๆ)
 อายตนะ คือ จมูก กับ คันธารมณ์ (กลิ่น ต่างๆ)
 อายตนะ คือ ลิ้น กับ รสารมณ์ (รสต่างๆ)

^{๑๒} พันเอก ปิ่น มุกกันต์, แนวสอนธรรมะตามหลักสูตรนักธรรมตรี, กรุงเทพมหานคร: คลังวิทยา, ๒๕๑๔, หน้า ๔๕.

^{๑๓} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๓/๒๒.

อายตนะ คือ กาย กับ โณภูฏัพพารมณฺ์ ได้แก่ เย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ตึง
 อายตนะภายในที่ ๖ คือ หทยรูป (ใจ มโน) กับ ธรรมารมณฺ์ ได้แก่ จิต เจตสิก ปสาทรูป
 ๕ สุขุมรูป ๑๖ อายตนะทั้งหลายเหล่านี้เรากล่าวว่า “สิ่งทั้งปวง”^{๑๔}

พระไตรปิฎก ได้การจำแนก ปฏิทิจสมุปบาทในลำดับแห่ง สฬายตนะว่า สฬายตนะมี ๖
 ประการคือ

๑) จักขวยตนะ (อายตนะคือตา)	๒) โสตายตนะ (อายตนะคือหู)
๓) ฆานายตนะ (อายตนะคือจมูก)	๔) ชิวหายตนะ (อายตนะคือลิ้น)
๕) กายายตนะ (อายตนะคือกาย)	๖) มนายตนะ (อายตนะคือใจ) เรียกว่า
สฬายตนะ ^{๑๕}

อรรถกถาและคัมภีร์วิสุทธิมรรคได้อธิบายไว้ว่า สิ่งที่เราเรียกว่า สฬายตนะ ๖ อย่างนั้น คือ

๑) อายตนะและการขยายโดยศัพท์ อายตโนโต ชื่อว่าอายตนะ เพราะเป็นที่สืบต่อแห่ง
 จิต และเจตสิก ไปตามหน้าที่ของตน มีการเสวยอารมณ์ในทวาร และอารมณ์นั้นๆ มีจักขุ (ตา) และรูป
 เป็นต้น จึงชื่อว่า อายตนะ เป็นที่สืบต่อแห่งจิต และเจตสิกที่มาในทวาร และอารมณ์นั้นๆ

๒) อายานํ ตนนโต เพราะแผ่อายะทั้งหลาย คือขยายจิตและเจตสิกธรรมเจตสิก

๓) อายตสฺส นยฺนโต เพราะนำไป คือ ทวารและอารมณ์ทั้งหลายยังไม่ดับ ย่อมนำไป
 คือ ยังสังสารทุกข์อันเป็นไปในสังสาร ซึ่งมีเบื้องต้น เบื้องปลายรู้ไม่ได้ แปลว่า นำอายตนะ คือสังสารทุกข์
 ยืดเยื้ออยู่แล้วไป อีกนัยหนึ่ง มีความหมาย เป็นสถานที่อยู่ เป็นบ่อเกิด เป็นที่ชุมนุม เป็นถิ่น หรือ
 แหล่งกำเนิด เป็นเหตุ^{๑๖}

ในพจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์ได้กล่าวถึง อายตนะ ที่ติดต่อกัน, เครื่องติดต่อกัน,
 แดนต่อความรู้, เครื่องรู้และสิ่งที่รู้ เช่น ตาเป็นเครื่องรู้ รูปเป็นสิ่งที่รู้ หูเป็นเครื่องรู้ เสียงเป็นสิ่งที่ถูกรู้
 แบ่งเป็น ๒ คืออายตนะภายใน อายตนะภายนอก

๑) อายตนะภายใน เครื่องต่อภายใน เครื่องรับภายในมี ๖ คือ (๑) จักขุ ตา, (๒) โสตะ หู,
 (๓) ฆานะ จมูก, (๔) ชิวหะ ลิ้น, (๕) กายะ กาย, (๖) มโน ใจ, เรียกว่าอายตนะภายใน ๖ อินทรีย์ ๖ ก็
 เรียก ๒) อายตนะภายนอก เครื่องต่อภายนอก สิ่งที่ถูกรู้มี ๖ คือ (๑) รูป รูป, (๒) สัททะ เสียง
 (๓) คันธะ กลิ่น, (๔) รสชะ รส, (๕) โณภูฏัพพะ สิ่งต้องกาย, (๖) ธัมมะ ธรรมารมณฺ์ คือ อารมณ์ที่เกิดกับ

^{๑๔} ส.สพ.อ. (ไทย) ๓/๒๓/๗.

^{๑๕} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒/๖-๗., ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๒๓/๓๑๕., ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑/๑-๒.

^{๑๖} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, สมเด็จพระพุทธมาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), แปลและเรียบ
 เรียง, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัทธนาเพรส, ๒๕๕๑), หน้า ๘๐๖.

ใจหรือสิ่งที่ใจรู้, อารมณ์ ๖ ก็เรียก^{๑๗}

๒.๒.๑ ลักษณะของอายตนะภายใน

ลักษณะของอายตนะภายใน คือโครงสร้างของอายตนะภายใน ๖ ได้แก่

๑) ประสาทตา มีดวงตาเป็นโครงสร้างใหญ่ ที่เปลือกตามีขนเล็กสีดำ (ขนตา) ส่วนดวงตาประกอบด้วยตาตาดำตาขาวลักษณะคล้ายกลีบอุบลเขียว ประสาทตาอยู่ตรงกลางตาดำ ซึ่งแวดล้อมด้วยตาขาว ซึมซับเยื่อตา ๗ ชั้น เหมือนน้ำมันซึมซับสำลี ๗ ชั้น ธาตุ ๔ เกื้อหนุน โดยปฐวีคอยทรงไว้ อาโปคอยเชื่อมประสาน เตโชคอยอบให้อบอุ่น และวาโยคอยทำให้เคลื่อนไหว อุตฺ จิต อาหารคอยค้ำจุน ชีวิตคอยตามเลี้ยง แวดล้อมด้วยสี กลิ่น รส โอชา มีขนาดโตเท่าหัวเส้น เป็นที่ตั้งและเป็นทางเดินของการรับรู้ทางตา (จักขุวิญญาณ)

๒) ประสาทหู มีใบหูเป็นโครงสร้างใหญ่ ในใบหูตรงที่ประสาทหูตั้งอยู่ คือแก้วหู มีลักษณะคล้ายวงแหวน มีขนอ่อนสีแดงเข้ม มีอาการอย่างเดียวกับประสาทตา คือ ธาตุ ๔ เกื้อหนุน โดยปฐวีคอยทรงไว้ อาโปคอยเชื่อมประสาน เตโชคอยอบให้อบอุ่น และวาโยคอยพัดให้เคลื่อนไหว อุตฺ จิต อาหารคอยค้ำจุน ชีวิตคอยตามเลี้ยง แวดล้อมด้วย สี กลิ่น รส โอชา เป็นที่ตั้งและเป็นทางเดินของการรับรู้ทางหู (โสตวิญญาณ)

๓) ประสาทจมูก มีจมูกเป็นโครงสร้างใหญ่ ในโพรงจมูก ตรงที่ประสาทจมูกตั้งอยู่คือเยื่อจมูก มีลักษณะคล้ายกิบเท้าแพะ มีอาการอย่างเดียวกับประสาทตา และประสาทหู คือธาตุ ๔ เกื้อหนุน โดยปฐวีคอยทรงไว้ อาโปคอยเชื่อมประสาน เตโชคอยอบให้อบอุ่น และวาโยคอยพัดให้เคลื่อนไหว อุตฺ จิต อาหารคอยค้ำจุน ชีวิตคอยตามเลี้ยง แวดล้อมด้วย สี กลิ่น รส โอชา เป็นที่ตั้งและเป็นทางเดินของการรับรู้ทางจมูก (ฆานวิญญาณธาตุ)

๔) ประสาทลิ้น มีลิ้นเป็นโครงสร้างใหญ่ บริเวณลิ้นตรงที่ประสาทลิ้นตั้งอยู่มีลักษณะคล้ายกลีบอุบล (บัวสาย) อยู่ตรงกลางลิ้น มีอาการอย่างเดียวกับประสาทตา ประสาทหู ประสาทจมูก คือ ธาตุ 4 เกื้อหนุน โดยปฐวีคอยทรงไว้ อาโปคอยเชื่อมประสาน เตโชคอยอบให้อบอุ่น และวาโยคอยพัดให้เคลื่อนไหว อุตฺ จิต อาหารคอยค้ำจุน ชีวิตคอยตามเลี้ยง แวดล้อมด้วย สี กลิ่น รส โอชา เป็นที่ตั้งและทางเดินของการรับรู้ทางลิ้น (ชีวหาวิญญาณ)

๕) ประสาทกาย มีร่างกายเป็นโครงสร้างใหญ่ มีอยู่ทั่วร่างกาย เหมือนน้ำมันซึมซับเนื้อ

^{๑๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, ๒๕๔๖, หน้า ๕๔๗-๕๔๘.

สำลี มีอาการอย่างเดียวกับประสาทตา ประสาทหู ประสาทจมูก ประสาทลิ้น คือธาตุ ๔ เกื้อหนุน โดยปฐวีคอยทรงไว้ อาโปคอยเชื่อมประสาน เตโชคอยอบให้อบอุ่น และวาโยคอยพัดให้เคลื่อนไหว อุตฺวจิต อาหารคอยค้ำจุน ชีวิตคอยตามเลี้ยง แวดล้อมด้วย สี กลิ่น รส โอชา เป็นที่ตั้งและเป็นทางเดินของการรับรู้ทางกาย (กายวิญญูณ))

๖) รูปเป็นปัจจัย ให้เกิดการติดต่อทางใจ คือนึกคิด รูปในที่นี้หมายถึงเอา ปสาทรูป ๕ คือประสาทตา ประสาทหู ประสาทจมูก ประสาทลิ้น ประสาทกาย ซึ่งได้สัมผัสกับสิ่งเร้า คือรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสทางกาย แล้วเป็นปัจจัยให้เกิดการนึกคิดไปตามที่ได้สัมผัสมานั้น^{๑๘}

สรุปได้ว่า อายุตนะมีทั้งหมด ๑๒ คืออายุตนะมีภายใน ๖ และอายุตนะภายนอก ๖ ซึ่งได้จับเป็นคู่ๆ เหล่านี้ เรียกว่า สิ่งทั้งปวง อันได้แก่ รูปกับนาม เป็นต้น

๒.๓ สิ่งที่ควรรู้เกี่ยวกับอริยสัจ

การรู้อริยสัจด้วยดี ทำให้ดำเนินชีวิตได้อย่างถูกต้อง ทำให้มีชีวิตที่ดีขึ้น มีความสุขในชาตินี้ และชาติหน้าด้วย

๒.๓.๑ ความหมายของอริยสัจ

อริยสัจ หรือจตุราริยสัจ หรืออริยสัจ ๔ เป็นหลักคำสอนของพระโคตมพุทธเจ้า แปลว่า เป็นความจริงที่ประเสริฐ เป็นความจริงของพระอริยบุคคล หรือเป็นความจริงที่ทำให้ผู้เข้าถึงกลายเป็นอริยะ มีรายละเอียดดังนี้

ประการที่ ๑ อริยสัจ แปลว่า สัจจะที่พระอริยะตรัสรู้ตามความเป็นจริง คำว่า อริยสัจ มาจากคำว่า อริย+สัจจะ สองคำรวมกันแปลว่า เป็นสัจจะที่พระอริยะตรัสรู้ตามความเป็นจริง พระอริยะในที่นี้หมายถึงพระอรหันต์ เพราะว่าผู้ที่รู้อริยสัจครบถ้วนสมบูรณ์ต้องเป็นพระอรหันต์ พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าเหล่าใดเหล่าหนึ่งในอดีตกาลได้ตรัสรู้ตามความเป็นจริง พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าเหล่านั้นทั้งหมดได้ตรัสรู้อริยสัจ ๔ ประการตามความเป็นจริง”^{๑๙} พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า และเหล่าอรหันต์ทั้งหลายทั้งปวงนั้น ท่านตรัสรู้ตามความเป็นจริง สิ่งเดียวกันคือ ตรัสรู้ตามความเป็นจริง อริยสัจทั้ง ๔ ในอนาคตกาลก็เหมือนกัน ในบัดนี้ก็เหมือนกัน เหล่าอริยเจ้าที่เป็นอรหันต์ทั้งหลาย ท่านตรัสรู้ตามความเป็นจริงสิ่งเดียวกัน คือตรัสรู้ตามความเป็นจริงอริยสัจทั้ง ๔ ตามที่มันเป็นจริง คำว่า ตรัสรู้ตามความเป็นจริง หมายถึงรู้ทะลุปรุโปร่ง

^{๑๘} พันเอก ปิ่น มุกกันต์, แนวสอนธรรมะตามหลักสูตรนิกัธรรมตรี, หน้า ๔๕.

^{๑๙} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๔๔/๖๐๗.

ด้วยญาณปัญญา หมดความสงสัยโดยสิ้นเชิง ในเรื่องอริยสัจ ส่วนปุถุชนทั้งหลาย แม้จะเรียนมากมาย ขนาดไหนก็ยังมีข้อสงสัย ยังไม่ตรัสรู้ แม้แต่พระโศดาบัน พระสกทาคามี และพระอนาคามียังไม่ตรัสรู้ ตามความเป็นจริงตลอด คำว่า ตรัสรู้ตามความเป็นจริง หมายถึงหมดข้อสงสัย หมดข้อกังวลใจ เข้าใจ ชัดที่ได้ชื่ออย่างนั้น ทำไม่จึงได้ชื่ออย่างนั้น

ประการที่ ๒ อริยสัจ แปลว่า สัจจะของพระพุทธเจ้าผู้เป็นอริยะ พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นอริยะผู้เลิศที่สุดในโลก เพราะเป็นพระอริยะบุคคลแรก เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า พระองค์ได้เห็นสัจจะข้อนี้ก่อน แล้วก็เอามาสอน แสดง กำหนด แต่งตั้งเปิดเผยกระทำให้ง่าย ๆ ดั่งพระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า “พระตถาคตเจ้านั้น เป็นพระอริยเจ้าคือ เป็นพระอรหันต์ในโลก พร้อมทั้งเทวโลก มารโลก ทั้งหมู่สัตว์ พร้อมทั้งสมณะและพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า อริยสัจ เป็นสัจจะของพระพุทธเจ้าผู้เป็นอริยะ”^{๒๐} บรรดาชาวโลก พร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก พร้อมทั้งหมู่สมณะ และพวกพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์ทั้งหลายนั้น พระตถาคตนั้น เป็นพระอริยะองค์แรก คือเป็นพระพุทธเจ้า ตอนที่ไม่มีพระพุทธเจ้าก็ไม่มีใครประกาศอริยสัจ เพราะไม่มีใครรู้อริยสัจ พอมีพระพุทธเจ้าตรัสรู้ขึ้นมาแล้ว พระองค์ก็ทรงประกาศอริยสัจ พระองค์ตรัสรู้ อริยสัจแล้วก็เอามาสอน จะกล่าวได้ว่า อริยสัจนี้เป็นความจริง ของพระพุทธเจ้าผู้เป็นอริยะ พระพุทธเจ้าเป็นพระอริยะองค์แรก ตรัสรู้อริยสัจแล้วมาสอนคนรุ่นหลัง ๆ สัจจะนี้ก็ได้ชื่อว่า อริยสัจ แปลว่า สัจจะของพระพุทธเจ้าผู้เป็นอริยะ ความจริงแล้วอริยสัจ เป็นความจริงที่มีอยู่อย่างนั้นอยู่แล้ว พระพุทธเจ้าไปตรัสรู้แล้วเอามาสอนเป็นคนแรก เป็นคนค้นพบคนแรก เป็นคนนำมาสอน จึงบอกได้ว่า เป็นของพระพุทธเจ้าผู้เป็นอริยะ พระพุทธเจ้าของเราทั้งหลายนั้นเป็นพระอริยะ พระองค์ตรัสรู้แล้วก็ นำมาสอน มาแสดง มาแต่งตั้ง มาเปิดเผย มากระทำให้ง่าย ในตอนที่ไม่มีพระพุทธเจ้านั้น ทั้งโลก เทวโลก มารโลก พรหมโลก ทั้งหมู่สัตว์ พร้อมทั้งสมณะและพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย ไม่มีใครรู้เรื่องอริยสัจ เมื่อพระพุทธเจ้าตรัสรู้แล้วนำมาสอน เป็นสัจจะของพระพุทธเจ้าผู้เป็นอริยะ^{๒๑}

ประการที่ ๓ อริยสัจ คือสัจจะที่ทำให้ถึงความเป็นอริยะ ผู้ที่เห็นอริยสัจ คนนั้นจะถึง ความเป็นอริยะ คือเป็นผู้ที่ห่างไกลจากตัณหา ห่างไกลจากกิเลส ห่างไกลจากทิวฏฐิ ส่วนคนไหนที่ยังไม่เคยเห็นอริยสัจ คนนั้นก็ยังไม่ถึงความเป็นอริยะ คนที่ได้รู้อริยสัจ ตั้งแต่ขั้นต้น คือพระโศดาบัน ท่าน เรียกว่าได้เห็นในสิ่งที่ไม่เคยเห็นมาก่อน ได้เห็นอริยสัจครั้งแรก พระโศดาบันถูกเรียกว่าพระอริยะ ฉะนั้นความหมายของพระอริยะในที่นี้ เริ่มต้นตั้งแต่พระโศดาบันเป็นต้นไป ไม่เหมือนกับความหมาย

^{๒๐} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๙๘/๖๑๐.

^{๒๑} อาจารย์สุภีร์ ทุมทอง, หนังสืออริยสัจ ๔, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ทางหุ่นส่วน จำกัด ภาพพิมพ์, ๒๕๖๐), หน้า ๑๒.

ของอริยะในความหมายแรก อริยะในความหมายแรกนั้น เป็นอริยะที่ตรัสรู้ตามความเป็นจริง ครบถ้วนสมบูรณ์ หมายถึงเฉพาะพระอรหันต์ อริยะในที่นี้หมายถึง พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี พระอรหันต์ คำว่าอริยะ แปลว่า ห่างไกลจากตัณหา ห่างไกลจากกิเลส และทิวฏฐิ ตัณหา คือความอยากได้ ความต้องการ ความคาดหวัง การเห็นอริยสังข์ ความอยากจึงจะถูกละได้ ละตัณหาได้ ละความคาดหวังได้ ละความเห็นผิดว่ากายใจเป็นตัวเรา ละความยึดถือว่ากายใจเป็นของเราได้ ดังพระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า “ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริงว่า ‘นี้ทุกข์ นี้สมุทัย ฯลฯ นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา’ ภิกษุทั้งหลายผู้ถึงความเป็นอริยะ เป็นอย่างนี้แล”^{๒๒} ย่อมรู้ตามความเป็นจริงว่า นี้ทุกข์ นี้ทุกข์หมายความว่า เห็นด้วยสติปัญญา เห็นด้วยญาณของตนเองว่าอันนี้ คืออุปาทานขันธ นีมนักข์ รู้ว่าตัณหาเป็นทุกขสมุทัย รู้ว่านิพพานเป็นทุกขนิโรธ จนกระทั่งย่อมรู้ตามความเป็นจริงว่า อริยมรรคมีองค์ ๘ นี้เป็นทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ภิกษุชื่อว่าเป็นผู้ถึงความ เป็นพระอริยะเป็นพระโสดาบัน เป็นต้น^{๒๓}

๒.๓.๒ ความสำคัญของอริยสังข์

พระพุทธศาสนาเป็นหลักสัจจะธรรม และวิธีการอันเป็นสากล และมีข้อปฏิบัติที่เป็นทางสายกลาง คำสั่งสอนของพระพุทธศาสนา เป็นหลักความจริงที่มีอยู่แล้วในธรรมชาติ โดยพระองค์ได้ทรงค้นพบ โดยไม่ได้ทรงสร้างขึ้นเอง และไม่ได้ทรงรับคำสั่งสอนโดยเทพเจ้า หรือพระเจ้าองค์ใดทั้งหมด เป็นการบรรลุธรรมโดยพระองค์เอง แล้วได้ชี้ว่าเป็นพระพุทธเจ้า คำว่า พุทธ แปลว่า ผู้รู้ หรือ ผู้รู้สัจธรรม การที่พระพุทธศาสนา มีหลักคำสอนอันเหมาะสม กับบุคคลในทุก ระดับชั้น และมีความสำคัญต่อชีวิตของผู้ประพฤติปฏิบัติ เป็นที่ยอมรับกันโดยทั่วไปว่า เป็นหลักสัจจะธรรม และวิธีการซึ่งเป็นสากลที่บุคคลทุกชั้นวรรณะสามารถปฏิบัติได้ และมีข้อปฏิบัติที่เป็นทางสายกลางโดยมีรายละเอียดดังนี้

ประการที่ ๑ พระพุทธองค์ตรัสรู้ความจริง จึงได้ปฏิญาณตนเป็นปฏิญาณกรณธรรม ปฏิญาณ แปลว่า เป็นคำบอกตนเองอันเป็นอย่างนี้ๆ เป็นคำปฏิญาณตนเอง บอกตนเองได้ว่าตนเองเป็นอย่างนี้ บอกคนอื่นได้ว่าตนเองเป็นอย่างนี้ เป็นปฏิญาณกรณธรรม ดังพระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งปวง เมื่อใดญาณทัสสนะตามความเป็นจริงของเรา โดยอริยสังข์ ๔ นี้ มีวน (ปริวัฏ) ๓ รอบ มี ๑๒ อาการอย่างนี้หมดจดดีแล้ว เมื่อนั้นเราจักยืนยัน (ปฏิญาณ) ได้ว่า เป็นผู้ตรัสรู้สัมมาสัมโพธิญาณที่ยอดเยี่ยมในโลก พร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์

^{๒๒} อก.จตุกก (ไทย) ๒๑/๑๙๐/๒๗๕.

^{๒๓} อาจารย์สุภีร์ ทุมทอง, หนังสืออริยสังข์ ๔, หน้า ๒๑.

เทวดาและมนุษย์”^{๒๔} อิมสุ จตุสุ อริยสจเจสุ แปลว่า ในอริยสัจทั้งปวง ๔ เหล่านี้ เวนฺตปิรวุณฺณํ แปลว่า มีปริวัฏฏ ๓ อย่างนี้ มีการวนรอบ ๓ รอบ อย่างนี้ โดยทุกขอริยสัจมี ๓ คือ ทุกขอริยสัจเป็นอย่างนี้ ๆ ทุกขอริยสัจ ควรกำหนดรู้ ทุกขอริยสัจได้กำหนดรู้แล้ว อริยสัจข้ออื่น ๆ ก็มีอย่างละ ๓ มีการวนรอบ ๓ รอบ ในอริยสัจ ๔ ก็เป็น ๑๒ ลักษณะ ทวาทสาการิ แปลว่ามี ๑๒ อาการ มีลักษณะ ๑๒ อย่างแบ่งแยแยะความแตกต่างออกได้ ๑๒ แบบ พระพุทธองค์จึงได้ปฏิญาณตนเอง รับรองตนเองด้วยตนเอง และประกาศแก่ผู้อื่นว่าเราเป็นผู้รู้ รู้ตามเป็นจริง ที่คนอื่นคัดค้านไม่ได้ ปฏิญาณกับตนเองว่า ได้รู้ครบถ้วนบริบูรณ์แล้ว บอกคนอื่นว่า เราได้รู้อย่างนี้เรียบร้อยแล้ว รู้จบบริบูรณ์ตรัสรู้แจ้งแทงตลอด สัมมาสัมโพธิญาณ ไม่มีอันอื่นยิ่งกว่านี้อีกแล้ว ไม่ต้องอ้างใครเป็นอาจารย์ อันนี้เรียกว่าปฏิญาณอริยสัจ ๔ เป็นปฏิญาณกรรมธรรม คือธรรมะอันเป็นเหตุให้พระพุทธเจ้าปฏิญาณอย่างนั้น เป็นต้น^{๒๕}

ประการที่ ๒ พระพุทธเจ้าแสดงธรรมเทศนาอริยสัจ เรียกว่า สามุกังสิการธรรม พระพุทธเจ้าทุกพระองค์ ยกอริยสัจขึ้นแสดงด้วยพระองค์เอง พระอรหันต์ทั้งหลายที่เป็นพระสาวกนั้นก็แสดงไม่ได้เหมือนกัน อาศัยปฏิบัติตามพระพุทธเจ้าแล้วก็ตรัสรู้ตาม ไปเรียนคำสอนของพระพุทธเจ้า แล้วก็เอามาสอนคนอื่นต่อ พระปัจเจกพุทธเจ้าก็รู้อริยสัจ เช่นเดียวกันนี้ แต่ท่านบัญญัติคำไม่ได้ ตั้งศาสนาไม่ได้ บอกสอนไม่ได้ บอกได้แค่คำสอนทั่ว ๆ ไปเท่านั้นเอง อริยสัจจึงเป็นธรรมเทศนาชนิดหนึ่ง ท่านเรียกว่า สามุกังสิกา

พระพุทธเจ้าสอน เรื่องทุกข์กับความพ้นทุกข์ เป็นคำสอนที่พิเศษ เป็นผู้ที่ยกธรรมเทศนาเรื่องอริยสัจนี้ขึ้นแสดงได้ด้วยตนเอง ส่วนคนอื่น ๆ นั้นฟังพระพุทธเจ้ามา แล้วก็เอามาแสดงต่อท่าน เรียกว่าสามุกังสิกา อุกังสิกา แปลว่า ยกขึ้น สามิ แปลว่า ด้วยตนเอง ธรรมเทศนาที่พระพุทธเจ้าทั้งหลาย ยกขึ้นแสดงด้วยตนเอง ส่วนคนอื่น ๆ นั้นยกขึ้นแสดงด้วยตนเองไม่ได้ บุคคลทั้งหลายฟังเรื่องอริยสัจมานานแล้ว จะยกไปแสดงต้องท่องจำเอาไปพูด คือยกของพระพุทธเจ้ามาอีกต่อหนึ่ง เพราะบุคคลทั้งหลายเพียงเป็นสาวก ดังที่ว่าในกาลใด พระผู้มีพระภาคทรงทราบว่ “พราหมณ์ไปกขรสาติ มีจิตควรบรรลุลุธรรม สงบ อ่อน ปราศจากนิรวณฺ์ เบิกบาน ผ่องใส จึงทรงประกาศ สามุกังสิกาเทศนา คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธมรรค”^{๒๖} ซึ่งเป็นธรรมเทศนาที่พระพุทธเจ้าทั้งหลายทรงยกขึ้นแสดงเอง แก่พราหมณ์นั้น สามุกังสิกาธรรมเทศนาที่พระพุทธเจ้าทั้งหลายทรงยกขึ้นแสดงด้วยพระองค์เอง คือ ทรงประกาศอริยสัจ ได้แก่ ประกาศให้ทราบเรื่องทุกข์ สมุทัย นิโรธ และมรรค อริยสัจนี้จึงมีความสำคัญ คือว่า เป็นธรรมะที่ต้องมีพระพุทธเจ้า จึงจะมีอริยสัจเป็นธรรมเทศนาที่พระพุทธเจ้า

^{๒๔} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๑/๕๕๕.

^{๒๕} อาจารย์สุภีร์ ทุมทอง, หนังสืออริยสัจ ๔, หน้า ๓๑.

^{๒๖} ที.ส. (ไทย) ๙/๒๙๘/๑๐๙.

เท่านั้น จึงยกขึ้นแสดงด้วยพระองค์เองได้ ส่วนเหล่าอริยสาวกทั้งหลายนั้น ยกขึ้นแสดงเองไม่ได้ ต้องไปจำของพระพุทธเจ้ามา แล้วก็เอามาพูด ถ้าไม่จำพระพุทธเจ้ามา ก็พูดไม่ถูกตามที่พระพุทธเจ้าแสดงเอาไว้ หรือพูดไม่สมบูรณ์ครบถ้วน ฉะนั้นเพื่อให้ถูกต้อง โดยเฉพาะหลักธรรมเรื่องอริยสัจแล้ว แม้ผู้บรรลุดุจธรรมแล้วต้องมาเรียนมาท่องจำไว้ แล้วมาสอนให้สอดคล้อง กับสิ่งที่พระพุทธเจ้าสอนเอาไว้^{๒๗}

ประการที่ ๓ พระพุทธเจ้าทรงตอบอริยสัจเป็นธรรมะที่ในทุก ๆ สถานการณ์ เป็นพยากตธรรม ถ้าเป็นธรรมะหมวดอื่น ๆ นั้น พระองค์ทรงตอบบ้าง ไม่ตอบบ้าง ดังพระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า “มาลุงกยบุตร ความจริงว่า นี้ทุกข์ อันเราพยากรณ์แล้ว ความจริงว่า นี้ทุกข์สมุทัย อันเราพยากรณ์แล้ว ความจริงว่า นี้ทุกข์นิโรธ อันเราพยากรณ์แล้ว ความจริงว่า นี้ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา อันเราพยากรณ์แล้ว”^{๒๘} พยากรณ์ คือ ทรงตอบให้ ทรงแสดง แจกแจงขยายความให้ชัดเจน ถ้ามามาแล้วจะตอบให้ ถ้ามามาว่า อะไรคือทุกข์ อะไรคือความดับแห่งทุกข์ อย่างนี้พระองค์ตอบให้เลย ถ้ามามาเรื่องอื่น ๆ นั้นไม่แนเหมือนกัน เรื่องอริยสัจนี้เป็นเรื่องหลักที่พระพุทธเจ้าทรงประกาศ ส่วนเรื่องอื่นนั้นเอาไว้ฝึกจิตให้พร้อม พวกปุถุชนที่ไม่ได้สติ หรือพวกที่เพลิดเพลนหมกหมุ่นอยู่ จิตของพวกเขายังไม่พร้อม ก็สอนให้ไปให้ทาน รักษาศีล สอนให้เจริญกรรมฐานต่าง ๆ พิจารณาอสุภะ พิจารณาว่าตัวเองจะต้องตายเป็นธรรมดา เราทั้งหลายถ้าเข้าใจความสำคัญของอริยสัจแล้ว เรื่องทาน ศีล เป็นการปรับจิต เพื่อให้จิตเป็นสมาธิ มีความตั้งมั่น ไม่หลงยินดี ไม่หลงยินร้าย โดยส่วนใหญ่ บุคคลทั้งหลายนั้น พอเวลาฟังเรื่องทานแล้ว จะรีบไปทำทาน เพราะทำแล้วได้อานิสงส์ ได้ผลบุญ อย่างนี้ ๆ แต่ความจริง ฟังเรื่องทาน ทำทาน เพื่อให้จิตมีสมาธิจะได้ฟังอริยสัจต่อไป เหมือนพระอริยสาวกทั้งหลายได้ทำกันมา พระพุทธองค์ทรงสอน ทานกถา ศีลกถา และพระพุทธองค์เทศน์ให้อนาถ บิณฑิกเศรษฐีฟัง เพื่อปรับจิตให้เป็นสมาธิ พระพุทธองค์ประกาศอริยสัจท่านได้เห็นความจริง พอเห็นความจริงได้เป็นพระโสดาบันแล้ว ท่านอนาถบิณฑิกะจึงให้ท่าน ธรรมะที่พระพุทธเจ้าทรงประกาศบอก กับบุคคลทั้งหลาย คืออริยสัจ เป็นพยากตธรรม เป็นธรรมะที่พระพุทธเจ้าทรงพยากรณ์แก้ไขให้แล้ว เป็นต้น^{๒๙}

^{๒๗} อาจารย์สุภีร์ ทุมทอง, หนังสืออริยสัจ ๔, หน้า ๓๕.

^{๒๘} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๒๘/๑๔๑.

^{๒๙} อาจารย์สุภีร์ ทุมทอง, หนังสืออริยสัจ ๔, หน้า ๔๕.

๒.๓.๒ โทษของการไม่รู้หรือริยสังและประโยชน์ของการรู้หรือริยสัง

๒.๓.๒.๑ โทษของการไม่รู้หรือริยสัง

การไม่รู้หรือริยสังทำให้ดำเนินชีวิตที่ผิดได้ ทำให้ประสบแต่ความทุกข์ และต้องเวียนว่ายตายเกิดอยู่ไม่สิ้นสุด มีรายละเอียดดังนี้

ประการที่ ๑ การไม่รู้หรือริยสัง ทำให้ท่องเที่ยววนเวียนไม่สิ้นสุด บุคคลทั้งหลายรวมทั้งพระพุทธเจ้า และเหล่าอริยสาวก ถ้ายังไม่รู้หรือริยสังก็จะต้องมีการเวียนว่ายเกิดตายไปเรื่อย ๆ ต่อเมื่อรู้หรือริยสังสมบูรณ์แล้ว เมื่อนั้นแหละจึงจะหยุดเวียนว่ายเกิดตายได้ ถ้ายังไม่รู้หรือริยสัง ก็ยังไม่รู้ว่าจะยังวนเวียนไปอีกยาวนานมากแค่ไหน ยังหาจุดจบไม่ได้ ดังขพระพุทธองค์ตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย เพราะไม่รู้แจ้งแทงตลอดอริยสัง ๔ ประการ เราและเธอทั้งหลายจึงเที่ยวเร่ร่อนไปตลอดกาลยาวนานอย่างนี้”^{๓๐} ในขณะที่พระองค์ยังไม่รู้หรือริยสัง พระพุทธองค์ก็ท่องเที่ยวไปเหมือนกัน ทรงยอม รับที่พระองค์ท่องเที่ยวไป จนมีประวัติเป็นพระเจ้า ๕๐๐ ชาติ มีปรากฏในชาดก ที่พระองค์ท่องเที่ยวไปอย่างนั้น เพราะการไม่รู้หรือริยสังเหมือนกัน ถ้าพระองค์รู้แจ้งแทงตลอดอริยสังแล้ว จะไม่ท่องเที่ยวอีกต่อไปเป็นต้น^{๓๑}

ประการที่ ๒ การไม่รู้หรือริยสัง ทำให้ประสบกับภาวะที่ ไม่น่าปรารถนาเป็นอันมาก ภาวะที่ไม่ปรารถนา ก็คงจะเห็นมากในโลกนี้ พระพุทธองค์ตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้ก็ฉนั้นเหมือนกัน สัตว์ทั้งหลายที่กลับมาเกิดในหมู่มนุษย์มีเพียงเล็กน้อย ส่วนสัตว์ที่กลับมาเกิด นอกจากมนุษย์มีจำนวนมากว่า ข้อนี้เพราะเหตุไร เพราะไม่ได้เห็นอริยสัง ๔ ประการ”^{๓๒} สภาวะที่น่าปรารถนา คือ เราเป็นมนุษย์น่าจะเกิดเป็นมนุษย์อีก หรือเกิดเป็นเทวดา แต่โดยส่วนใหญ่แล้ว สัตว์ทั้งหลายตายแล้ว ที่ได้กลับมาเกิดเป็นมนุษย์อีกนี้น้อยมาก เกิดเป็นสัตว์อบาย เราไม่ปรารถนา แต่ไปเกิดอยู่เรื่อย ไม่อยากไปเกิดเป็นหมา ถ้าไม่รู้หรือริยสังก็เตรียมตัว เตรียมใจไว้ ระวัง ๆ ไว้ ไม่อยากจะเป็นคนยากจนก็ไม่แน่ ถ้าไม่รู้หรือริยสัง ก็มีโอกาสเป็นไปได้ อยากจะเป็นคนดี อยากจะเป็นคนกตัญญู ก็ได้แต่อยากไป ถ้ายังไม่รู้หรือริยสังก็อาจจะกลับข้างไปได้เป็นต้น^{๓๓}

ประการที่ ๓ การไม่รู้หรือริยสังทำให้สถานที่เกิดไม่แน่นอนอน วนเวียนไปเรื่อย ถึงแม้ชาตินี้จะทำดีมาก ก็มีโอกาสไปอบายได้ เราทั้งหลายยังไม่รู้หรือริยสัง ทุกคนยอมเหมือน ๆ กัน คือนิ่งนอนใจ

^{๓๐} ส.ม. (ไทย) ๑๘/๑๐๘๑/๖๐๕.

^{๓๑} อาจารย์สุภีร์ ทุมทอง, หนังสืออริยสัง ๔, หน้า ๑๑๔.

^{๓๒} ส.ม. (ไทย) ๑๘/๑๑๓๑/๖๔๐.

^{๓๓} อาจารย์สุภีร์ ทุมทอง, หนังสืออริยสัง ๔, หน้า ๑๑๗.

ไม่ได้ ประมาทไม่ได้แม้แต่วินาทีเดียว ทุกคนล้วนมีโอกาสตกไปอบายทั้งนั้น แม้จะทำดีมามากขนาดไหนก็ตาม พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ท่อนไม้ที่ขว้างไปบนอากาศ บางคราวเอาโคนลงมา บางคราวเอาตรงกลางลงมา บางคราวเอาปลายลงมา”^{๓๔} ท่านทั้งหลายก็เหมือนกัน เพราะไม่รู้อรียสัจ ทำดีบ้าง ทำไม่ดีบ้าง เวียนว่ายตายเกิด เป็นดังท่อนไม้เหมือนถูกโยนอยู่อย่างนี้ จะตกที่ไหน ไม่แน่นอน ดั่งพระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า “แม้ฉันใด สัตว์ทั้งหลายผู้มี อวิชชาปิดกั้น มีตัณหาโยงโยงใจจึงแล่นไป ท่อง เทียวไป บางคราวจากโลกนี้ไปสู่โลกอื่น บางคราวจากโลกอื่นมาสู่โลกนี้ ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ชื่อนั้นเพราะเหตุไร เพราะไม่เห็นอรียสัจ”^{๓๕} สัตว์ทั้งหลาย ตายจากมนุษย์นี้ บางทีก็ไปเป็นเทวดาบ้าง บางทีก็ไปเป็นสัตว์อบายบ้าง ไปเป็นพรหมบ้าง ส่วนใหญ่มาทางอบาย บางทีก็จากโลกมนุษย์นี้ไปสู่โลกอื่นบ้าง บางคราวก็จากโลกอื่นมาสู่โลกนี้บ้าง จากเทวดามาเป็นมนุษย์ จากพรหมมาเป็นมนุษย์ หมกกรรมจากอบายมาเป็นมนุษย์ บางคนก็อาจจะหลุด จากความเป็นไส้เดือน ดูเอาเองก็แล้วกัน มันติดนิสัยมาที่เป็นเช่นนั้นก็เพราะไม่เห็นอรียสัจ เรานั้นเหมือนท่อนไม้ที่ถูกโยนขึ้นไปแล้ว ไม่แนไม่นอน ไม่รู้จะตกลงมาด้านไหน ทำบุญ ทำคุณงามความดีอะไรต่าง ๆ หรือทำดีบ้างไม่ดีบ้าง ก็ล้วนตกลงอยู่ ภายใต้ความไม่แนไม่นอนทั้งนั้น เพราะอะไรเพราะไม่รู้อรียสัจทั้ง ๔ นี้เป็นโทษของความไม่รู้อรียสัจ^{๓๖}

ประการที่ ๔ การไม่รู้อรียสัจ ทำให้บุคคลนั้นสร้างทุกข์ สร้างความร่ำร้อน และความมืดบอดให้แก่ตัวเอง ที่เป็นเช่นนั้น เพราะว่าเขาหลงยินดีในสังขารทั้งหลาย หลงยินดีในชาติ หลงยินดีในชรา มรณะ โสกะ ปรีทเวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสะ พากันปรุงแต่งเพื่อที่จะได้เกิด แก่ เจ็บ ตาย อีก กายกับใจนี้มันก็ร่ำร้อน วิ่งวุ่นสับสน อลหม่านเพื่อมัน รู้สึกว่าเราร้อนไม่พอ ก็หาอันอื่นมาเราร้อนเพิ่ม หาเมีย หาลูก หาปัญหา หาไอ้โน้นไอ้นี้มา โดยคิดว่ามันจะเย็น เป็นคนอารมณ์ร้อนเหลือเกิน หาเมียมาคนหนึ่ง จะได้อารมณ์เย็นขึ้น มันก็วนเวียนกันไป ยินดียินร้าย รักสิ่งที่น่ารัก ชังสิ่งที่น่าชัง สร้างความมืดบอดให้กับตัวเอง เป็นมากมายอย่างนี้ เป็นพวกไม่รู้อรียสัจ ดั่งพระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่งไม่รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี้ทุกข์”^{๓๗} คนใดก็ตาม ที่ไม่รู้ตามความเป็นจริงว่ากายนี้มันทุกข์ ใจนี้มันทุกข์ โลกนี้มันทุกข์ ที่เป็นสังขารทั้งหมดเป็นทุกข์ ความเกิดเป็นทุกข์ ความแก่เป็นทุกข์ ความตายเป็นทุกข์ โสกะ ปรีทเวะ ทุกข์โทมนัส อุปายาสะ เป็นทุกข์ “สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ผู้ยินดีอยู่แล้วในสังขารทั้งหลาย ที่เป็นไปเพื่อชาติ”^{๓๘} ใหม่มาให้ยินดีในสังขารชนิดที่ทำให้เกิดชาติ ยินดีในการปรุงแต่งชนิดที่ทำให้เกิดอีก “สมณะหรือพราหมณ์

^{๓๔} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๑๐๔/๖๑๕.

^{๓๕} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๑๐๔/๖๑๕.

^{๓๖} อาจารย์สุภีร์ ทุมทอง, หนังสืออรียสัจ ๔, หน้า ๑๒๖.

^{๓๗} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๑๑๒/๖๒๔.

^{๓๘} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๑๑๒/๖๒๔.

เหล่านั้นครั้งปรับปรุงแต่งสังขารทั้งหลายที่เป็นไปเพื่อชาติก็ดีครั้งปรับปรุงแต่งสังขารทั้งหลายที่เป็นไปเพื่อชราก็ดี ครั้งปรับปรุงแต่งสังขารทั้งหลายที่เป็นไปเพื่อมรณะก็ดี ครั้งปรับปรุงแต่งสังขารทั้งหลาย ที่เป็นไปเพื่อโสกะปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสก็ดี ย่อมตกไปสู่เหวคือชาติเป็นต้น”^{๓๙} คนทั้งหลายยินดีกามคุณอำนาจ ยศ ตำแหน่ง ชื่อเสียง ทรัพย์สิน เงินทอง ต่อมามันจะนำเรื่องต่างๆ มาให้ นำโสกะมาให้ นำทุกข์มาให้ ดังพระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า “สมณะหรือพรหมณ์เหล่านั้นย่อมไม่พ้นจากชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส และชื่อว่าไม่พ้นจากทุกข์”^{๔๐} หากยังเกิด ยังตายอยู่ ก็ชื่อว่ายังไม่พ้นไปจากทุกข์ จะเกิดดีแค่ไหน จะมีความสุขเท่าไรก็ไม่พ้น ไม่พ้นไปจากทุกข์ เพราะเพิลิตเพลิน ยินดีในทุกข์ ไปจัดแจงปรุงแต่งสร้างเหตุที่จะทำให้เกิดทุกข์ ตกกลงไปในเหวของความทุกข์เป็นต้น^{๔๑}

๒.๓.๒.๒ ประโยชน์ของการรู้อรียสัจ

เมื่อรู้อรียสัจดีแล้ว ทำให้ดำเนินชีวิตได้ถูกต้อง นำไปสู่ความสุขความเจริญทั้งในชาตินี้และชาติหน้า มีรายละเอียดดังนี้

ประการที่ ๑ การรู้อรียสัจทำให้หยุดท่องเที่ยววนเวียนในสังสารวัฏ ดังพระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราได้รู้แจ้งแทงตลอดทุกขอรียสัจ เราได้รู้แจ้งแทงตลอดทุกขสมุทขอรียสัจ เราได้รู้แจ้งแทงตลอดทุกขนิโรธอรียสัจ เราได้รู้แจ้งแทงตลอดทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอรียสัจ เราถอนภวตัณหาได้แล้ว ภวตัณหาสิ้นไปแล้ว บัดนี้ภพใหม่ไม่มีอีก”^{๔๒} เป็นผู้ที่มีการกำหนดแน่นอนแล้วรู้แจ้งแทงตลอดโดยสมบูรณ์เป็นพระอรหันต์ เป็นพระโสดาบันปัญญาน้อยสุดท่านเรียกว่า สัตตักขัตตูปรมะ มีการเกิดในกามภูมิได้อีก ๗ ชาติ เป็นอย่างมาก เทียวไปได้ไม่วนเวียน เป็นผู้แน่นอน ไปตามครรลองที่จะทำให้บรรลุตธรรมจะเป็นพระอรหันต์ในที่สุด ส่วนปุถุชนยังเที่ยววนเวียนไป ไม่แน่นอน ตอนนี้เป็นมนุษย์จะเวียนไปไหนอีกยังไม่รู้ เวียนไปโน่นไปนี่ ตอนนี้เป็นผู้หญิงก็เวียนไปเป็นผู้ชาย ตอนนี้เป็นสามีเป็นภรรยาเขา เป็นลูกเขา วน ๆ เวียน ๆ ตอนนี้อยู่กับคนนั้นคนนี้ ตอนหลังไปเกิดเป็นควาย ถูกเขาใช้บ้าง วนเวียนไปตามกรรม ส่วนพระโสดาบันรู้อรียสัจขั้นต้นแล้ว ก็ไม่มีการวนเวียนอย่างนั้นอีก สุกทัยก็เป็นพระอรหันต์ ไม่มีการเกิดอีก^{๔๓}

ประการที่ ๒ พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า “การรู้อรียสัจทำให้เป็นผู้ที่แน่นอนแล้ว พวกที่ไม่รู้อรียสัจตายแล้ว ก็เหมือนท่อนไม้ ที่ถูกโยนขึ้นไปในอากาศ ตอนตกไม่แน่มั่นนอนไม่รู้ว่าเอาด้าน

^{๓๙} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๑๑๒/๖๒๔.

^{๔๐} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๑๑๒/๖๒๔.

^{๔๑} อาจารย์สุภีร์ ทุมทอง, หนังสืออรียสัจ ๔, หน้า ๑๓๒.

^{๔๒} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๙๑/๖๐๕.

^{๔๓} อาจารย์สุภีร์ ทุมทอง, หนังสืออรียสัจ ๔, หน้า ๑๖๒.

ไหนดง ดังพระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ท่อนไม้ที่ขวางไปบนอากาศ บางคราวเอาโคนลงมา บางคราวเอาตรงกลางลงมา บางคราวเอาปลายลงมา”^{๔๔} ตายแล้วไม่แน่ว่าจะไปเกิดที่ไหน ส่วนผู้ที่รู้ อริยสัจตั้งแต่เป็นพระโสดาบันขึ้นไป เป็นผู้แน่นอนแล้ว เกิดแต่ในสุคติ ไปสู่กระแสพระนิพพาน^{๔๕}

ประการที่ ๓ ผู้ที่รู้ อริยสัจก็จะไม่หลงสร้างทุกข์ ไม่หลงสร้างความเร่าร้อน ไม่หลงปรุง แต่งจัดแจงสร้างความมืดบอดให้ตนเอง ดังพระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เรา (พระพุทธเจ้า) และเธอทั้งหลายได้รู้แจ้งแทงตลอดทุกขอริยสัจ เราและเธอทั้งหลายได้รู้แจ้งแทงตลอดทุกขสมุทย อริยสัจ เราและเธอทั้งหลายได้รู้แจ้งแทงตลอดทุกขนิโรธอริยสัจ เราและเธอทั้งหลายได้รู้แจ้งแทงตลอดทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ เราและเธอทั้งหลายถอนภวตัณหาได้แล้ว ภวเนตีสิ้นไปแล้ว บัดนี้ภพใหม่ไม่มีอีก”^{๔๖} เพราะท่านรู้ความจริงของสังขาร สังขารล้วนแต่เป็นของไม่แน่มั่นอน เป็นของไม่เที่ยง เป็นของเร่าร้อนเป็นของที่ทำให้มืดบอด มีมืดบอดเพราะความเกิด มีมืดบอดเพราะความแก่ มีมืดบอดเพราะความตาย ความเกิดมีมืด เพราะอยู่ในท้องแม่ มีมืดสนิท มองไม่เห็นอะไรเลย ออกมาจาก ท้องแล้ว ความแก่มีมืดเหมือนกันหาทางออกไม่ได้ ไม่รู้จะหาทางออกจากความแก่ได้อย่างไร อยู่ยาวนาน ๆ อายุ ๕๐ ปี จะทำไม่ ให้แก่ ทำอย่างไรได้บ้าง หลอกตนเองไป ท้ายที่สุดก็มีมืดสนิท หาทางออกจาก ความแก่ไม่ได้ ความตายมีมืด หาทางออกไม่ได้ สภาวะที่พาออกมีอยู่ คือพระนิพพาน ทางคืออริยมรรค มืองค์ ๘ รู้ อริยสัจแล้ว ก็รู้จักทางออกที่ถูกต้อง จนกระทั่งรู้อย่างถึงที่สุดก็จะไม่สร้างเหตุให้เกิดทุกข์ อีก^{๔๗}

ประการที่ ๔ การรู้ อริยสัจทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ ดังพระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า “ความรู้เห็น ตามเป็นจริงของเราในอริยสัจ ๔ เหล่านี้ ๓ รอบ ๑๒ อาการอย่างนี้ หมัดจดดีแล้ว เมื่อนั้นเรา (พระพุทธเจ้า) จึงยืนยันได้ว่า เป็นผู้ตรัสรู้สัมมาสัมโพธิญาณอันยอดเยี่ยมในโลกทั้งหลาย ญาณทัสสนะ เกิดขึ้นแก่เราว่า ความหลุดพ้นของเราไม่กำเริบ ชาตินี้เป็นชาติสุดท้าย บัดนี้ภพใหม่ไม่มีอีก”^{๔๘} เป็นไปได้ที่ผู้รู้จักทุกข์ตามความเป็นจริง รู้จักทุกขสมุทัยตามความเป็นจริง รู้จักทุกขนิโรธตามความเป็นจริง รู้จักทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาตามความเป็นจริง จะสามารถกระทำที่สุดแห่งทุกข์โดยชอบได้ เหมือนกับ คนที่สร้างบ้าน เขาสร้างข้างล่างก่อน แล้วค่อยสร้างข้างบน การมุ่งหลังคา ก็เป็นไปได้ เราปฏิบัติธรรม ให้รู้หลักอริยสัจเอาไว้ กระทำโยคกรรม คือปฏิบัติเพื่อให้รู้ ให้รู้ตามที่มันเป็นจริง ทุกข์ก็ให้รู้ตามความ

^{๔๔} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๑๐๔/๖๑๕.

^{๔๕} อาจารย์สุภีร์ ทุมทอง, หนังสืออริยสัจ ๔, หน้า ๑๖๖.

^{๔๖} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๕๕/๙๙.

^{๔๗} อาจารย์ สุภีร์ ทุมทอง, หนังสืออริยสัจ ๔, หน้า ๑๖๗.

^{๔๘} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๗/๒๔.

เป็นจริงอย่างนี้เป็นทุกข์ ทุกขสมุทัยก็ให้รู้ตามที่มันเป็นจริงอย่างนี้ว่า นี่ทุกขสมุทัย ทุกขนิโรธะก็ให้รู้ตามที่มันเป็นจริงอย่างนี้ว่า นี่ทุกขนิโรธะ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ก็ให้รู้ตามความเป็นจริงว่า นี่ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ถ้าฝึกถูกต้องตามวิธีนี้ก็จะสามารถทำที่สุดแห่งทุกข์ได้เป็นต้น^{๔๙}

ประการที่ ๕ การรู้หรือยั้งทำให้ได้สละอันสูงสุด สละ คือที่พึ่ง ที่ระลึกถึง ที่ป้องกันภัยอันตราย เราทั้งหลายอยากจะมีที่พึ่งแต่ถ้ายังไม่ได้รู้หรือยั้ง ก็ยังไม่ได้ที่พึ่งอันสูงสุด ต้องพึ่งนั่นพึ่งนี้ไปเรื่อย ๆ วนเวียนไปตามโลก ซึ่งไม่ใช่ที่พึ่งอันแท้จริง ถ้าได้รู้หรือยั้งแล้ว จะได้ที่พึ่งอันสูงสุด ได้ที่พึ่งอันแท้จริง มีคาถาว่า “ส่วนผู้ใดถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์ว่าเป็นที่พึ่ง ย่อมเห็นอริยสัจ ๔ คือทุกข์ เหตุให้เกิดทุกข์ ความกำลวงทุกข์ และอริยมรรคประกอบด้วยองค์ ๘ อันให้ถึงความสงบระงับทุกข์ ด้วยปัญญาอันชอบ ที่พึ่งนั้นแล เป็นที่พึ่งอันเกษม ที่พึ่งนั้นอุดม เพราะบุคคลอาศัยที่พึ่งนั้น ย่อมพ้นจากทุกข์ทั้งปวงได้”^{๕๐} เราถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์ว่าเป็นสละแล้ว ถึงพระรัตนตรัยเป็นที่ระลึกนึกถึง เป็นแนวทางแบบอย่าง เป็นผู้ชี้แนะทางชีวิตแล้ว ได้เห็นอริยสัจด้วยปัญญาอันชอบอย่างนี้ จะได้สละอันสูงสุด ถ้าถึงพระรัตนตรัยเป็นสละ แต่ยังไม่เห็นอริยสัจ ยังไม่ได้สละอันแท้จริง จริงอยู่ว่า ชาตินี้นับถือพระรัตนตรัย ชาตินี้ไปจะนับถืออะไร ยังไม่รู้เลย ถ้าถึงพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ เป็นสละ และได้รู้หรือยั้งด้วย นี้เป็นสละอันเกษมปลอดภัยแน่นอน^{๕๑}

๒.๓.๓ สิ่งที่ควรรู้พิเศษเกี่ยวกับอริยสัจ

สิ่งที่ควรรู้เพื่อเจริญอริยสัจได้ถูกต้อง ซึ่งนำไปสู่ความเจริญ และความสำเร็จขั้นสูงสุด คือ มรรค ผล นิพพานได้ มีรายละเอียดดังนี้

ประการที่ ๑ กิจต่ออริยสัจสิ่งที่ควรรู้ คือรู้กิจต่ออริยสัจ จะได้ปฏิบัติต่ออริยสัจแต่ละข้อได้อย่างถูกต้อง ดังพระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า “ทุกขอริยสัจควรกำหนดรู้ ทุกขสมุทัยอริยสัจควรละ ทุกขนิโรธอริยสัจควรทำให้แจ้ง ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจควรเจริญ”^{๕๒}

ปริณญะยัม แปลว่า ควรกำหนดรู้, ควรรู้โดยรอบ รู้ให้ครบทุกแง่มุมของมัน ตัวทุกข์นี้เป็นยังไง ได้แก่อะไรบ้าง เป็นเพียงรูปธรรม เป็นเพียงนามธรรม เป็นสิ่งที่เกิดเพราะเหตุปัจจัย ไร้แก่นสาร เป็นสิ่งไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตามีเหตุปัจจัยอย่างนี้ ๆ ทุกข์อย่างนี้จึงเกิดขึ้น มีเหตุปัจจัยอย่างนั้น ๆ ทุกข์อย่างนั้นจึงเกิดขึ้น เกิดขึ้นแล้ว ก็ล้วนไม่คงทนอยู่ได้ มีแล้วก็ไปสู่ความไม่มีดังนี้ เป็นต้น แบบนี้

^{๔๙} อาจารย์สุภีร์ ทุมทอง, หนังสืออริยสัจ ๔, หน้า ๑๗๐.

^{๕๐} ชุ.ชุ. (ไทย) ๒๕/๒๔/๒๘.

^{๕๑} อาจารย์สุภีร์ ทุมทอง, หนังสืออริยสัจ ๔, หน้า ๑๘๐.

^{๕๒} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๑๐๐/๖๑๑.

เรียกว่ากำหนดรู้ รอบรู้ ทุกข์นั้นให้รู้จักมัน รู้จนกระทั่งเห็นว่า นี่เป็นทุกข์ เบื่อหน่าย คลายกำหนด ไม่ควรเข้าไปยึดมั่นถือมั่น ไม่ควรเข้าไปเพติดเพลินยินดีอยู่กับทุกข์ ถ้าเข้าไปเพติดเพลินยินดีอยู่กับทุกข์ แล้วก็ไม่พ้นทุกข์ รอบรู้อย่างแจ่มแจ้งว่า มันมีแต่ทุกข์จะถึงความพ้นทุกข์ไป ตามลำดับ

ปหาดพัพพี แปลว่า ควรละ, ควรทำให้หมดไปสิ้นไป เหตุให้เกิดทุกข์ คือตัณหา ความอยาก ที่ก่อให้เกิดในภพใหม่อีก ความกำหนดด้วยอำนาจความเพลิน ความยินดีอย่างยิ่งในอารมณ์ต่าง ๆ นี้ควรละ เป็นสิ่งที่พึงละ หรือต้องละให้ได้ ถ้าละไม่ได้จะไม่พ้นทุกข์ ความติดข้องอยู่กับทุกข์ เป็นเหตุให้เกิดทุกข์อันใหม่ ๆ ต้องละให้ได้ ละไม่ได้ก็ไม่พ้นทุกข์ มันก็เป็นกฎตายตัวอยู่ ความติดข้อง ความยึด ถือ ความอยากได้ ความคาดหวังว่ามันจะดีขึ้น มีแล้วจะทำให้เราสมบูรณ์ขึ้น มีหน้ามีตาขึ้น เป็นตัวเป็นตนขึ้น อย่างนี้เป็นเหตุให้เกิดทุกข์ต้องละ ต้องเป็นอย่างนี้ ๆ อะไรต่าง ๆ ก็เพื่ออัตตา เพื่อตัวเพื่อตน ล้วนเป็นเหตุให้เกิดชาติ ชรามรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส ล้วนเป็นเหตุให้เกิดกองทุกข์ทั้ง นั้น ไม่มีทางพ้นทุกข์ได้

ทุกขสมุทัย ละให้ได้บ้าง ปล่อยวางได้บ้าง เลิกยึดถือ เลิกคาดหวังจะเอาผลอย่างไรอย่างหนึ่ง ถ้ายังไม่ปล่อย ยังยินดีเพติดเพลิน สิ่งนั้นสิ่งนี้ไปเรื่อย ก็เป็นทุกข์ ให้จิตได้โน้มเอียงไปทางนิพพาน มีความปล่อยวาง เป็นอิสระ ไม่ตกเป็นทาสของสิ่งต่าง ๆ อริยมรรคมีองค์ ๘ ประการ เจริญขึ้นมา ศีลสมาธิ ปัญญา มีขึ้นในจิต ต้องพิจารณาให้มาก

สจฉิกาทพัพพี แปลว่า ควรกระทำให้แจ้ง, ทำให้เป็นอารมณ์ของจิต ให้จิตได้ไปสัมผัสให้ได้ เข้าถึง สิ่งนั้นมีอยู่แล้ว ไม่ต้องไปทำให้เกิดขึ้น เพียงแต่ไปให้ถึง ให้ได้สัมผัส ไม่ต้องไปทำอะไรกับทุกขนิโรธ ความสงบระงับแห่งสังขาร ความสุขอันแท้จริง ไม่ต้องไปสร้างขึ้น เป็นสิ่งที่ดำรงอยู่แล้ว ให้ได้เข้าถึง ได้สัมผัส เราทั้งหลายไม่ได้สัมผัสความสงบอันแท้จริง เพราะมัวแต่ปรุงแต่ง ทำโน่นทำนี่ เพื่อให้เกิดผลอย่างนั้นอย่างนี้ ทำไปได้แต่ทุกข์ อะไรที่เกิดมันทุกข์ทั้งนั้น ไม่ปล่อยวางทุกข์ ปล่อยอะไรไม่ได้ จิตไปวุ่นกับทุกข์ วุ่นอยู่กับสังขาร ไม่แจ้งนิพพาน ถ้ารู้ว่าสังขารทั้งหลาย รูปนาม ชันธ ๕ เป็นทุกข์ เป็นภาระ ปล่อยมันไป จึงจะได้สัมผัสกับ ความปล่อยวาง^{๕๓}

ทุกขนิโรธะ แปลว่า ความดับสนิทของทุกข์ คำว่า ดับสนิท หมายความว่า ไม่มีทุกข์, ไม่มีทุกข์เกิดจึง ไม่มีทุกข์ให้ดับ จึงเรียกว่าดับสนิท ไม่ใช่ดับทุกข์ที่เกิด ทุกข์เกิดเพราะเหตุ ต้องดับที่เหตุที่ทำให้เกิดทุกข์ พอเหตุดับ ทุกข์ก็ดับ ส่วนทุกขนิโรธะ หมายถึงไม่มีทุกข์เกิด ปราศจากทุกข์ เป็นชื่อของพระนิพพาน หรือจะพูดว่าเหนือทุกข์เหนือโลก อิสระจากทุกข์ ภาวะตพัพพี แปลว่า ควรทำให้เกิดขึ้น ควรทำให้มีขึ้น ทำให้เจริญขึ้น ถ้ายังไม่เคยมี ก็ทำให้เกิดมี ถ้าเคยมีแล้ว ก็ทำให้เจริญจนเต็มสมบูรณ์

^{๕๓} อาจารย์สุภีร์ ทุมทอง, หนังสืออริยสัจ ๔, หน้า ๒๐๖.

ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ คืออริยมรรคมืองค์ ๘ เป็นทางที่ทำให้ถึงความดับทุกข์ เป็นประตูให้ถึง เมื่อฝึกจนสมบูรณ์พร้อมแล้วจะเกิดขึ้นในจิตเดียว เป็นสิ่งที่ควรรู้เกี่ยวกับเรื่องอริยสัจ คือ ต้องรู้จักหน้าที่ รู้สิ่งที่เราพึงกระทำต่ออริยสัจแต่ละข้อ ทำให้ถูกต้อง ทุกข์นี้ให้รู้ มีทุกข์เกิดขึ้น มีปรากฏการณ์ มีเรื่องต่าง ๆ เกิดขึ้น แล้วได้รู้แจ่มแจ้ง เห็นชัด ว่าเป็นรูปธรรม นามธรรม หรือว่ามัว แต่หนืออยู่ ถ้ามัวแต่หนี ปฏิเสธทุกข์ รักอันหนึ่งเกลียดอันหนึ่ง ชื่อว่าปฏิบัติไม่ถูก ฝึกอย่างนั้นไม่ได้ ฝึกหนีทุกข์นี้ไม่ได้ ต้องฝึกให้รู้ทุกข์ มีดวงตาขึ้นมา รู้ว่าเป็นทุกข์แล้วก็ยอมรับมันได้^{๕๔}

ประการที่ ๒ ทำจิตให้เป็นสมาธิจึงรู้อริยสัจ ตัวทุกข์เป็นอย่างนี้ ๆ พระพุทธเจ้าทรง แสดงเอาไว้อย่างชัดเจนแจ่มแจ้งแล้ว ผู้มีปัญญามองเห็นได้ เกิดเป็นทุกข์ แก่เป็นทุกข์ เจ็บเป็นทุกข์ ตายเป็นทุกข์ เราเห็นเหมือนกัน แต่ไม่ได้เห็นว่าเป็นทุกข์ เห็นว่าคนเกิด คนแก่ คนเจ็บ คนตาย ทำอย่างไรจึงจะเห็นว่าทุกข์เกิด ทุกข์แก่ ทุกข์เจ็บ ทุกข์ตาย ต้องทำจิตให้เป็นสมาธิ จึงจะนำไปฝึกให้มี ปัญญาเห็นความจริงได้ เราทั้งหลายต้องไปฝึกให้จิตเป็นสมาธิ มีความตั้งมั่น เริ่มต้นฝึกให้มีสติ สัมปชัญญะ อย่าตามกิเลส อย่าให้กิเลสเอาไปกิน หลงไปตามกิเลส นิเวศน์มันเข้ามาครอบงำ หลงยินดี หลงยินร้าย ง่วงเหงา หาวนอน เศร้าซึมฟุ้งซ่าน ลังเลสงสัย นิเวศน์มันบังดวงตา ไม่ให้มองเห็นความจริง เมื่อใดขยันฝึกให้มีสติสัมปชัญญะ ทำให้ต่อเนื่อง นิเวศน์ไม่เข้ามาครอบงำ นิเวศน์ค่อย ๆ หดไป จิตมีกำลังขึ้น เป็นสมาธิ เมื่อจิตเป็นสมาธิมีความตั้งมั่น พิจารณา ดู มอง ดู ค้นคว้าดูในกายและใจนี้ จึงรู้อริยสัจ

คนที่จิตเป็นสมาธิ มีความตั้งมั่นดี ท่านอุปมาเหมือนว่า บุรุษชาติ มองลงไปใต้น้ำที่ใส สะอาด จะเห็น กุ้ง หอย ปู ปลา อยู่ในน้ำ ปลาว่ายไปมา ก็รู้อันนั้นเหมือนกัน สำหรับผู้ที่จิตเป็นสมาธิ ตั้งมั่นแล้ว มองในกายในใจ จะสามารถเห็นรูปเห็นนาม ไม่ใช่ตัวตน เห็นตัวทุกข์นั้นเกิดขึ้น และเปลี่ยนแปลงไปตามเหตุปัจจัย คำว่า เห็นทุกข์ ไม่ใช่ว่าต้องเป็นทุกข์จนแห้งไป ไม่ใช่อย่างนั้น คำว่า ตัวทุกข์มันหมายถึง รูปนาม ชั้น ๕ ซึ่งเป็นสิ่งที่ไม่มีตัวตน เป็นของไร้แก่นสาร เป็นสิ่งที่เป็นที่พึ่งไม่ได้ จริง เป็นของไม่คงทนถาวร ทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ อย่างเราทั่วไปนี้ เป็นตัวสุขหรือเปล่า นั่งเป็นสุข หรือเปล่า ไม่ใช่เป็นทุกข์นั่ง เมื่อเป็นทุกข์นั่ง มันจึงทนนั่งไม่ได้นาน ต่อไปก็เดิน เป็นทุกข์เดิน เป็นตัวทุกข์เดิน เดินได้นานไม่นาน เพราะไม่ใช่สุขไปเดิน ถ้าเป็นตัวสุขนั่ง จะนั่งไปตลอดชาติได้ แต่นั่งไม่ได้ อีก ฉะนั้น ที่เราเห็นว่า กายกับใจเป็น ตัวสุข ตัวดี ตัววิเศษอะไรต่าง ๆ นั้น เป็นเพียงความเห็นผิด เท่านั้น อย่างนี้ เป็นสิ่งที่ควรรู้ คือ จิตเป็นสมาธิจึงเห็นอริยสัจ ถึงจะเรียนเรื่องอริยสัจไปแล้ว ก็เชื่อว่า ทุกท่านจะเห็นได้ เฉพาะท่านที่มีจิตเป็นสมาธิตั้งมั่นดีแล้ว จึงมีโอกาสเห็นได้ ดังพระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า “ครั้งเมื่อจิตตั้งมั่นดี บริสุทธิ์ ผุดผ่อง ไม่มีกิเลสเพียงดั่งเนินปราศจากความเศร้าหมอง อ่อนเหมาะแก่

^{๕๔} อาจารย์สุภีร์ ทุมทอง, หนังสืออริยสัจ ๔, หน้า ๒๐๖.

การใช้งาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้ ภิกษุหนึ่ง ย่อมโน้มจิตไปเพื่อญาณ คือความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย ภิกษุหนึ่ง รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี้ทุกข์ รู้ตามความเป็นจริงว่า นี้ทุกข์สมุทัย ...”^{๕๕} นี่เป็นลักษณะของจิตที่มีสมาธิ จิตมีความตั้งมั่นดี สมาหิเต แปลว่า มีความตั้งมั่นดี มีลักษณะดังนี้คือ ปริสุทฺธะ ปริสุทฺธิ์ ปริโยทาเต ผุคฺผอง อนงคเณ ไม่มีกิเลสเพียงดังเนิน ไม่มีสิ่งกั้นขวางที่เป็นเหมือนเนินขวางทาง วิคตูปกิเลส ปราศจากความเศร้าหมอง สิ่งที่เป็นเครื่องเศร้าหมองของจิตหมดไปแล้ว มุทฺฎุเต อ่อน มีลักษณะอ่อนโยน ไม่แข็งกระด้าง กมฺมณิเย เหมาะแก่การใช้งาน คล่องตัวการนำไปใช้ จิตฺเต ตั้งมั่น อานนฺธขปฺปตฺเต ไม่หวั่นไหว ไม่ซัดส่ายไปตามอารมณ์ต่าง ๆ จิตมีลักษณะเช่นนี้ มองดูอะไรก็ชัดเจน เป็นคนมองดูอยู่ จิตมีสมาธิอย่างนี้แล้วก็ย่นอ้อมใจไปทำอย่างอื่น เตี้ยวนอ้อมใจไปเห็นเปรต จะสติแตกเอาอีก ก็โน้มมาในการทำทำให้เกิดญาณเพื่อความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย นี่ก็กลับมาดูที่ตนเอง ดูกายและดูใจ ให้เห็นเป็นเพียงรูปธรรม นามธรรม เป็นเพียงขั้น ๕ ที่เป็นทุกข์มาจากเหตุปัจจัย พอพิจารณาดูไปบ่อย ๆ ก็รู้ อริยสัจตามความจริง พอรู้ อริยสัจก็สิ้นอาสวะได้ เรียกว่าโน้มนำจิตมาเพื่อความสิ้นไปของกิเลส

เมื่อนำจิตเข้ามาเรียนรู้ในกายและจิต จะรู้ อริยสัจความรู้เรื่องทุกข์ เหตุเกิดของทุกข์ ความดับสนิทของทุกข์ หนทางข้อปฏิบัติให้ถึงความดับสนิทของทุกข์ มันอยู่ในกายยาวาวหาหนาคืบนี้ ฉะนั้น จิตเป็นสมาธิ ตั้งมั่นดีแล้ว ให้น้อมนำจิตมาดู ไม่ใช่ว่า จิตเป็นสมาธิแล้วเฉย ๆ ว่าง ๆ โลง ๆ หนึ่ง ๆ ไป หรือเอาจิตที่มีสมาธิไปทำนั่นทำนี่ที่ไม่เป็นประโยชน์ ไม่เป็นไปเพื่อความพ้นทุกข์ ภิกษุหนึ่ง รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี้ทุกข์ กายกับใจ อุปาทานขั้น ๕ เป็นทุกข์ ทุกข์มันเป็นอย่างนี้ รู้ตามความเป็นจริงว่า นี้ทุกข์สมุทัย ตัวความอยาก ความยึด ความเพติดเพติดยินดี มีความรักใคร่พอใจ มองไม่เห็นโทษ นี่ตัว ทุกข์สมุทัย และรู้ นี้ทุกข์นิโรธ รู้ นี้ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา เห็นอย่างนี้ ถึงความสิ้นไปของอาสวะ สิ้นทุกข์ได้ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงเจริญสมาธิ ภิกษุผู้มีสมาธิย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริง รู้ชัดอะไรตามความเป็นจริง คือ รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า ‘นี้ทุกข์ นี้ทุกข์สมุทัย (เหตุเกิดทุกข์) นี้ทุกข์นิโรธ (ความดับทุกข์) นี้ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา (ข้อปฏิบัติที่ให้ถึงความดับทุกข์)’”^{๕๖} จิตไม่มีสมาธินี้ มันวอกแวกกระโดดไปตามอารมณ์นั้นอารมณ์นี้ เป็นจิตไม่อ่อนโยน ไม่ควรต่อการใช้งาน มีอุปกิเลสเครื่องเศร้าหมองเข้ามามากมาย เตี้ยวรัก เตี้ยวชัง เตี้ยวจิฉาเตี้ยวนั้น เตี้ยวนี่ ถูกกระทบกระทั่งได้ง่าย มีอารมณ์เล็กๆ น้อยๆ ก็หงุดหงิด รำคาญ ไม่พอใจ ถ้าจิตไม่มีกิเลส มันสบาย อ่อนโยน ข้างนอกจะแข่งมายังไง ข้างในมันอ่อน จิตมันควรต่อการใช้งาน การทำจิตใจให้มีความตั้งมั่นเป็นสมาธิ เริ่มต้นจากการมีศีล แล้วก็ฝึกสติสัมปชัญญะให้มาก ๆ โดยวิธีการต่างๆ เทคนิค

^{๕๕} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๒๘/๒๙๙.

^{๕๖} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๗๑/๕๘๓.

นั่นเทคนิคนี้ อะไรก็ได้ ขอให้จิตเป็นสมาธิ พอจิตเป็นสมาธิแล้ว ก็อย่าไปทำอย่างอื่น อย่าไปเล่นนั่น เล่นนี่ ให้น้อมนำจิตมาเพื่อบริกรรมในกายในใจ ให้รู้ตามความเป็นจริงว่า นี่ ทุกข์ นี่ทุกข์สมุทัย อย่างนี้เป็นต้น^{๕๗}

ประการที่ ๓ ญาณในอริยสัจ^{๕๘} หรือความรู้ในอริยสัจ เมื่อความรู้โดยถูกต้องแล้ว ไม่ว่าจะรู้เรื่องอะไร ก็ต้องรู้ในแง่มุมอริยสัจทั้งนั้น ถ้ารู้เรื่องใดเรื่องหนึ่งแล้ว ยังไม่รวมลงเป็นอริยสัจ นี่ก็ชื่อว่ายังไม่รู้เรื่องดีพอ ต้องรวมลงมาเห็นอริยสัจ อนุโลมคล้ายตามสังขธรรมเห็นตามความเป็นจริงว่า อันนี้ทุกข์ อันนี้ทุกข์สมุทัย อันนี้ทุกข์นิโรธ อันนี้ทุกข์นิโรธ คามินีปฏิบัติ ญาณที่คล้ายตามสังขธรรมนี้แหละ คือ ญาณจริง เป็นสัมมาญาณ พระภาคจึงได้ตรัสเรื่องนี้ว่า “ญาณวัตถุ ๔๔ คือ

- ๑) ความรู้ในชราและมรณะ ๒) ความรู้ในความเกิดแห่งชราและมรณะ
- ๓) ความรู้ในความดับแห่งชราและมรณะ
- ๔) ความรู้ในปฏิบัติที่ให้ถึงความดับแห่งชราและมรณะ
- ๕) ความรู้ในชาติ ๖) ความรู้ในความเกิดแห่งชาติ
- ๗) ความรู้ในความดับแห่งชาติ ๘) ความรู้ในปฏิบัติที่ให้ถึงความดับแห่งชาติ
- ๙) ความรู้ในภพ ๑๐) ความรู้ในความเกิดแห่งภพ
- ๑๑) ความรู้ในความดับแห่งภพเป็นต้น”^{๕๙}

ญาณ ๔๔ ปัญญา ๔๔ อย่าง คืออะไรบ้าง พระพุทธองค์แสดงความรู้ในแบบอริยสัจ โดยยกสภาวะในปัจจุสมุปบาท มาแสดง ปฏิจจุสมุปบาทมี ๑๑ อากาโร ก็มีญาณ ๔๔ ถ้าเอาสภาวะอื่นๆ มาแสดง ญาณก็มีชื่อมากมาย หยิบสภาวะไหนมาแสดงในแบบอริยสัจก็ได้ ในพระสูตรนี้ ยกสภาวะในปัจจุสมุปบาท มาแสดง เริ่มตั้งแต่ชรา มรณะ ความรู้ในชรา มรณะ รู้จักชรา มรณะ ทานทั้งหลาย รู้จักชรา มรณะ รู้จักแต่คนแก่ รู้จักแต่คนตาย อันนี้ไม่ใช่ชรา มรณะ ชรา มรณะเป็นสิ่งที่ไม่มีตัวตน เป็นของกลางๆ เป็นสมบัติประจำโลก ไม่ว่าใครก็ได้ทั้งนั้น ยาจกก็ได้ ชรา และมรณะ เท่ากับพระพุทธเจ้า ไม่มีความแตกต่างกัน ระหว่างคนยากจน คนร่ำรวย ยาจกหรือมหाराชา จนกระทั่งพระพุทธเจ้า โลกก็ได้เท่ากัน คือให้เกิด ให้แก่ ให้ตาย

ปัญญาที่รู้จักชรา มรณะ เรียกว่าญาณในชรา มรณะ ญาณในชรา มรณสมุทัย ความรู้ในเหตุเกิดของชรา มรณะ อะไรเป็นเหตุเกิดของชรา มรณะ แบบปัจจุสมุปบาท รู้จักชรา มรณสมุทัย ชรา มรณะไม่มีตัวตน เป็นสังขาร มีเหตุให้เกิด คือชาติ ชรา มรณ สมุทัย คือชาติ มีความเกิด ได้เกิดมา

^{๕๗} อาจารย์สุภีร์ ทุมทอง, หนังสืออริยสัจ ๔, หน้า ๒๑๒.

^{๕๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒๒.

^{๕๙} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๖๙/๓๓.

ได้แก่ ถ้าไม่ได้เกิดจะไม่ได้แก่ ท่านได้เกิดมาแล้ว อยู่มานาน จนได้แก่ต้องรู้จักขอบคุณเสียบ้าง ไม่ใช่บ่นอยู่เรื่อย ทำไมแก่ ทำไมไม่แข็งแรง ทำไมเป็นโน่นเป็นนี่ ได้เกิดมาแล้ว ได้อยู่ตั้งนานแล้ว จนได้แก่ยังไปว่าอีก บางคนเกิดมาไม่นาน ไม่ได้แก่ด้วยซ้ำไปตายก่อน เป็นปัญญาเห็นเหตุเกิดของชราภพ เห็นว่าชราภพไม่มีตัวตน ได้เกิด ก็มีแก่ มีตายติดตัวมาด้วย ญาณในชราภพนิโรธ ความรู้ในความดับสนิทของชราภพ จะไม่มีชราภพได้ เมื่อไม่เกิด ไม่มีชาติ พอไม่มีชาติ ก็ไม่มีชรา ภพภพ ถ้าเกิดมาแล้วก็ต้องแก่ต้องตาย อันนี้เป็นกฎเกณฑ์ธรรมดา ความเข้าใจกฎเกณฑ์ธรรมดา เรียกว่าญาณ

ภพ คือการกระทำที่คนเราคิดว่าอันไหนดีสำหรับตัวเรา เราก็ทำอันนั้น อันไหนได้บุญเยอะ เราก็ทำอันนั้น อันไหนจะทำให้เราเป็นสุข เราก็ทำอันนั้น เจาะจงผลเพื่อเราทั้งนั้น อันนี้เรียกว่า ภพ ทุกอย่างที่ทำนี่ ก็เลศจงไปทั้งนั้น ต้องฝึกให้มีปัญญาเห็นอริยสัจ ค่อย ๆ มองดูไป ญาณในชาตินิโรธ ความรู้ในความดับสนิทของชาติ จะไม่มีชาติก็ต้องไม่มีภพ ไม่มีภพเพื่อตัวตน ตัวเรานี้ไม่มีจริง ไม่มี ไม่ต้องกลัวว่ามันจะทุกข์ แล้วก็ไม่ต้องกลัว ว่ามันจะไม่ทุกข์ เพราะรูปนามเป็นตัวทุกข์ ไม่ต้องอยากได้สุข เพราะมันคือตัวทุกข์ เราไม่รู้ความจริงก็เลยหัวหมอนอยู่อย่างนี้ อยากให้มันพ้นทุกข์ อยากให้มันได้สุข อยากให้มันได้ดี มีต้นหาอุปาทาน การกระทำตามต้นหาอุปาทานเพื่อตัวเอง มีตัวเองอยู่เบื้องหลังการกระทำ อันนี้เรียกว่าภพ เมื่อมีภพ ก็มีชาติ เป็นตัวเป็นตนขึ้นมา เป็นชาติย่อย ๆ เป็นตัวเป็นตนเป็นครั้ง ๆ ตัวเราเป็นคนดี เราเป็นคนไม่ดี หรือจะพูดแบบเป็นชาติหลัก ๆ ก็ได้ ญาณในชาตินิโรธคามินีปฏิปทา คือรู้ว่าอริยมรรคมีองค์ ๘ ประการนี้ เป็นข้อปฏิบัติที่ทำให้ถึงความไม่ต้องการเกิดอีก นี้ก็ยกพระสูตรมาบางส่วน ให้ดู

อริยมรรคมีองค์ ๘ ประการ นี้เรียกว่าญาณความรู้ ปัญญาได้ญาณในอริยสัจนี้ จึงจะพ้นทุกข์ได้จริง ญาณในอริยสัจอีกอย่างหนึ่ง ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ เป็นอาการ ๑๒ อย่างในอริยสัจ ๔ ในทุกข์ ๓ ในทุกขสมุทัย ๓ ในทุกขนิโรธ ๓ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ๓ เป็นความรู้ ๑๒ ลักษณะ เป็นญาณทำให้พระพุทธเจ้าปฏิบัติญาณว่า เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นผู้ตรัสรู้อนัตตธรรมสัมโพธิญาณ เป็นญาณในอริยสัจ พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย จักขุเกิดขึ้นแล้ว ญาณเกิดขึ้นแล้ว ปัญญาเกิดขึ้นแล้ว วิชชาเกิดขึ้นแล้ว แสงสว่างเกิดขึ้นแล้วแก่เราในธรรมทั้งหลายที่ไม่เคยได้ฟังมาก่อน ว่า ‘นี่ทุกขอริยสัจ’ ทุกขอริยสัจนี้ ควรกำหนดรู้ ..ทุกขอริยสัจนี้ เราได้กำหนดรู้แล้ว ..”^{๖๐} จักขุ ญาณ ปัญญา วิชชา แสงสว่าง เกิดขึ้นแล้วในธรรมะที่ไม่เคยได้ฟัง ไม่เคยมีคนสอนไม่เคยมีใครบอกมาก่อน ในทุกข์มี ๓ ญาณ คือ ๑. นี่เป็นทุกขอริยสัจ ๒. ทุกขอริยสัจนี้ ควรกำหนดรู้ ๓. ทุกขอริยสัจนี้ เราได้กำหนดรู้แล้วญาณที่ ๑ รู้ตัวมัน ญาณที่ ๒ รู้กิจหน้าที่ ต้องทำความเข้าใจมันให้แจ่มแจ้ง ควรรู้โดยรอบรู้ให้ครบได้ทุกแง่มุม ก็เป็นกิจต่อทุกขอริยสัจ ญาณที่ ๓ การรู้ว่าได้ทำกิจต่อทุกข์เสร็จสมบูรณ์แล้ว

^{๖๐} ส.ม. (ไทย) ๑๘/๑๐๘๑/๕๕๓.

“จักขุเกิดขึ้นแล้ว ญาณเกิดขึ้นแล้ว ปัญญาเกิดขึ้นแล้ว วิชชาเกิดขึ้นแล้วแสงสว่างเกิดขึ้นแล้วแก่เราในธรรมทั้งหลายที่ไม่เคยได้ฟังมาก่อนว่า ‘ทุกขสมุทยอริยสัจ นี้ควรละ’”^{๖๑}

ญาณในทุกขสมุทัยมี ๓ คือ ๑. นี่คือนิโรธอริยสัจ ๒. ทุกขสมุทยอริยสัจนี้ ควรละ ๓. ทุกขสมุทยอริยสัจนี้เราได้ละแล้ว นี่เป็นญาณในเรื่องทุกขสมุทัย ทุกขสมุทัยนี้เป็นปหัตตัพพะ คือ เป็นสิ่งที่ควรละ เป็นสิ่งที่จะต้องละให้ได้ ถ้าละไม่ได้ ก็มีเหตุให้ทุกข์อยู่อย่างนั้น แล้วได้ทำกิจหน้าที่ต่อทุกขสมุทัยเสร็จ คือ ได้ละหมดแล้ว จบสิ้นกันแล้ว ไม่มีสิ่งติดข้อง “ภิกษุทั้งหลาย จักขุได้เกิดขึ้นแล้ว ญาณเกิดขึ้นแล้ว ปัญญาเกิดขึ้นแล้ว วิชชาเกิดขึ้นแล้ว แสงสว่างเกิดขึ้นแล้วแก่เราในธรรมทั้งหลายที่ไม่เคยได้ฟังมาก่อนว่า ‘นี่ทุกขนิโรธอริยสัจ’ ทุกขนิโรธอริยสัจนี้ ควรทำให้แจ้ง .ทุกขนิโรธอริยสัจนี้ เราได้ทำให้แจ้งแล้ว ..”^{๖๒}

ญาณในทุกขนิโรธมี ๓ คือ ๑. นี่คือนิโรธอริยสัจ ๒. ทุกขนิโรธอริยสัจนี้ ควรทำให้แจ้ง ๓. ทุกขนิโรธอริยสัจนี้ เราได้ทำให้แจ้งแล้ว ทุกขนิโรธควรกระทำให้แจ้ง เข้าไปรู้จักได้ไปสัมผัสด้วยจิตนิพพาน ความสงบ ความสุขความปลอดโปร่ง ที่พึ่งอันแท้จริงดำรงอยู่อย่างนั้น เพียงไปให้ถึงโลกุตตระแค่นี้เห็นเท่านั้น ก็พ้นทุกข์แล้ว อย่างนี้เป็นสังฆิกัตตัพพะ ถึงแล้วก็เป็นพระอรหันต์ “ภิกษุทั้งหลาย จักขุเกิดขึ้นแล้ว ญาณเกิดขึ้นแล้ว ปัญญาเกิดขึ้นแล้ว วิชชาเกิดขึ้นแล้ว แสงสว่างเกิดขึ้นแล้วแก่เราในธรรมทั้งหลายที่ไม่เคยได้ฟังมาก่อนว่า ‘นี่ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ’ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจนี้ ควรทำให้เกิดขึ้น .. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจนี้เราได้ทำให้เกิดขึ้นแล้ว ..”^{๖๓}

ญาณในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทามี ๓ ประการ คือ ๑. นี่คือนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ ๒. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจนี้ ควรทำให้เกิดขึ้น ๓. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจนี้ เราได้ทำให้เกิดขึ้นแล้ว อริยมรรคมีองค์ ๘ ประการ เป็นทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา เป็นสิ่งที่ควรทำให้เกิดขึ้น ควรทำให้มีขึ้น เมื่อเกิดขึ้นเต็มสมบูรณ์ ก็หมดกิจที่ต้องทำต่ออริยสัจ ในอริยสัจ ๔ มีญาณอริยสัจอย่างละ ๓ เป็น ๑๒ ญาณ ท่านเรียกว่า สัจจญาณ กิจจญาณ กตญาณ ในอริยสัจ เป็นต้น

ทุกข์เกิดจากอายตนะภายใน (อัมมัตติกายตนะสูตร) ในพระสูตรแสดงทุกข์เป็น อุปาทานชั้นที่ ๕ อีกพระสูตรหนึ่งในอัมมัตติกายตนะสูตรแสดง “ทุกข์เป็นอายตนะภายในคือ ๑) จักขวยตนะ (อายตนะคือตา) ๒) โสตายตนะ (อายตนะคือหู) ๓) ฆานายตนะ (อายตนะคือจมูก) ๔) ชิวหายตนะ

^{๖๑} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๑/๕๙๔.

^{๖๒} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๑/๕๙๔.

^{๖๓} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๑/๕๙๔.

(อายตนะคือลิ้น) ๕) กายายตนะ (อายตนะคือกาย) ๖) มนายตนะ (อายตนะคือใจ) นี้เรียกว่าทุกข^{๖๔} ในความหมาย ที่ว่ามันเป็นของไม่มีแก่นสาร เป็นของไร้ตัวตน ไร้เจ้าของที่แท้จริง ตาเรานี้ไม่มีเจ้าของที่แท้จริง หูก็เหมือนกัน จนกระทั่งถึงใจเป็นสภาวะที่เป็นธรรมชาติ เป็นของไม่มีอึดตา ไม่มีตัวเราในตา ไม่มีตัวเราในหู ไม่มีตัวเราในจมูก ไม่มีตัวเราในลิ้น ไม่มีตัวเราในกาย และไม่มีตัวเราในใจ แต่เพราะการประกอบกันขึ้นชั่วคราว ของ ตา หู จมูก ลิ้น กายและใจ ที่เป็นผลมาจากกรรมเก่า สมมติเรียกว่าตัวเรา จึงมีขึ้น อายตนะภายในทั้ง ๖ จึงชื่อว่าเป็นทุกข^{๖๕} พระองค์ตรัสว่า ทุกขอริยสังข์ เป็นอย่างไร คือควรกล่าวได้ว่า ทุกขอริยสังข์นั้น ได้แก่ อายตนะภายใน ๖ ประการ อายตนะภายใน ๖ ประการ คือ ๑) จักขวยตนะ (อายตนะคือตา) ฯลฯ ๖) มนายตนะ (อายตนะคือใจ) นี้เรียกว่า ทุกขอริยสังข์ ซึ่งทุกขอริยสังข์นี้ ก็เป็นแบบพิเศษ คือเอาอายตนะภายใน ๖ มาเป็นทุกขอริยสังข์ ส่วนทุกขสมุทัย ได้แก่ ตัณหา ทุกขนิโรธได้แก่ ความดับตัณหา ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา คืออริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นต้น^{๖๕}

๒.๔ หลักธรรมที่ปรากฏในอัมมัตติกายตนสูตร

หลักธรรมที่ปรากฏในอัมมัตติกายตนสูตร ได้แก่

๒.๔.๑ อริยสังข์ ๔ ประการ คือ ๑. ทุกขอริยสังข์ ๒. ทุกขสมุทยอริยสังข์ ๓. ทุกขนิโรธอริยสังข์ ๔. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสังข์ มีรายละเอียดดังนี้

๒.๔.๑.๑ ทุกขอริยสังข์ในอัมมัตติกายตนสูตร

ทุกขอริยสังข์ ว่าด้วยอายตนะภายใน ๖ ประการ อายตนะภายใน หมายถึงที่เชื่อมต่อกันให้เกิดความรู้, แตนต่อความรู้ฝ่ายภายใน และ “อายตนะภายใน หมายถึงสื่อเชื่อม ต่อที่อยู่ในตัวคน เรียกอีกอย่างว่า อินทรีย์ ๖ เพราะเป็นใหญ่ในหน้าที่ของตนแต่ละอย่าง เช่น จักขุ (ตา) เป็นเจ้าการใหญ่ในการเห็น เป็นต้น อินทรีย์ ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ทั้งหมดนี้เป็นที่เชื่อมต่อกับอายตนะภายนอก”^{๖๖}

อายตนะภายใน หรือทวาร ๖ นั้น มีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “อินทรีย์ ๖” คำว่า อินทรีย์ แปลว่า ภาวะที่เป็นใหญ่ หมายถึงสิ่งที่ทำหน้าที่เป็นใหญ่ เป็นเจ้าหน้าที่ หรือเป็นเจ้าการในเรื่องนั้น ๆ เช่น ตา เป็นเจ้าการในการรับรู้รูป หู เป็นเจ้าการในการรับรู้เสียง เป็นต้น อินทรีย์ ๖ คือจักขุนทรีย์ โสตินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ กายินทรีย์ และมณินทรีย์ คำว่า อินทรีย์ นิยมใช้กับอายตนะในขณะ

^{๖๔} ส.ม. (ไทย) ๑๘/๕๙๘/๑๐๘๘.

^{๖๕} อาจารย์สุภีร์ ทุมทอง, หนังสืออริยสังข์ ๔, หน้า ๒๒๒.

^{๖๖} ที.ปา (ไทย) ๑๑/๓๐๔/๒๕๕. ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๖๑๘/๔๐๐, อ.ภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๙๘/๘๕.

ทำหน้าที่ของมัน ในชีวิตจริง และเกี่ยวกับจริยธรรม เช่น การสำรวมจักขุนทรีย์ การสำรวมโสदनทรีย์ การสำรวมฆานินทรีย์ การสำรวมชีวหินทรีย์ การสำรวมกายินทรีย์ และการสำรวมนินทรีย์ เป็นต้น อายตนะภายใน ๖ ประการ มีรายละเอียดดังนี้

๑) จักขวยตนะ

จักขวยตนะ (อายตนะคือตา) คือ “จักขุใด เป็นปสาทรูป อาศัสมหาภูตรูป ๔ นับเนื่องในอัทธภาพ ที่เห็นไม่ได้แต่ กระทบได้ สัตว์นี้ เคยเห็น กำลังเห็น จักเห็น หรือพึงเห็นรูปที่เห็น ได้กระทบได้ด้วย จักขุใดที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ นี้ชื่อว่า จักขวยตนะเป็นต้น”^{๖๗} “จักขุใด เป็นปสาทรูป อาศัสมหาภูตรูป ๔ นับเนื่องในอัทธภาพ ที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ รูปที่เห็นได้และกระทบได้ เคยกระทบ กำลังกระทบ จักกระทบ หรือพึงกระทบ ที่จักขุใดซึ่งเห็นไม่ได้แต่กระทบได้ นี้ชื่อว่า จักขวยตนะเป็นต้น”^{๖๘} “จักขุวิญญาณปรารภรูปเป็นอารมณ์ เคยเกิด กำลังเกิด จักเกิด หรือพึงเกิด ฯลฯ เพราะอาศัยจักขุใด จักขุสัมผัสมีรูปเป็นอารมณ์ เคยเกิด กำลังเกิด จักเกิด หรือพึงเกิด ฯลฯ เพราะอาศัยจักขุใด เวทนาที่เกิดจากจักขุสัมผัส ฯลฯ สัญญา ฯลฯ เจตนา ฯลฯ จักขุวิญญาณมีรูปเป็นอารมณ์ เคยเกิด กำลังเกิด จักเกิด หรือพึงเกิด นี้ชื่อว่า จักขวยตนะ เป็นต้น”^{๖๙}

อีกนัยหนึ่งจักขวยตนะ คือประสาทตา มีดวงตาเป็นโครงสร้างใหญ่ ที่เปลือกตามีขนเล็กสีดำ (ขนตา) ส่วนดวงตาประกอบด้วยตาดำตาดาวลักษณะคล้ายกลีบอุบลเขียว ประสาทตาอยู่ตรงกลางตาดำ ซึ่งแวดล้อมด้วยตาดาว ซึมซาบเยื่อตา ๗ ชั้น เหมือนน้ำมันซึมซาบสำลี ๗ ชั้น ธาตุ ๔ เกื้อหนุน โดย ปฐวีคอยทรงไว้ อาโปคอยเชื่อมประสาน เตโชคอยอบอุ่น และวาโยคอยทำให้เคลื่อนไหว อุต จิต อาหารคอยค้ำจุน ชีวิตคอยตามเลี้ยง แวดล้อมด้วยสี กลิ่น รส โอชา มีขนาดโตเท่าหัวเส้น เป็นที่ตั้งและเป็นทางเดินของการรับรู้ทางตา (จักขุวิญญาณ)^{๗๐} และจักขวยตนะเป็นคำรวมของจักขุ และอายตนะ จักขุ คือตา อายตนะ คือที่ประชุม ที่เกิด ฉะนั้นจักขวยตนะ คือจักขุ ซึ่งเป็นที่ประชุม เป็นที่เกิดนั่นเอง

อีกนัยหนึ่ง จักขวยตนะ (อายตนะคือตา) หมายถึง แดนติดต่อ คือตา ตา หมายถึงประสาทที่รับรูปต่าง ๆ ได้ อยู่ในลูกนัยน์ตา บางทีเรียกว่า จักขุประสาท หรือ จักขวยตนะ คือประสาทตาที่ได้รับการมองเห็นในสิ่งต่าง ๆ

^{๖๗} อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๕๙๖/๑๙๐.

^{๖๘} อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๕๙๗/๑๙๑.

^{๖๙} อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๕๙๙/๑๙๑.

^{๗๐} พันเอก ปิ่น มุกกันต์, แนวสอนธรรมะตามหลักสูตรมัธยมศึกษา, หน้า ๔๕.

ในมัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสกัได้อีกกล่าวถึง ทุภข์ที่เกิดจากจักขวายนตะ (อายตนะคือตา) ไว้ว่า บุคคลที่ไม่รู้ไม่เห็นตา ตามเป็นจริง เมื่อไม่รู้ไม่เห็นรูปตามเป็นจริง เมื่อไม่รู้ไม่เห็นวิญญาณตามตามเป็นจริง เมื่อไม่รู้ไม่เห็นตาสัมผัสตามเป็นจริง โดยไม่รู้ไม่เห็นสุข ทุกข์ หรืออทุกขมสุข ที่สัตว์เสวยอันเกิดขึ้น เพราะตาเห็นเป็นปัจจัย ตามเป็นจริง ย่อมยินดีมากในตา ย่อมยินดีมากในรูป ย่อมยินดีมากในวิญญาณตา ย่อมยินดีมากในตากระทบ ได้ยินดีมากในสุข ทุกข์ หรืออทุกขมสุข ที่สัตว์เสวยอันเกิดขึ้น เพราะตาเห็นเป็นปัจจัย ด้วยบุคคลนั้นมีความยินดี หมกมุ่น ลุ่มหลง พิจารณาเห็นว่าคืออยู่ อุปาทานชั้น ๕ จักถึงความเพิ่มขึ้นต่อไป และตณหาอันนำไปสู่ภพใหม่ อันสทรคต (ไปพร้อมกับ) โดยความเพลิตเพลิตยินดี ทำให้เพลิตเพลิตในอารมณ์นั้น ๆ จักย่อมเจริญขึ้น การกระวนกระวายที่เป็นไปในทางกายก็ดี ที่เป็นไปในทางใจก็ดีจักเจริญขึ้น การเดือดร้อนอันเป็นไปในทางกายก็ดี อันเป็นไปในทางใจก็ดี จักเจริญขึ้น ความเร่าร้อนอันเป็นไปในทางกายก็ดี ที่เป็นไปในทางใจก็ดี จักเจริญขึ้น เขาจักเสวยทุกข์ในทางกายบ้าง เสวยทุกข์ทางใจบ้าง”^{๗๑}

๒) โสตายตนะ

โสตายตนะ (อายตนะคือหู) คือ “โสตะใด เป็นปสาทรูป อาศัยมหาภูตรูป ๔ นับเนื่องในอัทธภาพ ที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ สัตว์นี้ เคยฟัง กำลังฟัง จักฟัง หรือฟังฟังเสียงที่เห็นไม่ได้ แต่กระทบได้ด้วยโสตะใด ที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ นี้ชื่อว่า โสตายตนะเป็นต้น”^{๗๒} “โสตะใด เป็นปสาทรูป อาศัยมหาภูตรูป ๔ นับเนื่องในอัทธภาพ ที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ เสียงที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ เคยกระทบ กำลังกระทบ จักกระทบ หรือฟังกระทบ ที่โสตะใดที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ นี้ชื่อว่า โสตายตนะเป็นต้น”^{๗๓} “อาศัยโสตะใด โสตสัมผัสมีเสียงเป็นอารมณ์ เคยเกิด กำลังเกิด จักเกิด หรือฟังเกิด ฯลฯ เพราะอาศัยโสตะใด เวทนาที่เกิดแต่โสตสัมผัส ฯลฯ สัญญา ฯลฯ เจตนา ฯลฯ โสตวิญญาณมีเสียงเป็นอารมณ์ เคยเกิด กำลังเกิด จักเกิด หรือฟังเกิด นี้ชื่อว่า โสตายตนะเป็นต้น”^{๗๔} และโสตายตนะ คือ “ประสาทหู มีใบหูเป็นโครงสร้างใหญ่ ในใบหูตรงที่ประสาทหูตั้งอยู่ คือแก้วหู มีลักษณะคล้ายวงแหวน มีขนอ่อนสีแดงเข้ม มีอาการอย่างเดียวกับประสาทตา คือธาตุ ๔ เกื้อหนุนโดยปฐวีคอยทรงไว้ อาโปคอยเชื่อมประสาน เตโชคอยอบอุ่น และวาโยคอยพัดให้เคลื่อนไหว อุดู จิต อาหารคอยค้ำจุน ชีวิตคอยตามเลี้ยง แวดล้อมด้วย สี กลิ่น รส โอชา เป็นที่ตั้งและเป็นทางเดินของการรับรู้ทางหู

^{๗๑} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๔๒๙/๔๘๘.

^{๗๒} อภ.สจ. (ไทย) ๓๔/๖๐๐/๑๙๑.

^{๗๓} อภ.สจ. (ไทย) ๓๔/๖๐๑/๑๙๒.

^{๗๔} อภ.สจ. (ไทย) ๓๔/๖๐๓/๑๙๒.

(โสตวิญญาน)”^{๗๕} และ โสตายตนะ (อายตนะคือหู) หมายถึง แตนติดต่อกับ หู หู หมายถึงประสาทที่รับฟังเสียงได้ อยู่ในช่องหู หรือโสตายตนะ คือโสตประสาท หรือประสาทหู ที่ได้รับการได้ยินในเสียงต่างๆ

ทุกข์ที่เกิดจากโสตายตนะ (อายตนะคือหู) ซึ่งในมัชฌิมนิกาย อุปริปณณาสกัได้กล่าวไว้ว่า บุคคลที่ไม่รู้ไม่เห็นหูตามเป็นจริง ที่ไม่รู้ไม่เห็นเสียงตามเป็นจริง ที่ไม่รู้ไม่เห็นวิญญานหูตามเป็นจริง ที่ไม่รู้ไม่เห็นหูสัมผัสตามเป็นจริง ด้วยไม่รู้ไม่เห็นสุข ทุกข์ หรืออทุกข์ขมสุข ที่สัตว์เสวย ซึ่งเกิดขึ้นเพราะหูสัมผัสอันเป็นปัจจัย ตามความเป็นจริง ย่อมยินดีมากในหู ย่อมยินดีมากในเสียง ย่อมยินดีมากในวิญญานหู ย่อมยินดีมากในสัมผัส ย่อมยินดีมากในสุข ทุกข์ หรืออทุกข์ขมสุข ที่สัตว์เสวย อันเกิดขึ้นเพราะหูสัมผัสเป็นปัจจัย ด้วยบุคคลนั้นมีความยินดี หมกมุ่น ลุ่มหลง พิจารณาเห็นว่าดีอยู่ อุปาทานชั้น ๕ จักถึงความเพิ่มขึ้นต่อไป และค้นหาอันนำไปสู่ภพใหม่ อันสหรรคต^{๗๖} โดยความเพลิตเพลินยินดี ทำให้เพลิตเพลินในอารมณ์นั้น ๆ จักย่อมเจริญขึ้น การกระวนกระวายที่เป็นไปในทางกายก็ดี ที่เป็นไปในทางใจก็ดีจักเจริญขึ้น การเดือดร้อนอันเป็นไปในทางกายก็ดี อันเป็นไปในทางใจก็ดี จักเจริญขึ้น ความเร่าร้อนอันเป็นไปในทางกายก็ดี ที่เป็นไปในทางใจก็ดี จักเจริญขึ้น เขาจักเสวยทุกข์ในทางกายบ้าง เสวยทุกข์ทางใจบ้าง”^{๗๗}

๓) ฆานายตนะ

ฆานายตนะ (อายตนะคือจมูก) คือ “ฆานะใด เป็นปสาทรูป อาศัยมหาภูตรูป ๔ นับเนื่องในอตภาพ ที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ สัตว์นี้ เคยดม กำลังดม จักดม หรือฟังดมกลิ่นที่เห็นไม่ได้ แต่กระทบได้ด้วย ฆานะใด ที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ นี้ชื่อว่า ฆานายตนะเป็นต้น”^{๗๘} “ฆานะใด เป็นปสาทรูป อาศัยมหาภูตรูป ๔ นับเนื่องในอตภาพ ที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ กลิ่นที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ เคยกระทบ กำลังกระทบ จักกระทบ หรือฟังกระทบที่ฆานะใด ที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ นี้ชื่อว่า ฆานายตนะเป็นต้น”^{๗๙} “อาศัยฆานะใด ฆานสัมผัสมีกลิ่นเป็นอารมณ์เคยเกิด กำลังเกิด จักเกิด หรือฟังเกิด ฯลฯ เพราะอาศัยฆานะใด เวทนาที่เกิดแต่ ฆานสัมผัส ฯลฯ สัญญา ฯลฯ เจตนา ฯลฯ ฆานวิญญาน มีกลิ่นเป็นอารมณ์เคยเกิด กำลังเกิด จักเกิด หรือฟังเกิด นี้ชื่อว่า ฆานายตนะเป็นต้น”^{๘๐}

^{๗๕} พันเอก ปิ่น มุกข์กันต์, แนวสอนธรรมะตามหลักสูตรนักธรรมตรี, หน้า ๔๕.

^{๗๖} สหรรค หมายถึง ไปพร้อมกัน.

^{๗๗} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๔๒๙/๔๘๘.

^{๗๘} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๖๐๔/๑๙๓.

^{๗๙} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๖๐๕/๑๙๓.

^{๘๐} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๖๐๗/๑๙๔.

และฆานายตนะ คือ “ประสาทจมูก มีจมูกเป็นโครงสร้างใหญ่ ในโพรงจมูก ตรงที่ประสาทจมูก ตั้งอยู่คือเยื่อจมูก มีลักษณะคล้ายกีบเท้าแพะ มีอาการอย่างเดียวกับประสาทตา และประสาทหู คือ ชาติ ๔ เกื้อหนุน โดยปฐวีค้อยทรงไว้ อาโปค้อยเชื่อมประสาน เตโชค้อยอบให้อบอุ่น และวาโยค้อยพัด ให้เคลื่อนไหว อุต จิต อาหารค้อยค้ำจุน ชีวิตค้อยตามเลี้ยง แวดล้อมด้วย สี กลิ่น รส โอชา เป็นที่ตั้ง และเป็นทางเดินของการรับรู้ทางจมูก (ฆานวิญญาณธาตุ)”^{๘๑}

อีกนัยหนึ่ง ฆานายตนะ (อายตนะคือจมูก) หมายถึงแดนติดต่อกับจมูก จมูก หมายถึงประสาทที่สูดกลิ่นได้ อยู่ในช่องจมูก หรือฆานประสาท ประสาทรับกลิ่นที่ได้รับในกลิ่นต่าง ๆ

พระพุทธองค์ตรัส ทุกข์ที่เกิดจากฆานายตนะ (อายตนะคือจมูก) ไว้ว่า บุคคลด้วยไม่รู้ไม่เห็นจมูกตามความเป็นจริง ด้วยไม่รู้ไม่เห็นกลิ่นตามความเป็นจริง เมื่อไม่รู้ไม่เห็นวิญญาณจมูกตามความเป็นจริง ด้วยไม่รู้ไม่เห็นจมูกที่ได้กลิ่นตามความเป็นจริง ด้วยไม่รู้ไม่เห็นสุข ทุกข์ หรือออกทุกขมสุข ที่สัตว์เสพอยู่ อันเกิดขึ้นเพราะจมูกได้กลิ่นเป็นปัจจัยตามความเป็นจริง ทำให้ยินดีมากในจมูก ทำให้ยินดีมากในกลิ่น ทำให้ยินดีมากในวิญญาณจมูก ทำให้ยินดีมากในจมูกได้กลิ่น ทำให้ยินดีมากในสุข ทุกข์ หรือ ออกทุกขมสุข ที่สัตว์เสพอยู่ อันเกิดขึ้นเพราะจมูกได้กลิ่นเป็นปัจจัย ด้วยบุคคลนั้นมีความยินดีหมกมุ่น ลุ่มหลง พิจารณาเห็นว่าดีอยู่ อุปาทานชั้น ๕ จักถึงความเพิ่มขึ้นต่อไป และค้นหาอันนำไปสู่ภพใหม่ อันสหระศตโดยความเพลิตเพลินยินดี ทำให้เพลิตเพลินในอารมณฺ์นั้น ๆ จักยอมเจริญขึ้น การกระวนกระวายที่เป็นไปในทางกายก็ดี ที่เป็นไปในทางใจก็ดีจักเจริญขึ้น การเดือดร้อนอันเป็นไปในทางกายก็ดี อันเป็นไปในทางใจก็ดี จักเจริญขึ้น ความร่ำร้อนอันเป็นไปในทางกายก็ดี ที่เป็นไปในทางใจก็ดี จักเจริญขึ้น เขาจักเสวยทุกขในทางกายบ้าง เสวยทุกข์ทางในใจบ้าง”^{๘๒}

๔) ชิวหายตนะ

ชิวหายตนะ (อายตนะคือลิ้น) คือ “ชิวหาใด เป็นปสาทรูป อาศัยมหาภูตรูป ๔ นับเนื่องในอัทธภาพ ที่ลิ้มรสไม่ได้แต่กระทบได้ สัตว์นี้เคยลิ้ม กำลังลิ้ม จักลิ้ม หรือพึงลิ้มรสที่เห็นไม่ได้ แต่กระทบได้ด้วยชิวหาใด ที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ นี้ชื่อว่า ชิวหายตนะเป็นต้น”^{๘๓} “ชิวหาใด เป็นปสาทรูป อาศัยมหาภูตรูป ๔ นับเนื่องในอัทธภาพ ที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ รสที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ เคยกระทบ กำลังกระทบ จักกระทบ หรือพึงกระทบ อันชิวหาใด ที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ นี้ชื่อว่า ชิวหายตนะเป็นต้น”^{๘๔} “ชิวหาสัมผัสมีรสเป็นอารมณฺ์เคยเกิด กำลังเกิด จักเกิด หรือพึงเกิด ฯลฯ

^{๘๑} พันเอก ปิ่น มุกข์กันต์, แนวสอนธรรมะตามหลักสูตรนักธรรมตรี, หน้า ๔๕.

^{๘๒} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๔๒๙/๔๘๘.

^{๘๓} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๖๐๘/๑๙๔.

^{๘๔} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๖๐๙/๑๙๔.

เพราะอาศัยชีวหาไต เวทนาที่เกิดแต่ชีวหาสัมผัส ฯลฯ สัญญา ฯลฯ เจตนา ฯลฯ ชิวหาวิญญานมีรส เป็นอารมณ์เคยเกิด กำลังเกิด จักเกิด หรือพึงเกิด นี้ชื่อว่า ชิวหาตนะเป็นต้น”^{๘๕}

อีกนัยหนึ่ง ชิวหาตนะ คือ “ประสาทลิ้น มีลิ้นเป็นโครงสร้างใหญ่ บริเวณลิ้นตรงที่ ประสาทลิ้นตั้งอยู่มีลักษณะคล้ายกลีบอุบล (บัวสาย) อยู่ตรงกลางลิ้น มีอาการอย่างเดียวกับประสาทตา ประสาทหู ประสาทจมูก คือธาตุ ๔ เกื้อหนุน โดยปฐวีคคยทรงไว้ อาโปคคยเชื่อมประสาน เตโชคคยอบให้อบอุ่น และวาโยคคยพัดให้เคลื่อนไหว อุตฺ จิต อาหารคคยค้ำจุน ชิวิตคคยตามเลี้ยง แวดล้อมด้วย สี กลิ่น รส โอชา เป็นที่ตั้งและทางเดินของการรับรู้ทางลิ้น (ชิวหาวิญญาน)”^{๘๖} และ ชิวหาตนะ (อายตนะคือลิ้น) หมายถึงแดนติดต่อก็คือ ลิ้น ลิ้น หมายถึง ประสาทที่ลิ้มรสได้ อยู่ที่แผ่น ลิ้น หรือชีวหาประสาท หรือประสาทรับรสในการได้รับรสต่าง ๆ

ทุกข์ที่เกิดจากชิวหาตนะ (อายตนะคือลิ้น) ซึ่งพระพุทธรองค์ตรัสไว้ว่า บุคคลด้วยไม่รู้ไม่เห็นลิ้นตามเป็นจริง ด้วยไม่รู้ไม่เห็นรสตามเป็นจริง ด้วยไม่รู้ไม่เห็นวิญญานลิ้นตามเป็นจริง ด้วยไม่รู้ไม่เห็นลิ้นได้รับรสตามความเป็นจริง ด้วยไม่รู้ไม่เห็นสุข ทุกข์ หรือ อทุกขมสุข ที่สัตว์เสพ อันเกิดขึ้น เพราะลิ้นได้รับรสเป็นปัจจัยตามเป็นจริง ทำให้ยินดีมากในลิ้น ทำให้ยินดีมากในรส ทำให้ยินดีมากในวิญญานลิ้น ทำให้ยินดีมากในลิ้นสัมผัส ทำให้ยินดีมากในสุข ทุกข์ หรืออทุกขมสุข ที่สัตว์เสพซึ่งเกิดขึ้นเพราะลิ้นสัมผัสเป็นปัจจัย ด้วยบุคคลนั้นมีความยินดี หมกมุ่น ลุ่มหลง พิจารณาเห็นว่าดีอยู่ อุปาทานขันธ ๕ จักถึงความเพิ่มขึ้นต่อไป และค้นหาอันนำไปสู่ภพใหม่ อันสพรคตโดยความเพลิตเพลินยินดี ทำให้เพลิตเพลินในอารมณ์นั้น ๆ จักยอมเจริญขึ้น การกระวนกระวายที่เป็นไปใน ทางกาย กิติ ที่เป็นไปในทางใจก็ดีจักเจริญขึ้น การเดือดร้อนอันเป็นไปในทางกายกิติ อันเป็นไปในทางใจกิติ จักเจริญขึ้น ความเร่าร้อนอันเป็นไปในทางกายกิติ ที่เป็นไปในทางใจกิติ จักเจริญขึ้น เขาจักเสวยทุกข์ ในทางกายบ้าง เสวยทุกข์ทางในใจบ้าง”^{๘๗}

๕) กายายตนะ (อายตนะคือกาย)

กายายตนะ (อายตนะคือกาย) คือ “กายใดเป็นปสาทรูป อาศัยมหาภูตรูป ๔ นับเนื่องในอตภาพที่เห็นไม่ได้ แต่กระทบได้ สัตว์นี้เคยถูกต้อง กำลังถูกต้อง จักถูกต้อง หรือพึงถูกต้อง โผฏฐัพพะที่เห็นไม่ได้ แต่กระทบได้ ด้วยกายใดที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ นี้ชื่อว่า กายายตนะเป็นต้น”^{๘๘} “กายใดเป็นปสาทรูป อาศัยมหาภูตรูป ๔ นับเนื่องในอตภาพ ที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้

^{๘๕} อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๖๑๑/๑๙๕.

^{๘๖} พันเอก ปิ่น มุกข์กันต์, แนวสอนธรรมะตามหลักสูตรนักธรรมตรี, หน้า ๔๕.

^{๘๗} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๔๒๙/๔๘๘.

^{๘๘} อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๖๑๒/๑๙๕.

โณภูฏัพพะที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ เคยได้กระทบ กำลังกระทบ จักกระทบหรือพึงกระทบที่กายใดที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ ชื่อว่ากายายตนะเป็นต้น”^{๘๙} “กายสัมผัสมีโณภูฏัพพะเป็นอารมณ์ เคยเกิด กำลังเกิด จักเกิด หรือพึงเกิด ฯลฯ เพราะอาศัยกายใด เวทนาที่เกิดแต่กายสัมผัส ฯลฯ สัญญา ฯลฯ เจตนา ฯลฯ กายวิญญูณ มีโณภูฏัพพะเป็นอารมณ์ เคยเกิด กำลังเกิด จักเกิด หรือพึงเกิด นี้ชื่อว่ากายายตนะเป็นต้น”^{๙๐}

อีกนัยหนึ่ง กายายตนะ คือ “ประสาทกาย มีร่างกายเป็นโครงสร้างใหญ่ มีอยู่ที่ว่างกาย เหมือนน้ำมันซึมซับเนื้อสำลี มีอาการอย่างเดียวกับประสาทตา ประสาทหู ประสาทจมูก ประสาทลิ้น คือ ธาตุ ๔ เกื้อหนุน โดยปฐวีคอยทรงไว้ อาโปคอยเชื่อมประสาน เตโชคอยอบให้อบอุ่น และวาโยคอยพัดให้เคลื่อนไหว อุตฺต จิต อาหารคอยค้ำจุน ชีวิตคอยตามเลี้ยง แวดล้อมด้วย สี กลิ่น รสโอชา เป็นที่ตั้งและเป็นทางเดินของการรับรู้ทางกาย (กายวิญญูณ)”^{๙๑} และกายายตนะ (อายตนะคือกาย) หมายถึง แดนติดต่อคือ กาย กาย หมายถึงประสาทที่ได้รับสัมผัส หรือกายายตนะ คือกายประสาทหรือประสาทที่ได้รับการสัมผัสต่าง ๆ

ทุกข์ที่เกิดจากกายายตนะ (อายตนะคือกาย) ซึ่งในมัชฌิมนิกาย อุปริปัญญาสกัได้อธิบายไว้ว่า บุคคลด้วยไม่รู้ไม่เห็นกายตามเป็นจริง ด้วยไม่รู้ไม่เห็นสัมผัสตามความเป็นจริง ด้วยไม่รู้ไม่เห็นวิญญูณกายตามเป็นจริง ด้วยไม่รู้ไม่เห็นกายกระทบตามเป็นจริง ด้วยไม่รู้ไม่เห็นสุข ทุกข์ หรืออทุกขมสุข ที่สัตว์เสพ อันเกิดขึ้นเพราะกายกระทบเป็นปัจจัยตามเป็นจริง ทำให้ยินดีนึกในกาย ทำให้ยินดีมากในสัมผัส ทำให้ยินดีนึกในวิญญูณกาย ทำให้ยินดีมากในกายสัมผัส ทำให้ยินดีมากในสุข ทุกข์ หรืออทุกขมสุข ที่สัตว์ได้เสพซึ่งเกิดขึ้นเพราะกายกระทบเป็นปัจจัย ด้วยบุคคลนั้นมีความยินดีหมกมุ่น ลุ่มหลง พิจารณาเห็นว่าดีอยู่ อุปาทานชั้น ๕ จักถึงความเพิ่มขึ้นต่อไป และค้นหาอันนำไปสู่ภพใหม่ อันสหระต โดยมีความเพลิดเพลินยินดี ทำให้เพลิดเพลินในอารมณ์นั้น ๆ จักยอมเจริญขึ้น การกระวนกระวายที่เป็นไปในทางกายก็ดี ที่เป็นไปในทางใจก็ดีจักเจริญขึ้น การเดือดร้อนอันเป็นไปในทางกายก็ดี อันเป็นไปในทางใจก็ดี จักเจริญขึ้น ความเร่าร้อนอันเป็นไปในทางกายก็ดี ที่เป็นไปในทางใจก็ดี จักเจริญขึ้น เขาจักเสวยทุกข์ในทางกายบ้าง เสวยทุกข์ทางในใจบ้าง”^{๙๒}

^{๘๙} อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๖๑๓/๑๙๕.

^{๙๐} อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๖๑๕/๑๙๖.

^{๙๑} พันเอก ปิ่น มุกข์กันต์, แนวสอนธรรมะตามหลักสูตรนักรธรรมตรี, หน้า ๔๕.

^{๙๒} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๔๒๙/๔๘๘.

๖) มนายตนะ (อายตนะคือใจ)

มนายตนะ (อายตนะคือใจ) (ใจ, จิต) คือธรรมชาติที่ทำหน้าที่เห็น, ได้ยิน, รับกลิ่น, รับรส, รู้สัมผัสถูกต้อง ตลอดจนธรรมชาติที่ทำให้เกิดการคิด นึก มนายตนะ เป็นนามธรรม และมีชื่อเรียกหลายชื่อ เช่น จิต วิญญาณ มโน มนัส มนินทรีย์ มโนธาตุ มโน (ใจ) วิญญาณธาตุ และ มนายตนะ เป็นต้น ที่จิต ชื่อว่า มนายตนะ เพราะความหมายว่าเป็นที่อยู่อาศัย

อีกนัยหนึ่ง “จิต ตรัสเรียกว่า ที่เกิดในภายใน คือจิต มโน มานัส หทัย ปันชระ มนะ มนายตนะ มนินทรีย์ วิญญาณ วิญญาณขันธ มโนวิญญาณธาตุ”^{๙๓}

พระผู้มีพระภาคได้แสดงความหมายของคำว่า “มนายตนะ” ที่ (จิต) ชื่อว่า “มนายตนะ” อธิบายในคำวามนายตนะนั้น มนะ พิงทราบว่าเป็นอายตนะ เพราะความหมายว่าเป็นที่อยู่อาศัย เป็นบ่อเกิด เป็นที่ประชุม และเป็นเหตุจริงดังนั้น แม้ผัสสะ เป็นต้น ย่อมเกิดในมนะนี้ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะภายนอก ย่อมประชุมที่มนะ โดยความเป็นอารมณ์ แม้เพราะความหมายว่าเป็นเหตุ เพราะเป็นเหตุแห่งผัสสะ เป็นต้น โดยอรรถว่าเป็นสหชาติปัจจัย จิตทุกขณะเป็นสภาพรู้ เป็นธาตุรู้ เป็นอาการรู้ แต่ที่จะเข้าใจลักษณะซึ่งเป็นอนัตตาของจิตได้ยิ่งขึ้น ก็โดยรู้ว่าจิตเป็นมนายตนะ เพราะเป็นที่อยู่อาศัย เป็นบ่อเกิด เป็นที่ประชุมและเป็นเหตุ ขณะใดที่สี่สัณว์ณะปรากฏ ขณะนั้นจิตเป็นมนายตนะ เป็นที่ประชุมของรูปที่กระทบกับจักขุปสาท เสียงต้องกระทบกับโสตปสาท และกระทบกับจิต จิตจึงเกิดขึ้นรู้เสียงที่ปรากฏได้ ฉะนั้น จิตจึงเป็นมนายตนะ เป็นที่ประชุมของสภาพธรรมที่กำลังปรากฏ

มนายตนะ (อายตนะคือใจ) หมายถึงแดนติดต่อ คือมโน หรือใจ ใจ หมายถึงจิต หรือมนายตนะ คือจิตที่รับรู้ความเป็นอารมณ์ทั้งหมด เป็นธรรมชาติที่รับรู้อารมณ์ความรู้สึกนึกคิดต่างๆ และรูปเป็นปัจจัย ให้เกิดการติดต่อทางใจ “รูปใดเป็นสีต่าง ๆ อาศัยมหาภูตรูป ๔ ที่เห็นได้ และกระทบได้ ได้แก่ สีเขียว สีเหลือง สีแดง หรือรูปแม้อื่นใดที่เป็นสีต่าง ๆ อาศัยมหาภูตรูป ๔ ที่เห็นได้ และกระทบได้มีอยู่ สัตว์นี้เคยเห็น กำลังเห็น จักเห็น หรือพึงเห็นรูปใด ที่เห็นได้และกระทบได้ด้วยจักขุที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ นี้ชื่อว่า รูปายตนะ เป็นต้น”^{๙๔} และ “รูปเป็นปัจจัย ให้เกิดการติดต่อทางใจ คือนึกคิด รูปในที่นี้หมายถึงเอา ปสาทรูป ๕ คือประสาทตา ประสาทหู ประสาทจมูก ประสาทลิ้น ประสาทกาย ซึ่งได้สัมผัสกับสิ่งเร้า คือรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสทางกาย แล้วเป็นปัจจัยให้เกิดการนึกคิดไปตามที่ได้สัมผัสมานั้น”^{๙๕}

^{๙๓} ชุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๕๑/๔๑๔.

^{๙๔} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๖๑๖/๑๙๖.

^{๙๕} พันเอก ปิ่น มุกกันต์, แนวสอนธรรมะตามหลักสูตรมัธยมศึกษา, หน้า ๔๕.

ในมัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสกได้กล่าวถึงทุกข์ที่เกิดจากมนายตนะ (อายตนะคือใจ) ไว้ว่า บุคคลด้วยไม่รู้ไม่เห็นใจตามเป็นจริง ด้วยไม่รู้ธรรมารมณตามเป็นจริง ด้วยไม่รู้ไม่เห็นวิญญาณใจตามเป็นจริง ด้วยไม่รู้ไม่เห็นใจสัมผัสตามเป็นจริง ด้วยไม่รู้ไม่เห็นสุข ทุกข์ หรืออทุกข์ขมสุข ที่สัตว์เสพอันเกิดขึ้น เพราะใจสัมผัสเป็นปัจจัยตามเป็นจริง ทำให้ยินดีมากในใจ ทำให้ยินดีมากในธรรมารมณ ทำให้ยินดีมากในวิญญาณใจ ทำให้ยินดีมากในใจสัมผัส ทำให้ยินดีมากในสุข ทุกข์ หรืออทุกข์ขมสุข ที่สัตว์เสพอันเกิดขึ้น เพราะใจสัมผัสเป็นปัจจัย ด้วยบุคคลนั้นมีความยินดี หมกมุน ลุ่มหลง พิจารณาเห็นว่า ต้อย อุปาทานชั้น ๕ จักถึงความเพิ่มขึ้นต่อไป และตัดหาอันนำไปสู่ภพใหม่ อันสหระตด้วยความเพลิตเพลินยินดี ทำให้เพลิตเพลินในอารมณนั้น ๆ จักยอมเจริญขึ้น การกระวนกระวายที่เป็นไปในทางกายก็ดี ที่เป็นไปในทางใจก็ดีจักเจริญขึ้น การเดือดร้อนอันเป็นไปในทางกายก็ดี อันเป็นไปในทางใจก็ดี จักเจริญขึ้น ความร่าร้อนอันเป็นไปในทางกายก็ดี ที่เป็นไปในทางใจก็ดี จักเจริญขึ้น เขาจักเสวยทุกข์ในทางกายบ้าง เสวยทุกข์ทางใจบ้าง”^{๙๖}

๒.๓.๔.๒ ทุกขสมุทยอริยสัจ

ทุกขสมุทยอริยสัจ คือต้นหานี้เป็นเหตุเกิดขึ้นในภพใหม่ สหระตด้วยความกำหนด ยินดี เป็นเหตุเพลิตเพลินในอารมณนั้น ๆ คือกามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา^{๙๗}

ทุกขสมุทยอริยสัจ คือต้นหานี้เมื่อเกิดขึ้น เกิดที่ไหน เมื่อตั้งอยู่ ตั้งอยู่ที่ไหน คือสภาวะที่น่ารักน่าชื่นใจใดมีอยู่ในโลก ตันหานี้เมื่อเกิด จักเกิดที่สภาวะที่น่ารักน่าชื่นใจนี้ เมื่อตั้งอยู่ที่ตั้งอยู่ที่ สภาวะที่น่ารักน่าชื่นใจนี้ อะไรเป็นสภาวะที่น่ารักน่าชื่นใจในโลก มีดังนี้ คือ

จักขุเป็นสภาวะที่น่ารักน่าชื่นใจในโลก ตันหานี้เมื่อเกิด ก็เกิดที่จักขุนี้ เมื่อตั้งอยู่ที่ตั้งอยู่ที่ จักขุนี้ โสตะเป็นสภาวะที่น่ารักน่าชื่นใจในโลก ฯลฯ ฆานะเป็นสภาวะที่น่ารักน่าชื่นใจในโลก ฯลฯ ชิวหาเป็นสภาวะที่น่ารักน่าชื่นใจในโลก ฯลฯ กายเป็นสภาวะที่น่ารักน่าชื่นใจในโลก ฯลฯ มโนเป็น สภาวะที่น่ารักน่าชื่นใจในโลก ตันหานี้เมื่อเกิด ก็เกิดที่มโนนี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่มโนนี้ รูปเป็นสภาวะ น่ารักน่าชื่นใจในโลก ตันหานี้เมื่อเกิด ก็เกิดที่รูปนี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่รูปนี้ เสียงเป็นสภาวะที่น่ารัก น่าชื่นใจในโลก ฯลฯ กลิ่นเป็นสภาวะที่น่ารักน่าชื่นใจในโลก ฯลฯ รสเป็นสภาวะที่น่ารักน่าชื่นใจใน โลก ฯลฯ โผฏฐัพพะเป็นสภาวะที่น่ารักน่าชื่นใจในโลก ฯลฯ ธรรมารมณเป็นสภาวะที่น่ารักน่าชื่นใจใน โลก ตันหานี้เมื่อเกิด ก็เกิดที่ธรรมารมณนี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่ธรรมารมณนี้^{๙๘}

^{๙๖} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๔๒๙/๔๘๘.

^{๙๗} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๐/๓๒๙.

^{๙๘} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๐/๓๒๙.

น่าชื่นใจในโลก ฯลฯ ธรรมสัญญาเจตนาสภาวะที่น่ารักน่าชื่นใจในโลก ตัณหานี้เมื่อเกิดก็เกิดที่ ธรรมสัญญาเจตนา นี้ เมื่อตั้งอยู่ก็ตั้งอยู่ที่ธรรมสัญญาเจตนา^{๑๐๒}

รูปสัญญาเจตนา (ความจำนงในรูป) เป็นสภาวะที่น่ารักน่าชื่นใจในโลก ตัณหานี้เมื่อเกิดก็เกิดที่ รูปสัญญาเจตนา นี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่รูปสัญญาเจตนา สัททสัญญาเจตนาเป็นสภาวะที่น่ารักน่าชื่นใจในโลก ฯลฯ คันธสัญญาเจตนาเป็นสภาวะที่น่ารักน่าชื่นใจในโลก ฯลฯ รสสัญญาเจตนาเป็นสภาวะที่น่ารักน่าชื่นใจในโลก ฯลฯ โผฏฐัพพสัญญาเจตนาเป็นสภาวะที่น่ารักน่าชื่นใจในโลก ฯลฯ ธรรมสัญญาเจตนาเป็นสภาวะที่น่ารักน่าชื่นใจในโลก ตัณหานี้เมื่อเกิด ก็เกิดที่ธรรมสัญญาเจตนา นี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่ธรรมสัญญาเจตนา^{๑๐๓}

รูปตัณหา (ความอยากได้รูป) เป็นสภาวะที่น่ารักน่าชื่นใจในโลก ตัณหานี้เมื่อเกิด ก็เกิดที่ รูปตัณหา นี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่รูปตัณหา สัททตัณหาอันเป็นสภาวะที่น่ารักน่าชื่นใจในโลก ฯลฯ คันธตัณหาเป็นสภาวะที่น่ารักน่าชื่นใจในโลก ฯลฯ รสตัณหาเป็นสภาวะที่น่ารักน่าชื่นใจในโลก ฯลฯ โผฏฐัพพตัณหาเป็นสภาวะที่น่ารักน่าชื่นใจในโลก ฯลฯ ธรรมตัณหาเป็นสภาวะที่น่ารักน่าชื่นใจในโลก ตัณหานี้เมื่อเกิด ก็เกิดที่ธรรมตัณหา นี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่ธรรมตัณหา^{๑๐๔}

รูปวิตก (ความตรึกถึงรูป) เป็นสภาวะที่น่ารักน่าชื่นใจในโลก ตัณหานี้เมื่อเกิดก็เกิดที่ รูปวิตกนี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่รูปวิตกนี้ สัททวิตกเป็นสภาวะที่น่ารักน่าชื่นใจในโลก ฯลฯ คันธวิตกเป็นสภาวะที่น่ารักน่าชื่นใจในโลก ฯลฯ รสวิตกเป็นสภาวะที่น่ารักน่าชื่นใจในโลก ฯลฯ โผฏฐัพพวิตกเป็นสภาวะที่น่ารักน่าชื่นใจในโลก ฯลฯ ธรรมวิตกเป็นสภาวะที่น่ารักน่าชื่นใจในโลก ตัณหานี้เมื่อเกิด ก็เกิดที่ธรรมวิตกนี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่ธรรมวิตกนี้^{๑๐๕}

รูปวิจารณ์ (ความตรองถึงรูป) เป็นสภาวะที่น่ารักน่าชื่นใจในโลก ตัณหานี้เมื่อเกิดก็เกิดที่รูปวิจารณ์นี้ เมื่อตั้งอยู่ก็ตั้งอยู่ที่รูปวิจารณ์นี้ สัททวิจารณ์เป็นสภาวะที่น่ารักน่าชื่นใจในโลก ฯลฯ คันธวิจารณ์เป็นสภาวะที่น่ารักน่าชื่นใจในโลก ฯลฯ รสวิจารณ์เป็นสภาวะที่น่ารักน่าชื่นใจในโลก ฯลฯ โผฏฐัพพวิจารณ์เป็นสภาวะที่น่ารักน่าชื่นใจในโลก ฯลฯ ธรรมวิจารณ์เป็นสภาวะที่น่ารักน่าชื่นใจในโลก ตัณหานี้ เมื่อเกิดก็เกิดที่ธรรมวิจารณ์นี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่ธรรมวิจารณ์นี้ ภิภุทั้งหลาย นี้เรียกว่า ทุกขสมุทยอริยสัจ^{๑๐๖}

^{๑๐๒} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๐/๓๓๐.

^{๑๐๓} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๐/๓๓๑.

^{๑๐๔} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๐/๓๓๑.

^{๑๐๕} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๐/๓๓๑.

^{๑๐๖} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๐/๓๓๑.

๒.๓.๔.๓ ทุกขนิโรธอริยสัจ

ทุกขนิโรธอริยสัจ คือ “ความดับตัณหาไม่เหลือ ด้วยวิราคะ ความสละ ความสละ คึนความพ้น ความไม่อาลัยในตัณหา”^{๑๐๗}

พระพุทธองค์ตรัส ทุกขนิโรธอริยสัจ คือตัณหานี้เมื่อละ ละที่ไหน เมื่อดับ ดับที่ไหน คือ สภาวะที่น่ารักน่าชื่นใจใดมีอยู่ในโลก ตัณหานี้เมื่อละ ก็ละที่สภาวะที่น่ารักน่าชื่นใจนี้ เมื่อดับก็ดับที่ สภาวะที่น่ารักน่าชื่นใจนี้ สภาวะที่น่ารักน่าชื่นใจในโลก คือจักขุเป็นสภาวะที่น่ารักน่าชื่นใจในโลก ตัณหานี้เมื่อละ ก็ละที่จักขุนี้ เมื่อดับก็ดับที่จักขุนี้ โสตะเป็นสภาวะที่น่ารักน่าชื่นใจในโลก ฯลฯ ฆานะ เป็นสภาวะที่น่ารักน่าชื่นใจในโลก ฯลฯ ชิวหาเป็นสภาวะที่น่ารักน่าชื่นใจในโลก ฯลฯ กายเป็นสภาวะ ที่น่ารักน่าชื่นใจในโลก ฯลฯ มโนอันเป็นสภาวะที่น่ารักน่าชื่นใจในโลก ตัณหานี้เมื่อละ ก็ละที่มโนนี้ เมื่อดับก็ดับที่มโนนี้ รูปเป็นสภาวะที่น่ารักน่าชื่นใจในโลก ตัณหานี้เมื่อละ ก็ละที่รูปนี้ เมื่อดับก็ดับที่รูป นี้เสียเป็นสภาวะที่น่ารักน่าชื่นใจในโลก ฯลฯ กลิ่นเป็นสภาวะที่น่ารักน่าชื่นใจในโลก ฯลฯ รสเป็น สภาวะที่น่ารักน่าชื่นใจในโลก ฯลฯ โผฏฐัพพะเป็นสภาวะที่น่ารักน่าชื่นใจในโลก ฯลฯ ธรรมารมณ์เป็น สภาวะที่น่ารักน่าชื่นใจในโลก ตัณหานี้ เมื่อละ ก็ละที่ธรรมารมณ์นี้ เมื่อดับก็ดับที่ธรรมารมณ์นี้^{๑๐๘}

จักขุวิญญานเป็นสภาวะที่น่ารักน่าชื่นใจในโลก ตัณหานี้เมื่อละ ก็ละที่จักขุวิญญานนี้เมื่อ ดับ ก็ดับที่จักขุวิญญานนี้ โสตวิญญานเป็นสภาวะที่น่ารักน่าชื่นใจในโลก ฯลฯ ฆานวิญญานเป็น สภาวะที่น่ารักน่าชื่นใจในโลก ฯลฯ ชิวหาวิญญานอันเป็นสภาวะที่น่ารักน่าชื่นใจในโลก ฯลฯ กายวิญญานเป็นสภาวะที่น่ารักน่าชื่นใจในโลก ฯลฯ มโนวิญญานเป็นสภาวะที่น่ารักน่าชื่นใจในโลก ตัณหานี้ เมื่อละ ก็ละที่มโนวิญญานนี้ เมื่อดับ ก็ดับที่มโนวิญญานนี้^{๑๐๙}

จักขุสัมผัสเป็นสภาวะที่น่ารักน่าชื่นใจในโลก ตัณหานี้เมื่อละก็ละที่จักขุสัมผัสนี้ เมื่อดับก็ ดับที่จักขุสัมผัสนี้ โสตสัมผัสเป็นสภาวะที่น่ารักน่าชื่นใจในโลก ฯลฯ ฆานสัมผัสเป็นสภาวะที่น่ารักน่า ชื่นใจในโลก ฯลฯ ชิวหาสัมผัสเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ กายสัมผัสเป็นสภาวะที่น่ารักน่าชื่นใจใน โลก ฯลฯ มโนสัมผัสเป็นสภาวะที่น่ารักน่าชื่นใจในโลก ตัณหานี้ เมื่อละก็ละที่มโนสัมผัสนี้ เมื่อดับก็ดับ ที่มโนสัมผัสนี้^{๑๑๐}

^{๑๐๗} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๕/๖๐๐.

^{๑๐๘} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๑/๓๓๒.

^{๑๐๙} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๑/๓๓๒.

^{๑๑๐} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๑/๓๓๓.

ฯลฯ อัมมวิตกเป็นสภาวะที่น่ารักน่าชื่นใจในโลก ตัณหานี้เมื่อละ ก็ละที่อัมมวิตกนี้ เมื่อดับก็ดับที่อัมมวิตกนี้^{๑๑๕}

รูปวิจาร์เป็นสภาวะที่น่ารักน่าชื่นใจในโลก ตัณหานี้เมื่อละ ก็ละที่รูปวิจาร์นี้ เมื่อดับก็ดับที่รูปวิจาร์นี้ สัททวิจาร์เป็นสภาวะที่น่ารักน่าชื่นใจในโลก ฯลฯ คันธวิจาร์เป็นสภาวะที่น่ารักน่าชื่นใจในโลก ฯลฯ รสวิจาร์เป็นสภาวะที่น่ารักน่าชื่นใจในโลก ฯลฯ โผฏฐัพพวิจาร์เป็นสภาวะที่น่ารักน่าชื่นใจในโลก ฯลฯ อัมมวิจาร์เป็นสภาวะที่น่ารักน่าชื่นใจในโลก ตัณหานี้เมื่อละก็ละที่อัมมวิจาร์นี้ เมื่อดับก็ดับที่อัมมวิจาร์นี้ ภิက္ขุทั้งหลาย นี้เรียกว่า ทุกขนิโรธอริยสัง^{๑๑๖}

๒.๓.๔.๔ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัง

ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัง^{๑๑๗} คือปฏิปทาหรือหนทางที่ปฏิบัติ แนวทางปฏิบัติ หรือข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ได้แก่อริยอัฏฐังคิกมรรค หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า มัชฌิมาปฏิปทา คือ ทางสายกลาง (เป็นทางปฏิบัติที่ไม่ตั้งเกินไป คือทรมานตัวเองให้เกิดทุกข์เวทนามากเกินไป ซึ่งเรียกว่า อตตกิลมถานุโยคไม่หย่อนเกินไป คือหมกมุ่นจมอยู่ในกามสุข เรียกว่า กามสขัลลิกานุโยค ซึ่งเป็นทางที่เริ่มด้วยปัญญา ดำเนินด้วยปัญญา และนำไปสู่ปัญญา จุดมุ่งหมายคือความหลุดพ้นจากทุกข์ ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ดังท่านพระสารีบุตรได้กล่าวภาษิตว่า “ผู้มีอายุ ความสิ้นราคะ ความสิ้นโทสะ และความสิ้นโมหะ นี้เรียกว่า อรหัต”^{๑๑๘} และได้กล่าวอีกว่า “ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย บรรดาธรรมเหล่านั้นโลภะ และโทสะเป็นบาป มัชฌิมาปฏิปทามีอยู่เพื่อละโลภะ และโทสะ อันเป็นปฏิปทา ก่อให้เกิดจักขุ ก่อให้เกิดญาณยังรู้ เป็นไปเพื่อสงบระงับ เพื่อรู้ยิ่ง เพื่อตรัสรู้ เพื่อนิพพาน คือ อริยมรรคมีองค์ ๘”^{๑๑๙} ได้แก่

๑. สัมมาทิฏฐิ

สัมมาทิฏฐิ คือการเห็นชอบ ได้แก่ การเข้าใจที่ถูกต้องจักเกิดขึ้นได้จากการอ่าน ฟัง คิดใคร่ครวญ ที่ประกอบด้วยผลจากการฝึกฝนอบรมจิต ในระดับต่าง ๆ ได้แก่

๑) อริยสัง ๔ ได้แก่ การรู้ในทุกข์ (ความทุกข์) การรู้ในทุกขสมุทัย (เหตุเกิดแห่งทุกข์) การรู้ในทุกขนิโรธ (ความดับแห่งทุกข์) การรู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา (ข้อปฏิบัติให้ถึง

^{๑๑๕} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๑/๓๓๔.

^{๑๑๖} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๑/๓๓๔.

^{๑๑๗} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๒/๓๓๕.

^{๑๑๘} ส.สฬา. (ไทย) ๑๘/๓๑๕/๓๓๖.

^{๑๑๙} ม.มู. (ไทย) ๑๒/๓๔/๓๓.

ความดับแห่งทุกข์)^{๑๒๐} ดังที่กล่าวมาแล้ว และพระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า

ภิกษุทั้งปวง ภิกษุเห็นจักขุที่ไม่เที่ยง นั่นว่า ไม่เที่ยง การเห็นของภิกษุนั้น เป็นสัมมาทิฏฐิ (การเห็นชอบ) ด้วยเห็นชอบก็จะเบื่อหน่าย เพราะสิ้นการเพติดเพลินจึงสิ้นราคะ เพราะสิ้นราคะ จักสิ้นการเพติดเพลิน เพราะสิ้นทั้งการเพติดเพลินและราคะ จักเรียกว่า ‘จิตหลุดพ้นได้แล้ว’ ฯลฯ^{๑๒๑}

ภิกษุผู้เห็นชีวหาที่ไม่เที่ยง นั่นว่า เป็นสิ่งไม่เที่ยง การเห็นของภิกษุนั้น เป็นสัมมาทิฏฐิ (การเห็นชอบ) ด้วยเห็นชอบก็จะเบื่อหน่าย เพราะสิ้นการเพติดเพลินจึงสิ้นราคะ เพราะสิ้นราคะจักสิ้นการเพติดเพลิน เพราะสิ้นทั้งการเพติดเพลินและราคะ จักเรียกว่า จิตหลุดพ้นได้แล้ว’ ฯลฯ^{๑๒๒}

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเห็นมโนที่ไม่เที่ยง นั่นว่า ‘ไม่เที่ยง’ การเห็นของภิกษุนั้น เป็นสัมมาทิฏฐิ (การเห็นชอบ) ด้วยเห็นชอบก็จะเบื่อหน่าย เพราะสิ้นการเพติดเพลินจึงสิ้นราคะ เพราะสิ้นราคะจักสิ้นการเพติดเพลิน เพราะสิ้นทั้งการเพติดเพลินและราคะ จักเรียกว่า ‘จิตหลุดพ้นได้แล้ว’ ฯลฯ^{๑๒๓}

๒) ไตรลักษณ์ คือสามัญลักษณ์ธรรม (ทุกข์) ทั้งปวง ที่ผู้ฝึกอบรมจิต จะต้องกำหนดรู้ และเฝ้าสังเกต พิจารณาสภาพธรรมนั้นๆ จะมีลักษณะที่เป็นอนิจจัง ทุกขังและอนัตตา ดังพระพุทธองค์ตรัสสอนนิจจังว่า “ภิกษุทั้งปวง จักขุไม่เที่ยง แม้เหตุปัจจัย อันการเกิดขึ้นของจักขุว่าไม่เที่ยง จักขุที่เกิดด้วยเหตุที่ไม่เที่ยง ที่ไหนจะเที่ยงเล่า’ ฯลฯ มโนไม่เที่ยง แม้เหตุปัจจัยอันการเกิดขึ้นแห่งมโนก็ไม่เที่ยง มโนที่เกิดด้วยเหตุที่ไม่เที่ยง ที่ไหนจะเที่ยงเล่า”^{๑๒๔} พระพุทธองค์ตรัสทุกขังว่า “ภิกษุทั้งปวง จักขุเป็นทุกข์ แม้เหตุปัจจัย ด้วยการเกิดขึ้นของจักขุจักเป็นทุกข์ จักขุที่เกิดด้วยเหตุที่เป็นทุกข์ ที่ไหนจักเป็นสุขอีก’ ฯลฯ มโนเป็นทุกข์ แม้เหตุปัจจัยด้วยการเกิดขึ้นแห่งมโนจักเป็นทุกข์ มโนที่เกิดด้วยเหตุอันเป็นทุกข์ ที่ไหนจักเป็นสุขอีก”^{๑๒๕} พระพุทธองค์ตรัสอนัตตาว่า “ภิกษุทั้งปวง จักขุเป็นอนัตตา แม้เหตุปัจจัยด้วยการเกิดขึ้นของจักขุจักเป็นอนัตตา จักขุที่เกิดด้วยเหตุอันเป็นอนัตตา ที่ไหนจักเป็นอตตาทีก’ ฯลฯ มโนเป็นอนัตตา แม้เหตุปัจจัยด้วยการเกิดขึ้นแห่งมโนจักเป็นอนัตตา มโนที่เกิดด้วยเหตุอันเป็นอนัตตา ที่ไหนจักเป็นอตตาทีก”^{๑๒๖}

^{๑๒๐} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๒๐/๓๓๕.

^{๑๒๑} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑๕๖/๑๙๓.

^{๑๒๒} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑๕๖/๑๙๓.

^{๑๒๓} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑๕๖/๑๙๓.

^{๑๒๔} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑๔๐/๑๗๕.

^{๑๒๕} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑๔๑/๑๗๖.

^{๑๒๖} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑๔๒/๑๗๗.

๓) อุกุศลและอกุศลมูล

อกุศล คือสภาพธรรมอันเป็นโทษ เป็นเหตุให้เกิดผลเป็นทุกข์ หรือไม่เป็นที่พอใจ ซึ่งเกิดขึ้นกับจิตขณะจตุติ (ตาย) จะมีผลทำให้ไปเกิดในอบายภูมิ หรือทุกข์

อกุศลมูล ๓ อย่าง คือ ๑) โลภะ คือการอยากได้ ๒) โทสะ คือการคิดประทุษร้าย ๓) โมหะ คือการหลง

โลภะจักเป็นอกุศลมูล กรรมอันบุคคลที่มีโลภะในทางกาย วาจา และใจจัดเป็นอกุศลกรรม ด้วยกรรมของบุคคลที่มีโลภะ ถูกโลภะครอบครอง มีจิตถูกโลภะครอบคลุมนำทุกข์ให้เกิดขึ้นแก่ผู้อื่น เป็นเรื่องที่ไม่จริง โดยการเบียดเบียน จองจำ ให้เสียทรัพย์ ตีเตียน หรือขบไล่ ด้วยยอวตอ้างว่า “เรามีกำลัง ทรงพลัง” เป็นต้น^{๑๒๗}

โทสะจักเป็นอกุศลมูล กรรมอันบุคคลที่มีโทสะในทางกาย วาจา และใจจัดเป็นอกุศลกรรม ด้วยกรรมของบุคคลที่มีโทสะ ถูกโทสะครอบครอง มีจิตถูกโทสะครอบคลุมนำทุกข์ให้เกิดขึ้นแก่ผู้อื่น เป็นเรื่องที่ไม่จริง โดยการเบียดเบียน จองจำ ให้เสียทรัพย์ ตีเตียน หรือขบไล่ ด้วยยอวตอ้างว่า “เรามีกำลัง ทรงพลัง” เป็นต้น^{๑๒๘}

โมหะจักเป็นอกุศลมูล กรรมอันบุคคลที่มีโมหะในทางกาย วาจา และใจจัดเป็นอกุศลกรรม ด้วยกรรมของบุคคลที่มีโมหะ ถูกโมหะครอบครอง มีจิตถูกโมหะครอบคลุมนำทุกข์ให้เกิดขึ้นแก่ผู้อื่น เป็นเรื่องที่ไม่จริง โดยการเบียดเบียน จองจำ ให้เสียทรัพย์ ตีเตียน หรือขบไล่ ด้วยยอวตอ้างว่า “เรามีกำลัง ทรงพลัง” เป็นต้น^{๑๒๙}

๔) กุศลและกุศลมูล

กุศล คือสภาพธรรมอันดีงาม ไม่เป็นโทษเป็นภัย และเป็นไปด้วยเอื้อประโยชน์สุขให้แก่ตนเองและผู้อื่น

กุศลมูล ๓ อย่าง คือ ๑) อโลภะ คือการไม่อยากได้ ๒) อโทสะ คือการไม่คิดประทุษร้าย ๓) อโมหะ คือการไม่หลง

อโลภะจักเป็นกุศลมูล กรรมที่บุคคลไม่มีโลภะในทางกาย วาจา และใจจักเป็นกุศลกรรม ด้วยกรรมของบุคคลผู้ที่ไม่มีโลภะ ไม่ถูกโลภะครอบครอง มีจิตไม่ถูกโลภะครอบคลุมนำทุกข์ให้เกิดขึ้นแก่ผู้อื่นโดยเรื่องอันไม่เป็นจริง โดยการเบียดเบียน จองจำ ให้เสียทรัพย์ ตีเตียน หรือขบไล่ ด้วย

^{๑๒๗} อัง.ติก. (ไทย) ๒๐/๗๐/๒๗๕.

^{๑๒๘} อัง.ติก. (ไทย) ๒๐/๗๐/๒๗๕.

^{๑๒๙} อัง.ติก. (ไทย) ๒๐/๗๐/๒๗๕.

อวดอ้างว่า “เรามีกำลัง ทรงพลัง” เป็นต้น^{๑๓๐}

อโทสะจักเป็นกุศลมูล กรรมที่บุคคลไม่มีโทสะในทางกาย วาจา และใจจักเป็นกุศลกรรม
 ด้อยกรรมของบุคคลผู้ที่ไม่มีโทสะไม่ถูกโทสะครอบครอง มีจิตไม่ถูกโทสะครอบคลุมน ไม่ทำทุกขีให้เกิดแก่
 ผู้อื่นโดยเรื่องอันไม่เป็นจริง โดยการเบียดเบียน จองจำให้เสียทรัพย์ ตีเตียน หรือขบไล่ ด้วยยอวดอ้าง
 ว่า “เรามีกำลัง ทรงพลัง” เป็นต้น^{๑๓๑}

อโมหะจักเป็นกุศลมูล กรรมที่บุคคลไม่มีโมหะในทางกาย วาจา และใจจักเป็นกุศลกรรม
 ด้อยกรรมของบุคคลผู้ที่ไม่มีโมหะไม่ถูกโมหะครอบครอง มีจิตไม่ถูกโมหะครอบคลุมน ไม่ทำทุกขีให้เกิด
 แก่ผู้อื่นโดยเรื่องอันไม่เป็นจริง โดยการเบียดเบียน จองจำให้เสียทรัพย์ ตีเตียน หรือขบไล่ ด้วยยอวด
 อ้างว่า “เรามีกำลัง ทรงพลัง” เป็นต้น^{๑๓๒}

๕) ปฏิจจสมุปบาท เป็นกฎอันสำคัญยิ่งโดยธรรมชาติ แสดงถึงลูกโซ่ในการ
 เกิดของสังขารธรรมทั้งปวง อันเป็นเหตุปัจจัยแก่กันจึงเกิด เป็นการเกิดขึ้นพร้อมซึ่งธรรมทั้งปวง
 เพราะอาศัยกัน เป็นธรรมที่อาศัยกันเกิดขึ้น การที่สิ่งทั้งปวงอาศัยกันและกันจักเกิดขึ้น อันเนื่องด้วย
 ในสากลจักรวาลนี้ ทุกขันธ์ที่เกิดขึ้น ปฏิจจสมุปบาทจักกล่าวถึงลูกโซ่ของการเกิดทุกขีไว้ดังนี้

สังขารทั้งปวงเหล่านี้มีอวิชชาอันเป็นต้นเหตุ มีอวิชชาอันเป็นเหตุเกิด มีอวิชชาอันเป็นที่
 เกิด มีอวิชชาอันเป็นแดนเกิด

เพราะอวิชชาอันเป็นปัจจัยสังขารจึงมี

เพราะสังขารอันเป็นปัจจัยวิญญาณจึงมี

เพราะวิญญาณอันเป็นปัจจัยนามรูปจึงมี

เพราะนามรูปอันเป็นปัจจัยสฬายตนะจึงมี

เพราะสฬายตนะอันเป็นปัจจัยผัสสะจึงมี

เพราะผัสสะอันเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี

เพราะเวทนาอันเป็นปัจจัยตัณหาจึงมี

เพราะตัณหาอันเป็นปัจจัย อุปาทานจึง

เพราะอุปาทานอันเป็นปัจจัยภพจึงมี

เพราะภพอันเป็นปัจจัย ชาติจึงมี

เพราะชาติอันเป็นปัจจัย ขรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสจักมี

การเกิดขึ้นของกองทุกข์ทั้งสิ้นนั้น จักมีได้ดังนี้^{๑๓๓}

^{๑๓๐} อัง.ติก. (ไทย) ๒๐/๗๐/๒๗๗.

^{๑๓๑} อัง.ติก. (ไทย) ๒๐/๗๐/๒๗๗.

^{๑๓๒} อัง.ติก. (ไทย) ๒๐/๗๐/๒๗๗.

^{๑๓๓} ม.มู. (ไทย) ๑๒/๔๐๒/๔๓๕-๔๓๖.

๒. สัมผัสกับปะ

สัมผัสกับปะ คือการดำริชอบ ได้แก่ “การดำริในการออกจากกาม การดำริในการไม่พยาบาท การดำริในการไม่เบียดเบียน”^{๑๓๔} หมายถึง

๑) เนกขัมมสัมกับปะ การดำริออกจากกาม (เนกขัมมะ = การออกบวช) กามนั้นเปรียบด้วยน้ำหรือความชื้น บุคคลที่เสพกาม เปรียบด้วยไม้เปียกชื้น หรือแช่อยู่ในน้ำยากแก่การจะนำ มาสีกันแล้วเกิดไฟ คือ มรรค ผล นิพพานขึ้นได้

๒) อพยาบาทสัมกับปะ การดำริในการจะไม่พยาบาทไม่มุ่งร้าย

๓) อวิหิงสาสัมกับปะ การดำริในการไม่เบียดเบียน (ตนเองและผู้อื่น)

๓. สัมมาวาจา

สัมมาวาจา คือ “เจตนาเว้นด้วยการพูดเท็จ เจตนาเว้นด้วยการพูดส่อเสียด เจตนาเว้นด้วยการพูดคำหยาบ เจตนางดเว้นด้วยการพูดเพ้อเจ้อ” พูดแต่วาจาอันเป็นสุภาชิตอันเป็น วาจาที่สบายหู เป็นประโยชน์แก่ผู้ฟังและตนเอง^{๑๓๕}

๔. สัมมากัมมันตะ

สัมมากัมมันตะ “การกระทำชอบ คือเจตนาเว้นด้วยการฆ่าสัตว์ เจตนาเว้นด้วยการลักทรัพย์ เจตนาเว้นด้วยการประพฤติผิดในกาม”^{๑๓๖} ได้แก่

๑) ปาณาติบาต ด้วยฆ่าหรือทำชีวิตสัตว์ทุกอย่างให้ตายลงด้วยเจตนาฆ่า

๒) อทินนาทาน ด้วยถือเอาสิ่งของที่เจ้าของยังไม่ได้ให้ คือการขโมย ด้วยมีเจตนาในการเอาทรัพย์ของผู้อื่นมาเป็นของตน

๓) กาเมสุมิจฉาจาร ด้วยประพฤติผิด เบียดเบียนผู้อื่นด้วยกามารมณ์ทั้งปวง ไม่เฉพาะในเรื่องด้วยเพศสัมพันธ์อย่างเดียว เรื่องรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และอัมมารมณ์ลวงเกิน หรือเบียดเบียนสิ่งของที่เขารักและหวงห้ามก็ไม่ได้

๕. สัมมาอาชีวะ

สัมมาอาชีวะ คือ “อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ละมิฉาอาชีวะแล้ว สำเร็จการเลี้ยง

^{๑๓๔} ม.มู. (ไทย) ๑๒/๑๓๕/๑๒๖.

^{๑๓๕} ม.มู. (ไทย) ๑๒/๑๓๕/๑๒๖.

^{๑๓๖} ม.มู. (ไทย) ๑๒/๑๓๕/๑๒๖.

ชีพด้วยสัมมาอาชีวะ”^{๑๓๗} ได้แก่ การเลี้ยงชีวิตที่ชอบ ละการเลี้ยงชีวิตที่ผิดเสีย สำเร็จการเป็นอยู่ด้วยการเลี้ยงชีวิตอันชอบ คือการเลี้ยงชีวิตนี้ต้องไม่เป็นซึ่งเบียดเบียนตนเองหรือผู้อื่น (ไม่ว่าคนหรือสัตว์)

๖. สัมมาวายามะ

สัมมาวายามะ คือ “ภิกษุในธรรมวินัยนี้สร้างฉันทะ ความพยายาม ความปรารถนาความเพียร ความประคองจิต มุ่งมั่นป้องกันบาปอกุศลธรรมอันยังไม่เกิดไม่ให้เกิดขึ้น สร้างฉันทะ ความพยายาม ความปรารถนาความเพียร ความประคองจิต มุ่งมั่นละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว สร้างฉันทะ ความพยายาม ความปรารถนาความเพียร ความประคองจิต มุ่งมั่นทำกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น สร้างฉันทะ ความพยายาม ความปรารถนาความเพียร ความประคองจิต มุ่งมั่นความดำรงอยู่ ไม่เลือนหาย ภัยโยงูภาพ สมบูรณ์ เจริญเต็มไปด้วยกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว”^{๑๓๘}

๗. สัมมาสติ

สัมมาสติ คือการมีสติกำหนดตระลึกรู้ที่อยู่เป็นนิจว่า กำลังทำอะไรอยู่ กำหนดรู้สภาวะที่เกิดขึ้นจริงในขณะปัจจุบัน ในสภาวะทั้ง ๔ คือกาย เวทนา จิต และธรรม ตามหลักธรรมที่เรียกว่าสติปัฏฐาน ๔ แบ่งออกเป็น ๔ ประการได้แก่

๑) การพิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความพากเพียร มีสัมปชัญญะอยู่เสมอ มีสติอยู่เสมอ ทำลายอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้^{๑๓๙} ได้แก่ การพิจารณาเห็นกายในกาย คือการสตรระลึกรู้กายอันเป็นฐาน โดยกายในที่ หมายถึงการประชุม หรือรวม นี้คือธาตุ ๔ ได้แก่ ดิน น้ำ ลม ไฟ มาประชุมกันอันเป็นร่างกาย ไม่มองกายโดยการเป็นคน สัตว์ เรา เขา มองแยกแยะเป็น รูปธรรมหนึ่ง ๆ เห็นการเกิดดับ กายล้วนไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความพากเพียร มีสัมปชัญญะทำลายความโลภ การอยากได้ และการเสียใจ การเป็นทุกข์ใจในโลกได้

๒) การพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่ มีความพากเพียร มีสัมปชัญญะอยู่เสมอ มีสติอยู่เสมอ ทำลายอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้^{๑๔๐} ได้แก่ การพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่ คือการมีสตรระลึกรู้เวทนาอันเป็นฐาน โดยไม่มองเวทนาด้วยความเป็นคน สัตว์ เรา เขา คือไม่มองเห็นว่าเรากำลังทุกข์ หรือเรากำลังสุข หรือเราเฉย ๆ มองแยกแยะเป็นนามธรรมอย่างหนึ่ง เห็นการเกิดดับ เวทนาล้วนไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา มีความพากเพียร

^{๑๓๗} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๓๕/๑๒๗.

^{๑๓๘} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๓๕/๑๒๗.

^{๑๓๙} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๒/๓๓๖.

^{๑๔๐} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๒/๓๓๖.

มีสัมปชัญญะ ทำลายความโลภ การอยากได้ และการเสียใจ การเป็นทุกข์ใจในโลกได้

๓) การพิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ มีความพากเพียร มีสัมปชัญญะอยู่เสมอ มีสติอยู่เสมอ ทำลายอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้^{๑๔๑} ได้แก่ การพิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ คือ การมีสติระลึกรู้จิตอันเป็นฐาน เป็นการนำจิตมาระลึกรู้เจตสิกหรือรู้จิตก็ได้ ไม่มองจิตด้วยความเป็นคน สัตว์เรา เขา คือไม่มองว่าเรากำลังคิด เรากำลังโกรธ หรือเรากำลังเหม่อลอย แต่มองแยกเป็นนามธรรมอย่างหนึ่ง เห็นการเกิดดับ จิตล้วนไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา มีความเพียร มีสัมปชัญญะ ทำลายความโลภ การอยากได้ และการเสียใจ การเป็นทุกข์ใจในโลกได้

๔) การพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่เสมอ มีความพากเพียร มีสัมปชัญญะอยู่เสมอ มีสติอยู่เสมอ ทำลายอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้^{๑๔๒} ได้แก่ การพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ คือ การมีสติระลึกรู้สภาวะธรรมอันเป็นฐาน ทั้งรูปธรรมและนามธรรมล้วนมีการเกิดดับ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา มีความพากเพียร มีสัมปชัญญะ ทำลายความโลภ การอยากได้ และการเสียใจ การเป็นทุกข์ใจในโลกได้

๘. สัมมาสมาธิ

สัมมาสมาธิ คือการทำจิตให้มีความสงบตั้งมั่น มีรายละเอียดดังนี้

๑) การสังัดจากกาม และอกุศลธรรมทั้งปวง บรรลุปฐมฌาน อันมีวิตก มีวิจาร์ มีปีติ สุข และเอกัคคตารมณ์ โดยเกิดจากวิเวก

๒) เพราะจิตวิตก วิจาร์สงบระงับไปได้ ได้บรรลุทุติยฌาน อันมีความผ่องใสภายใน อันมีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น อันไม่มีวิตก อันไม่มีวิจาร์ อันมีปีติ สุข และเอกัคคตารมณ์ อันเกิดด้วยสมาธิอยู่

๓) เมื่อปีติจางคลายไปแล้วมีจิตเป็นอุเบกขา มีสติอยู่ มีสัมปชัญญะอยู่ เสวยสุข และเอกัคคตารมณ์ ในกาย (นามกาย) ได้บรรลุตติยฌาน อันพระอริยะทั้งปวง ได้กล่าวสรรเสริญไว้ว่า ‘ผู้มีเอกัคคตารมณ์ มีสติ ย่อมอยู่เป็นสุข’

๔) เมื่อละสุขและทุกข์ได้ เพราะโสมนัส และโทมนัสดับไปได้แล้ว บรรลุจตุตถฌานแล้ว ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข มีแต่สติที่บริสุทธิ์หมดจด เพราะจิตเป็นเอกัคคตารมณ์ และอุเบกขาอยู่^{๑๔๓}

^{๑๔๑} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๒/๓๓๖.

^{๑๔๒} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๒/๓๓๖.

^{๑๔๓} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๓/๓๓๗.

บริขารของสมาธิ ๗ อย่าง^{๑๔๔} โดยที่พระพุทธองค์ได้ตรัสไว้ว่า “ท่านผู้ที่เจริญทั้งปวง ผู้ที่มีสมาธิปฏิภาณ จึงมีสมาธิสังกัปปะได้ ผู้ที่มีสมาธิสังกัปปะ จึงมีสมาธิวาจา ผู้ที่มีสมาธิวาจา จึงมีสมาธิกัมมันตะได้ ผู้มีสมาธิกัมมันตะ จึงมีสมาธิอาชีวะได้ ผู้มีสมาธิอาชีวะ จึงมีสมาธิวายามะได้ ผู้มีสมาธิวายามะ จึงมีสมาธิสติได้ ผู้มีสมาธิสติ จึงมีสมาธิสมาธิ ผู้มีสมาธิสมาธิ จึงมีสมาธิญาณ ผู้มีสมาธิญาณ จึงมีสมาธิวิมุตติ”^{๑๔๕}

๒.๕ การรู้อริยสัจ ๔ ในอัมมัตติกายตนสูตร

อัมมัตติกายตนสูตร เป็นพระสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อริยสัจ ๔ ประการ คือ ๑. ทุกขอริยสัจ ได้แก่ อายตนะภายใน ๖ ประการ คือ ๑) จักขายตนะ (อายตนะคือตา) ๒) โสตายตนะ (อายตนะคือหู) ๓) ฆานายตนะ (อายตนะคือจมูก) ๔) ชิวหายตนะ (อายตนะคือลิ้น) ๕) กายายตนะ (อายตนะคือกาย) ๖) มนายตนะ (อายตนะคือใจ) ๒. ทุกขสมุทยอริยสัจ คือค้นหาอันทำให้เกิดอีก ประกอบด้วยความความเพลิตเพลิน และโดยความกำหนด มีปกติโดยเพลิตเพลินอยู่ในอารมณ์นั้น ๆ คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา ๓. ทุกขนิโรธอริยสัจ คือ การดับตัณหาไม่เหลือโดยวิราคะ การสละ การสละคืน การพ้นความไม่อาลัยในตัณหา ๔. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ คืออริยมรรคมีองค์ ๘ ได้แก่ ๑. สัมมาทิฏฐิ ฯลฯ ๘. สัมมาสมาธิ เป็นต้น

เพราะนามรูปเกิด เหตุเกิดของอายตนะ ๖ อย่างจึงมี เพราะนามรูปดับ ความดับของอายตนะ ๖ อย่างจึงมี นี้แลเป็นข้อปฏิบัติให้ถึงความดับของอายตนะ ๖ อย่าง เมื่อใด พระอริยสาวกรู้ชัดอายตนะ ๖ อย่าง เหตุเกิดของอายตนะ ๖ อย่าง ความดับของอายตนะ ๖ อย่าง และข้อปฏิบัติให้ถึงความดับของอายตนะ ๖ อย่าง เมื่อนั้น ท่านละราคานุสัยโดยประการทั้งปวง ฯลฯ เป็นผู้ทำที่สุดในทุกขได้ แม้ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ พระอริยสาวกรู้ก็ชื่อว่าสัมมาทิฏฐิ^{๑๔๖} และ อริยสัจ ๔ อย่างนี้ ภิกษุทั้งปวง เพราะเหตุนี้ เธอทั้งปวง จงทำความเพียรเพื่อบรรลุชัดตามเป็นจริงว่า นี้ทุกข นี้ทุกขสมุทย นี้ทุกขนิโรธ นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ดังพระพุทธองค์ตรัสว่า ภิกษุทั้งปวง เราและเธอทั้งปวงได้รู้แจ้งแทงตลอดทุกขอริยสัจ เราและเธอทั้งปวงได้รู้แจ้งแทงตลอดทุกขสมุทยอริยสัจ เราและเธอทั้งปวงได้รู้แจ้งแทงตลอดทุกขนิโรธอริยสัจ เราและเธอทั้งปวงได้รู้แจ้งแทงตลอดทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ

^{๑๔๔} บริขารแห่งสมาธิ ในที่นี้หมายถึงบริวาร หรือองค์ประกอบของมรรคสมาธิ, ที.ม.อ. ๒๙๐/๒๕๗, อัง.สวดตถก. ๓/๔๔-๔๕/๑๘๒.

^{๑๔๕} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๙๐/๒๒๔.

^{๑๔๖} ม.มู. (ไทย) ๑๒/๙๙/๙๔-๙๕.

เราและเธอทั้งหลายถอนภวตัณหาได้แล้ว ภวเนตติ^{๑๔๗} สิ้นไปแล้ว บัดนี้ภพใหม่ไม่มีอีก”^{๑๔๘} และในพระวินัยปิฎก มหาวรรคพระพุทธรองค์ตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เมื่อใด ความรู้เห็นตามที่เป็นจริงของเรา ในอริยสัจ ๔ เหล่านี้โดย ๓ รอบ ๑๒ อากาโรยงนี้ หมดยอดได้ดีแล้ว เมื่อนั้น เราจึงยืนยันได้ว่า เป็นผู้ตรัสรู้”^{๑๔๙} เป็นต้น

๒.๖ สรุปท้ายบท

ด้วยเนื้อความดังกล่าวข้างต้น อชฌัตติกายตนสูตรที่แสดงโดยสังเขป เพราะแสดงแก่ อุกษณฺณิตฺถุญฺญบุคคล พอให้เห็นถึงอชฌัตติกายตนสูตร ว่าด้วยอายตนะภายใน ๖ ประการ อายตนะภายใน หมายถึง สิ่งเชื่อมต่อที่อยู่ในตัวคน เรียกอีกอย่างว่า อินทรีย์ ๖ อย่าง ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ทั้งหมด อันเป็นที่เชื่อมต่อกับอายตนะภายนอก อายตนะภายใน ๖ ประการมีอยู่ในอชฌัตติกายตนสูตร โดยพระพุทธรองค์ตรัสไว้ว่า อริยสัจ ๔ อย่าง คือ ๑.ทุกข์อริยสัจ ได้แก่ อายตนะภายใน ๖ ประการ คือ ๑) จักขายตนะ (อายตนะคือตา) ๒) โสตายตนะ (อายตนะคือหู) ๓) ฆานายตนะ (อายตนะคือจมูก) ๔) ชิวหายตนะ (อายตนะคือลิ้น) ๕) กายายตนะ (อายตนะคือกาย) ๖) มนายตนะ (อายตนะคือใจ) ๒. ทุกขสมุทฺทยอริยสัจ คือตัณหาอันทำให้เกิดอีก ที่ประกอบด้วยความเพลิดเพลिन และมีความกำหนด มีปกติอันให้เพลิดเพลिनอยู่ในอารมณฺ์นั้น ๆ ได้แก่ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา ๓. ทุกขนิโรธอริยสัจ ได้แก่ ความดับตัณหาไม่เหลือด้วยวิราคะ การสละ การสละคืน การพ้นความไม่อาลัยในตัณหา ๔. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ คืออริยมรรคมืองค์ ๘ นี้แล ได้แก่ ๑) สัมมาทิฏฐิ ฯลฯ ๘) สัมมาสมาธิ เป็นต้น อริยสัจ ๔ อย่างนี้ ภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุนี้ เธอทั้งหลายจงทำความเพียรเพื่อรู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี้ทุกข์ นี้ทุกขสมุทฺทย นี้ทุกขนิโรธ นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ดังพระพุทธรองค์ตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เราและเธอทั้งหลาย ได้รู้แจ้งแทงตลอดทุกขอริยสัจ เราและเธอทั้งหลายได้รู้แจ้งแทงตลอดทุกขสมุทฺทยอริยสัจ เราและเธอทั้งหลายได้รู้แจ้งแทงตลอดทุกขนิโรธอริยสัจ เราและเธอทั้งหลายได้รู้แจ้งแทงตลอดทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ เราและเธอทั้งหลาย ถอนภวตัณหาได้แล้ว ภวเนตติสิ้นไปแล้ว บัดนี้ภพใหม่ไม่มีอีก และในธัมมจักกัปปวัตตนสูตรกล่าวว่า ภิกษุทั้งหลาย เมื่อใด การรู้เห็นตามเป็นจริงของเราในอริยสัจ ๔ อย่างนี้ ๓ รอบ ๑๒ อากาโรยงนี้ หมดยอดได้ดีแล้ว เมื่อนั้น เราจึงยืนยันได้ว่า เป็นผู้ตรัสรู้ เป็นต้น

^{๑๔๗} ภวเนตติ หมายถึง ตัณหานำไปสู่ภพ ตัณหาประจุกเชือก ซึ่งสามารถนำสัตว์ออกจากภพไปสู่ภพ, ที.ม.อ. ๑๕๕/๑๔๔, อ.จ.ตฺถก.อ. ๒/๑/๒๗๙.

^{๑๔๘} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๙๙/๑๕๕.

^{๑๔๙} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๕-๑๖/๒๒-๒๔.

บทที่ ๓

การเจริญวิปัสสนาภาวนาในอัมมัตติกายตนสูตร

การเจริญวิปัสสนาภาวนาในอัมมัตติกายตนสูตร เป็นการเจริญอริยสัจ ๔ คือกำหนดรู้ ทำให้แจ้ง เจริญให้มากในอริยสัจ ๔ ได้แก่ ๑. ทุกขอริยสัจควรกำหนดรู้ คือกำหนดรู้อายตนะภายใน ๖ ประการ ๒. ทุกขสมุททยอริยสัจควรละ คือละตัณหาอันทำให้เกิดอีก ๓. ทุกขนิโรธอริยสัจควรทำให้แจ้ง คือเห็นแจ้งความดับตัณหาไม่เหลือ ๔. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจควรเจริญ คือเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ ให้มาก เป็นต้น การเจริญวิปัสสนาภาวนาเป็นการปฏิบัติที่ไม่ผิดปฏิบัติ อันเป็นส่วนแกนสารเนื้อแท้ ซึ่งจะนำผู้ปฏิบัติให้ถึงความเจริญงอกงามในธรรม เป็นผู้ดำเนินอยู่ในแนวทางแห่งความหลุดพ้นจากทุกข์ อย่างแน่นอนไม่ผิดพลาด วิปัสสนาภาวนา เป็นหนทางที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้ และทรงแสดงกับเหล่าสาวกให้ดำเนินตาม ซึ่งเรียกหลายชื่อ เช่น อริยสัจ ๔ สติปัฏฐาน ๔ เป็นต้น ซึ่งล้วนแล้วแต่เป็นการเจริญวิปัสสนาภาวนาทั้งนั้น ในบทนี้ผู้วิจัยได้ศึกษา การเจริญวิปัสสนาภาวนาในอัมมัตติกายตนสูตร ที่ปรากฏในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท ดังต่อไปนี้

๓.๑ ความหมายวิปัสสนาภาวนา

๓.๒ ขั้นตอนปฏิบัติการเจริญวิปัสสนาภาวนา

๓.๓ การเจริญวิปัสสนาภาวนา โดยพิจารณาอริยสัจ ๔ ในอัมมัตติกายตนสูตร

๓.๔ การเจริญวิปัสสนาภาวนาในอัมมัตติกายตนสูตร

๓.๕ ผลแห่งการเจริญวิปัสสนาภาวนาโดยพิจารณาอริยสัจ ๔ ในอัมมัตติกายตนสูตร

๓.๖ สรุปท้ายบท

๓.๑ ความหมายวิปัสสนาภาวนา

คำว่า วิปัสสนา แปลว่า ความเห็นแจ้ง”^๑ เป็นศัพท์ที่มีความหมายลึกซึ้ง เพราะผู้ที่รู้แจ้งเห็นแจ้ง ในรูปนามนั้นต้องมีพื้นฐาน หรือประสบการณ์ในการเจริญวิปัสสนาภาวนาในด้านนี้มาแล้ว แล้วจึงจะสามารถรู้แจ้งรูปนามทั้งอรรถและพยัญชนะ ที่พระวิปัสสนาจารย์ได้กล่าวอธิบายไว้ ความเข้าใจในพระธรรมเทศนาดังกล่าวเรียกว่า ปัญญาที่รู้สภาวะธรรมชาตอริยสัจ ๔ รู้ในกาย เวทนา จิต ธรรม ตรงกับปัจจุบันตามความเป็นจริง คือรูปกับนาม

^๑ ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๓/๒๕๖.

ชื่อว่าวิปัสสนา เพราะมีสภาวะพิจารณาเห็นโดยความไม่เที่ยง ชื่อว่าวิปัสสนา เพราะมีสภาวะพิจารณาเห็นโดยความเป็นทุกข์ ชื่อว่าวิปัสสนา เพราะมีสภาวะพิจารณาเห็นโดยความเป็นอนัตตา สภาวะที่จิตปล่อยธรรมทั้งหลายที่เกิดในวิปัสสนานั้นเป็นอารมณ์^๒

วิปัสสนา เพราะปัญญาเห็นแจ้ง หรือความรู้เห็นแจ้ง เห็นต่าง ๆ เห็นวิเศษ เห็นแปลก ๆ เห็นประหลาด ๆ คือเห็นสภาวะ และปรากฏการณ์ โดยความไม่เที่ยง ไม่ใช่เห็นโดยความเที่ยง เห็นโดยความเป็นทุกข์ ไม่ใช่เห็นโดยความเป็นสุข เห็นโดยความเป็นอนัตตา (ไม่มีตัวตน) ไม่ใช่เห็นโดยมีอัตตา เห็นโดยความไม่งาม ไม่ใช่เห็นโดยความงาม^๓

ชื่อว่าภาวนา “เพราะมีความหมายว่าปฏิบัติเนื่อง ๆ คือพระโยคาวจรเมื่อละกามฉันทะ ย่อมปฏิบัติเนื่อง ๆ ซึ่งเนกขัมมะ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าภาวนา เพราะมีความหมายว่าปฏิบัติเนื่อง ๆ เมื่อละพยาบาท ย่อมปฏิบัติเนื่อง ๆ ซึ่งอพยาบาท เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าภาวนา เพราะมีความหมายว่าปฏิบัติเนื่อง ๆ ฯลฯ เมื่อละกิเลสทั้งปวง ย่อมปฏิบัติเนื่อง ๆ ซึ่งอรหัตตมรรค จึงชื่อว่าภาวนา”^๔

ภาวนาหมายถึงการอบรมเจริญ การยังกุศลที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น ภาวนาจึงไม่ใช่เป็นการไปทำอะไรด้วยความไม่รู้ ไม่ใช่การท่องบ่น ไม่ใช่เป็นการต้องการที่จะกระทำอย่างหนึ่งอย่างใดด้วยความไม่รู้ ด้วยความไม่เข้าใจ แต่เป็นการอบรมเจริญกุศลให้มีขึ้น ให้เจริญยิ่งขึ้น

๓.๑.๑ ความหมายวิปัสสนาโดยศัพท์

วิปัสสนา ศัพท์นี้เป็นศัพท์ภาษาไทย มาจากศัพท์บาลีว่า วิปัสสนา แยกศัพท์ออกเป็น วิ + ปัสสนา วิปัสสนา วิปัสนา, ความเห็นแจ้ง

วิธี อนิจจาติก สงขารesu ปัสสตีติ วิปัสสนา แปลว่า ปัญญาที่เห็นในสภาวะต่าง ๆ มีอนิจจลักษณะเป็นต้น ในสังขาร (วิ บทหน้า ทิส ธาตุในความหมายว่า เห็น ลง ยุ ปัจจัย อา อิตุลึงค์ แปลง ทิส เป็น ปัสส, ยุ เป็น อน) สำเร็จรูปเป็น วิปัสสนา^๕

๓.๑.๒ ความหมายวิปัสสนาโดยอรรถนัย

วิปัสสนา “หมายถึงอนุปัสสนา ๗ ประการ คือ ๑. อนิจจานุปัสสนา (การพิจารณา

^๒ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔/๔๑๘.

^๓ ธนิต อยู่โพธิ์, วิปัสสนาภาวนา วิธีปฏิบัติวิปัสสนาทดสอบรู้ผลด้วยตนเอง, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๓.

^๔ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๘/๔๕.

^๕ พระมหาโพธิวงศาจารย์ (ทองดี สุรเตโช), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุดศัพท์วิเคราะห์, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์เลี้ยงเสียง, ๒๕๕๘), หน้า ๘๒๔.

เห็นถึงความไม่เที่ยง) ๒. ทุกขานุปัสสนา (การพิจารณาเห็นถึงความเป็นทุกข์) ๓. อนัตตานุปัสสนา (การพิจารณาเห็นความไม่มีตัวตน) ๔. นิพพิทานุปัสสนา (การพิจารณาเห็นความน่าเบื่อหน่าย) ๕. วิราคานุปัสสนา (การพิจารณาเห็นความคลายกำหนด) ๖. นิโรธานุปัสสนา (การพิจารณาเห็นความดับกิเลส) ๗. ปฏิณิสส์คคานุปัสสนา (การพิจารณาเห็นความสลัดทิ้งกิเลส)”^๖

วิปัสสนา คือ “ทางที่ให้ถึงอสังขตธรรม, อสังขตธรรม คือความสิ้นราคะ ความสิ้นโทสะ และความสิ้นโมหะ”^๗ และ วิปัสสนาภาวนา คือ “การอบรมจิตให้เกิดปัญญา เพื่อการเห็นแจ้งพระไตรลักษณ์ที่ปรากฏในรูป นาม หรือตาที่เห็นรูป หูฟังเสียง หรือเห็นอาการที่เคลื่อนไหว จิตนึกคิด เป็นต้น วิธีการนี้ เป็นวิธีการปฏิบัติให้เข้าถึงซึ่งพระนิพพาน วิปัสสนาญาณทั้งหลายมีการกำหนดนามรูปเป็นต้น”^๘ “เป็นความรู้แจ้งในสติปัฏฐานทั้ง ๔ คือฐานกาย ฐานเวทนา ฐานจิต และฐานธรรม ที่ปรากฏโดยความเป็นสภาวะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา หรือการเพ่งพินิจพิจารณาเห็นธรรม โดยความเป็นพระไตรลักษณ์ตามความเป็นจริง”^๙ ด้วยความไม่มีแก่นสาร บังคับบัญชาใด ๆ ไม่ได้ ซึ่งจะรู้ได้ด้วยการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ตามวิธีการเจริญสติปัฏฐานภาวนา

วิปัสสนาภาวนา การอบรมจิตให้เกิดปัญญา แล้วเห็นแจ้ง“อริยสัจ ๔”^{๑๐}

๓.๑.๓ ความหมายภาวนาโดยศัพท์สัทนัย

ภาวนา, การเจริญ, การทำให้มีให้เพิ่มขึ้น เป็นศัพท์สำเร็จรูป แยกศัพท์ได้ดังนี้ ภูธาตุ ในความหมายว่า มี, เป็น ยุ ปัจจัย อา อิตถิลิงค์ พุทธิ อู เป็น โอ, แปลง โอ เป็น อาว, แปลง ยุ เป็น อน สำเร็จรูปเป็น ภาวนา^{๑๑}

๓.๑.๔ ความหมายภาวนาโดยเนื้อความอรรถนัย

ภาวนา หมายถึง “การทำจิตใจให้สงบ และทำปัญญาให้เกิดขึ้น ด้วยการฝึกฝนอบรมจิตไปตามแบบที่ท่านกำหนดไว้ ซึ่งเรียกชื่อไปต่าง ๆ เช่น การบำเพ็ญกรรมฐาน การทำสมาธิ การเจริญภาวนา แบ่งไว้ ๒ แบบใหญ่ ๆ คือ ๑. สมถภาวนา การอบรมจิตใจให้สงบ เรียกว่า จิตตภาวนา

^๖ ม.มู. (ไทย) ๑๒/๖๕/๕๗.

^๗ ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๗๗/๔๕๓.

^๘ ม.มู.อ. (ไทย) ๑/๒/๓๙.

^๙ คุรยละเอียดใน ส.ม.อ. (ไทย) ๓/๓๗๖/๓๖๒-๓๖๕.

^{๑๐} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๕-๑๖/๒๒-๒๔.

^{๑๑} พระมหาโพธิวงศาจารย์ (ทองดี สุรเตโช), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ชุดศัพท์วิเคราะห์,

๒. วิปัสสนาภาวนา การอบรมปัญญาให้เกิดขึ้น เรียกว่า ปัญญาภาวนา”^{๑๒}

ภาวนา หมายถึงเจตนาที่ทำให้กุศลเจริญ หมายความว่า ทำให้กุศลที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น และทำให้กุศลที่เกิดขึ้นแล้วเจริญเพิ่มพูนขึ้น ภาวนา คือสติสังวรการพิจารณา แล้วสังวรในธรรมทั้งปวง ชื่อว่าญาณสังวร อนึ่ง การเห็น การเสพคุ้น และการเจริญ ก็ชื่อว่าญาณสังวรในธรรมทั้งหลาย ย่อมหมุนเวียนไป มีคำอธิบายว่า ย่อมถึงความเกิดขึ้นหรือความดับไป ด้วยสภาวะนี้เพราะเหตุนี้ สภาวะนี้ชื่อว่าเป็นเครื่องหมุนเวียนไปแห่งธรรมทั้งหลาย คำใดที่ควรกล่าวไว้ในบทเทศนี้ว่า “เหตุแห่งการปิดกั้นอัสวะทั้งปวง”^{๑๓} การอบรมในศีล สมาธิ ปัญญาให้บริสุทธิ์หมดจด ตามความหมายของพระพุทธศาสนา คือความพ้นทุกข์ในวัฏสงสาร หรือแปลว่า “วิปัสสนาภาวนา หรือการเจริญวิปัสสนาภาวนา”^{๑๔}

ภาวนา หมายถึง ภาวนา การเจริญ การให้เกิดขึ้นก็ดี (การให้เจริญก็ดี) เจตนาที่ยังกุศลธรรมทั้งหลายให้เจริญ เรียกว่า ภาวนา^{๑๕}

สรุป การเจริญวิปัสสนาภาวนา เป็นการอบรมจิตให้เกิดปัญญา เพื่อเห็นแจ้งอริยสัจ ๔ เห็นแจ้งพระไตรลักษณ์ที่ปรากฏใน รูป นาม หรือกำหนดพิจารณา ๔ ฐาน คือกาย เวทนา จิต ธรรม เป็นอารมณ์ ให้สติจดจ่ออยู่กับฐานอารมณ์นั้น ๆ มิให้พลั้งเผลอ จะนำไปสู่ความพ้นทุกข์ในวัฏสงสาร ฯ

๓.๒ ขั้นตอนปฏิบัติการเจริญวิปัสสนาภาวนา

การเจริญวิปัสสนาภาวนามีขั้นตอนปฏิบัติ คือเพื่อความเจริญก้าวหน้าที่น่าไปสู่จุดหมายสูงสุด ทำให้สิ้นไปแห่งอัสวะกิเลส ได้แก่

๓.๒.๑ ปาฐิติศีล ๔

๓.๒.๒ ตัดปถิโพธ ๑๐

๓.๒.๓ ชูดังควัตร ๑๓

๓.๒.๔ องค์คุณของวิปัสสนา

๓.๒.๕ องค์ประกอบในการเจริญวิปัสสนาภาวนา

^{๑๒} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ อธิบายศัพท์ และแปลความหมาย คำวัดที่ชาวพุทธควรรู้. (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เลียงเชียง, ๒๕๔๘), หน้า ๗๒๓.

^{๑๓} ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๑๔/๑๐๔.

^{๑๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, (กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๓๗๔.

^{๑๕} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๔๘/๒๗๒.

ปารีสุธศีล ๔ เป็นข้อวัตรปฏิบัติที่เป็นพื้นฐานสำคัญ ที่จะทำให้ภิกษุและฆราวาส ผู้ใฝ่ในการปฏิบัติ ได้ศึกษาวิธีการในการปฏิบัติให้เกิดความบริสุทธิ์บริบูรณ์โดยลำดับ เพื่อเป็นหนทางนำตนไปสู่การเจริญวิปัสสนาภาวนา อันมีเป้าหมาย คือความสิ้นแห่งอาสวะเป็นที่สุด

๓.๒.๑ ปารีสุธศีล ๔

ปารีสุธศีล แปลว่า ศีล คือความบริสุทธิ์, ศีลเครื่องให้บริสุทธิ์, ความประพฤติบริสุทธิ์ ที่จัดเป็นศีล มี ๔ อย่าง คือ ๑. ปาฏิโมกขสังวรศีล ๒. อินทริยสังวรศีล ๓. อาชีวปารีสุธศีล ๔. ปัจจัยสันนิสิตศีล มีรายละเอียดดังนี้

๓.๒.๑.๑ ปาฏิโมกขสังวรศีล

คำว่า ปาฏิโมกข์ มีศัพท์วิเคราะห์ว่า อวิชาตนา เหตุนา ส สาเร ปตติ คจฉติ ปวตตตีติปาตี ตสส ปาติโน สตตสส ตณหาติ สงกิเลสตยโต โมกฺโข เอเตนาติ ปาฏิโมกฺโข ธรรมเป็นเครื่องพ้นจากกองกิเลสของสัตว์โลก ผู้ตกไปในสังสารวัฏ เพราะอวิชาเป็นต้น^{๑๖}

ในมหาอัสนปุรสูตร พระพุทธองค์แสดงธรรม เนื่องด้วยปาฏิโมกขสังวรศีล คือจักมีกายสมาจารบริสุทธิ์ ปรากฏเปิดเผย ไม่บกพร่อง และสำรวมระวัง หมายถึงภิกษุไม่ฆ่าสัตว์ ไม่ลักทรัพย์ ไม่ประพฤตินิดในกาม ไม่ใช้ฝ่ามือ ก้อนดิน ท่อนไม้ หรือศัสตราวุธตีเบียดเบียนผู้อื่น สัตว์อื่น หรือไม่เงี้ยวมือ หรือท่อนไม้ไผ่ก่าที่กำลังตีมน้ำในหม้อน้ำ หรือจิกกินข้าวสุกในบาตร จักมีวจีสมาจารบริสุทธิ์ หมายถึงไม่พูดเท็จ ไม่พูดคาหยาบ ไม่พูดเพ้อเจ้อ ไม่กล่าวดูหมิ่นใคร ๆ หรือไม่กล่าวถากถางเยาะเย้ยภิกษุใด ๆ ผู้ใด จักมีมโนสมาจารบริสุทธิ์ หมายถึงไม่มีอภิชฌา ไม่มีจิตพยาบาท ไม่มีความเห็นผิด (คิดผิด) ไม่ยินดีทองและเงิน ของมีค่าต่าง ๆ หรือไม่ตริภิกษุถึงกามวิตก พยาบาทวิตก หรือวิหิงสาวิตก^{๑๗}

กายสมาจาร วจีสมาจาร และมโนสมาจาร พระสารีบุตรได้อธิบายไว้ใน เสวิตัพพาเสวิตัพพสูตร คือบุคคลบางคนในโลกนี้ ละเว้นขาดจากปาณาติบาต คือเป็นผู้วางท่อนไม้วางศาสตรา มีความละอาย มีความเอ็นดู เป็นผู้อนุเคราะห์ด้วยประโยชน์ เกื้อกูลแก่สัตว์ อยู่เป็นผู้ละเว้นขาด จากอทินนาทาน คือ ไม่ถือเอาทรัพย์ ที่เป็นเครื่องก่อให้เกิดความปลื้มใจ แก่ผู้อื่นที่อยู่ในบ้าน หรือในป่าที่เจ้าของเขาไม่ได้ให้ เป็นผู้ละเว้นขาด จากกาเมสุมิฉฉาจาร คือไม่ละเมียดจาริตในหญิงที่มารดาบิดารักษา ที่ญาติที่มีสามีรักษา หญิงที่มีธรรมคุ้มครองฯ บุคคลบางคนในโลกนี้ละเว้นขาดจากมุสาวาท คือไม่พูดเท็จ ในท่ามกลางหมู่ญาติ ท่ามกลางขุนนาง หรือในราชตระกูลก็ตาม ไม่พูดเท็จเพราะเหตุตน

^{๑๖} พระมหาโพธิวงศาจารย์ (ทองดี สุรเตโช), ศัพท์วิเคราะห์, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เสียงเชียง, ๒๕๕๘), หน้า ๕๖๘.

^{๑๗} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๑๗-๔๑๙/๔๕๓-๔๕๔.

คนอื่น หรือเพราะเห็นแก่อำมิสเล็กน้อย ละเว้นขาดจากปิสุณาวาจา คือพูดส่อเสียด ไม่บอกฝ่ายโน้นฝ่ายนี้ เพื่อให้เขาแตกกัน ประสานสามัคคี พูดถ้อยคำที่ทำให้เขาสมัครสมานกัน ละจากผรุสวาจา คือไม่พูดคำหยาบ พูดถ้อยคำอันไม่มีโทษ เสนาะโสต น่ารัก จับใจ ละจากสัมผัปปลาป คือไม่พูดเพื่อเจ้อพูดถูกกาลละมีประโยชน์ พูดถูกธรรม ถูกวินัย มีหลักฐาน มีอ้างอิง บุคคลในโลกนี้ไม่เป็นผู้มากด้วยอภิขณา คือ ไม่เพ่งเล็งอยากได้ทรัพย์ของผู้อื่นมาเป็นของเรา เป็นผู้มึนจิตใจไม่พยาบาท มีความดำริในใจอันไม่ชั่วร้าย คือขอสัตว์เหล่านี้อย่าพยาบาท ไม่มีความเดือดร้อน มีแต่ความสุขบริหารตนอยู่เกิดสรุปลงว่าเมื่อบุคคลเสพกายสมาจาร วจีสมาจาร และมโนสมาจารอย่างนี้ อกุศลธรรมทั้งหลายจะเสื่อมลง กุศลธรรมทั้งหลายเจริญขึ้น^{๑๘}

ในวิสุทธิมรรคอธิบายไว้ว่า ปาติโมกขสังวรศีลภิกษุณั้น หมายถึงความเป็นผู้สำรวมด้วยความสังวร คือปาติโมกข์ ถึงพร้อมด้วยอาจารย์ และโคจร มีปกติมองเห็นภัยเห็นโทษที่มีประมาณเล็กน้อย สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งปวง ภิกษุได้แก่ กุลบุตรผู้ออกบวชด้วยความศรัทธา เพราะเห็นภัยในวัฏสงสาร คำว่าสำรวมแล้วด้วยสังวร คือปาติโมกข์ หมายถึงศีลอันเป็นสิกขาบท เพราะสิกขาบทที่ภิกษุต้องระวางรักษาไว้ดีแล้ว ย่อมปลดปล่อยภิกษุผู้รักษาศีลนั้น ให้หลุดพ้นจากทุกข์ทั้งปวง มีทุกข์ในอบายภูมิจึง ๔ เป็นต้น ที่ชื่อว่าอาจารย์ หมายถึงความไม่ละเมิดสิกขาบท อันเกิดขึ้นทางกาย ความไม่ละเมิดสิกขาบท อันเกิดขึ้นทางวาจา และความไม่ละเมิดสิกขาบท ที่เกิดขึ้นทั้งทางกาย และทางวาจา แม้ในการเลี้ยงชีพที่เป็นอาจารย์ได้แก่ ไม่ให้สิ่งของแก่ภุคคัลลิต ด้วยเป็นผู้หวังประจบสอพลอมิให้ไม่ไฝ่ ดอกไม้ ผลไม้ เป็นต้น ที่ชื่อว่าโคจร หมายถึงสถานที่ หรือบุคคลที่ภิกษุเข้าไปเกี่ยวข้อง จะไม่มีอันตราย หรือเสียหายทั้งในตน และส่วนรวม โดยพึงเว้นจากอโคจรอัน ได้แก่ การไม่คลุกคลี หรือเข้าไปอยู่ในสถานที่ หรือบุคคลที่ไม่สมควร ได้แก่ ผู้หญิงแพศยา ผู้หญิงที่เป็นหม้าย ผู้หญิงที่เป็นสาวเทื่อ บัณเฑาะก์ ร้านขายสุรา เป็นต้น^{๑๙}

พระธรรมธีรราชมหารุณีได้ให้ความหมายไว้ว่า ปาติโมกขสังวรศีล แปลว่า ศีล คือความสำรวมในพระปาฏิโมกข์ ปาฏิแปลว่ารักษา โมกข แปลว่าให้พ้น หมายความว่า ยังผู้รักษาให้พ้นจากอบายภูมิจึง ๔ คือ ถ้าผู้ใดรักษาสิกขาบท ตามที่พระพุทธองค์ทรงบัญญัติไว้ มิได้ประพฤติล่วงละเมิดสำรวมระวางด้วยสติปัญญา ด้วยความเพียรความอดทน ศีลจะรักษาผู้นั้นให้พ้นจากอบายทั้ง ๔ คืออนรก เปรต อสุรกาย สัตว์ดิรัจฉาน สามารถนำผู้นั้นไปสู่สุคติ คือนำไปเกิดเป็นมนุษย์ เป็นเทวดาก็ได้^{๒๐}

^{๑๘} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๑๑-๑๑๘/๑๔๐-๑๔๙.

^{๑๙} พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุทธมาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๖), หน้า ๒๔-๒๗.

^{๒๐} พระธรรมธีรราชมหารุณี (โชดก ญาณสิทธิ), **คำบรรยายวิปัสสนากรรมฐาน**, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ประยูรวงศ์พรินต์ติ้ง จำกัด, ๒๕๕๐), หน้า ๔๐๔.

อีกนัยหนึ่งคำว่าปาติโมกข์ เป็นชื่อของธรรมเป็นประธาน แห่งความหลุดพ้น และ
 หมายความว่าไป ทั้งส่วนของศีล สมาธิ ปัญญา ดังในโอวาทปาติโมกข์ ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ ในวัน
 มาฆปุรณมี แบ่งเป็นใจความได้ ๓ คาถา คือ

๑) ความอดทน คือความอดกลั้นเป็นตบะอย่างยิ่ง พระพุทธเจ้าทั้งหลายตรัสว่า
 นิพพาน เป็นบรมธรรม ผู้ทำร้ายผู้อื่น ไม่ชื่อว่าเป็นบรรพชิต ผู้เบียดเบียนผู้อื่น ไม่ชื่อว่า เป็นสมณะ^{๒๑}

๒) การไม่ทำบาปทั้งปวง การทำกุศลให้ถึงพร้อม การทำจิตของตนให้ผ่องแผ้วนี้ คือ
 คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย^{๒๒}

๓) การไม่กล่าวร้ายผู้อื่น การไม่เบียดเบียนผู้อื่น ความสำรวมในปาติโมกข์ ความเป็นผู้
 รู้จักประมาณในอาหาร การอยู่ในเสนาสนะที่สงัด การประกอบความเพียรในอธิจิต^{๒๓} นี้คือ คำสั่งสอน
 ของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย^{๒๔}

สงฆ์ที่ประชุมในวันนั้นจำนวน ๑๒๕๐ องค์ เป็นพระอรหันต์ล้วนเห็นว่า ปาติโมกข์ที่แสดง
 แก่พระอรหันต์นั้น เป็นอีกอย่างหนึ่ง ต่อมาเมื่อมีภิกษุเหลวไหลมากขึ้น จึงได้ทรงบัญญัติสิกขาบทต่าง ๆ
 ขึ้นตามลำดับ อยู่มาวันหนึ่งเหตุเกิดขึ้นที่บุพพารามเมืองสาวัตถี วันนั้นเป็นวันอุโบสถ ขณะที่ภิกษุสงฆ์
 ประชุมพร้อมกันจะทำอุโบสถ ได้นั่งรอคอยพระผู้มีพระภาคเจ้าอยู่ มีภิกษุทูลต่ออาบัติ เป็นมูลเหตุ
 ไม่เป็นสมณะ นั่งรวมอยู่ในบริษัทนั้นด้วย พระผู้มีพระภาคไม่แสดงปาติโมกข์โดยตรัสว่า ภิกษุสงฆ์ไม่
 บริสุทธ์ ในที่สุดพระมหาโมคคัลลานะ กำหนดจิตรู้ตัวภิกษุรูปนั้นแล้ว อดตัวภิกษุนั้นออกจากบริษัทไป
 จำเดิมแต่วันนั้น พระองค์ตรัสเป็นคำขาดว่า ตั้งแต่วันนี้ไปให้สงฆ์ทั้งหลายแสดงปาติโมกข์เอง พระองค์
 ไม่แสดง จึงสรุปได้ว่าปาติโมกข์ในที่นี้ คือจำนวนสิกขาบทที่ได้ยกขึ้นแสดงท่ามกลางสงฆ์ ทุกกึ่งเดือนที่
 เป็นวินัย ปฏิบัติสืบทอดกันมาจนถึงปัจจุบัน^{๒๕}

การปฏิบัติปาติโมกข์สังวรศีล ความรู้หลักการอย่างกว้าง ๆ หรือการไม่มีเจตนาละเมิด
 เป็นการเพียงพอที่จะให้ผ่านขั้นศีลได้ บรรลุคุณธรรมอันสูงขึ้นไปได้ เพื่อเป็นแนวทางในการปฏิบัติ
 ตามสิกขาบทในหลักที่กำหนดได้ง่าย ๆ แห่งสิกขาบททั้งหมด ที่ภิกษุไม่ควรละเมิดทางกาย ทางวาจา

^{๒๑} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๙๐/๕๐.

^{๒๒} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๙๐/๕๐.

^{๒๓} อธิจิต ในที่นี้หมายถึงสมาบัติ ๘ รวมถึงไตรสิกขา คือศีล สมาธิ และปัญญาด้วย, รายละเอียดใน
 พุ.ธ.อ. ๖/๙๕.

^{๒๔} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๙๑/๕๑.

^{๒๕} พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ), ตามรอยพระอรหันต์, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ธรรมสภา,
 ๒๕๔๙), หน้า ๑๗๗-๑๘๑.

ควรศึกษาตามหลักการที่ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงประมวลไว้ คือ

- ๑) สิกขาบทที่ทรงวางไว้ เพื่อป้องกันไม่ให้เป็นคนเหี้ยมโหด จนถึงรับอาชญาแผ่นดิน เช่นการลักทรัพย์ และฆาตกรรม เป็นต้น
- ๒) ทรงวางไว้เพื่อป้องกันการหลอกลวงโลกเลี้ยงซีฟ เช่น ห้ามไม่ให้อวดมรรคผลเพื่อลาภ หรือชื่อเสียง เป็นต้น
- ๓) ทรงวางไว้เพื่อป้องกันไม่ให้เป็นคนดุร้าย เช่น ไม่ให้ด่ากัน ตีกัน
- ๔) ทรงวางไว้เพื่อป้องกันความประพฤติชั่วเลวทราม เช่น ห้ามพูดปด พูดส่อเสียด ห้ามเสพสุรา เป็นต้น
- ๕) ทรงวางไว้เพื่อป้องกันความประพฤติเสียหาย เช่น ห้ามแอบฟังความ
- ๖) ทรงวางไว้เพื่อป้องกันความชุกช่น เช่น ห้ามเล่นจี้กัน ห้ามเล่นน้ำ ห้ามช่อนของ ๆ กันเพื่อล้อเล่น
- ๗) ทรงวางไว้เพื่อรักษาความนิยม เช่น ห้ามขุดดิน ห้ามตัดต้นไม้
- ๘) ทรงวางไว้เพื่อให้ตรงตามธรรมเนียมของนักบวช เช่น ห้ามฉันอาหารในเวลาวิกาล หรือต้องได้รับพระเคนเสียก่อน^{๒๖} เพียงเท่านั้นก็พอเป็นหลัก ให้ผู้ตั้งใจปฏิบัติกำหนดได้เอง ไม่ทำตนเป็นผู้หละหลวม ศึกษาและปฏิบัติได้สะอาดบริบูรณ์ ย่อมเป็นการประเสริฐที่สุด ตรงความมุ่งหมายของข้อห้ามในวินัย

คำว่า วินัย แปลว่านำไปหมดไม่มีเหลือ นำไปอย่างวิเศษ นำทำให้พินาศ หมายถึงเอา นำความชั่ว โดยใจความว่าสิกขาบท เป็นเครื่องนำความชั่วทางกาย และวาจาออกเสีย หรือหมายถึงการนำกิเลสออกเสียได้หมดจดสิ้นเชิง^{๒๗} ยังมีสิกขาบทของพระสูตร อันมีแนวทางที่จะกำหนดเป็นหลักปฏิบัติได้อีก ดังความปรากฏในสามัญญผลสูตร คือพระผู้มีพระภาคตรัส ผลแห่งความเป็นสมณะแก่พระเจ้าอชาตศัตรู ในเวเทหิบุตรซึ่งตรัสถึง คหบดี บุตรคหบดี หรืออนุชนในตระกูลใด ได้ลำดับธรรมแล้ว มีศรัทธาออกจากเรือน ไปบวชเป็นบรรพชิต เมื่อบวชแล้วได้สำรวมอินทรีย์ ด้วยการสังวรในพระปาติโมกข์ เพียบพร้อมด้วยมารยาท และโคจร เห็นภัยเห็นโทษแม้เพียงเล็กน้อย สมาทานอยู่ในสิกขาบท กระทำด้วยกายกรรม และวจีกรรมที่เป็นกุศล มีอาชีวะบริสุทธิ์ สมบูรณ์ด้วยศีล คຸ້ມครอง ทวารในอินทรีย์ทั้งหลาย สมบูรณ์ด้วยสติสัมปชัญญะ และเป็นผู้มักน้อยสันโดษ^{๒๘}

^{๒๖} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, **วินัยมุข เล่ม ๑**, พิมพ์ครั้งที่ ๓๙, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑), หน้า ๑๙.

^{๒๗} พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ), **ตามรอยพระอรหันต์**, หน้า ๑๗๗-๑๘๑.

^{๒๘} ที.สี. (ไทย) ๙/๑๙๓/๖๕.

สมบูรณ์ด้วยศีลนั้น หมายถึงการประพฤติตามศีล ๓ ประการ คือจุกศีล มัชฌิมศีล และมหาศีล จุกศีล คือเว้นขาดจากการฆ่าสัตว์ มีความเอ็นดู มุ่งประโยชน์เกื้อกูลในสรรพสัตว์ เว้นขาดจากการถือเอาทรัพย์สินที่เจ้าของไม่ให้ เอาแต่ของที่เขาให้ มุ่งหวังในของที่เขาให้ ไม่เป็นขโมยเป็นคนสะอาด เว้นพฤติกรรมอันเป็นข้าศึกในพรหมจรรย์ ละห่างไกลจากเมถุนธรรม อันเป็นของชาวบ้าน พุดแต่ความสัตย์ พุดถ้อยคำเป็นหลัก เชื่อได้ ไม่หลอกลวงคนทั่วไป ละขาดจากคำส่อเสียด คือฟังความจากผู้อื่นแล้วไม่ไปบอกผู้อื่นเพื่อทำลายผู้นั้น สมานคนที่แตกแยกกันส่งเสริมคนให้ปรองดองกัน ชื่นชมยินดีต่อผู้ที่สามัคคีกัน พุดแต่ถ้อยคำที่สร้างสรรค์สมานสามัคคี ละขาดจากคำหยาบ พุดแต่คำไม่มีโทษ ไพเราะ น่ารัก จับใจ ละขาดจากพุดเพื่อเจ้อ พุดถูกเวลา พุดอิงธรรม อิงวินัย มีประโยชน์ ละการทำลายพืชคาม และภุตคาม ละการฉันทอาหารในตอนกลางคืน ละการการดูขบรับรองประโคม การนั่งนอนบนเสนาสนะที่ไม่สมควร ละการรับของไม่ควรรับ เช่น เงินทอง ทาสชาย ทาสหญิง สัตว์พาหนะ ที่นาที่สวน ละจากการที่เป็นตัวแทน และผู้สื่อสาร ละจากการซื้อขาย การโกงด้วยตาชั่ง ด้วยของปลอม การล่อลวง การโกง และการทำร้าย การฆ่า การตีชิงวิ่งราวทั้งหมดนี้คือ จุกศีล”^{๒๙}

ในมัชฌิมศีล คือละขาดจากการพรากพืชคามและภุตคาม เช่น ที่สมณพราหมณ์ผู้เจริญบางพวก ฉันทโภชนาหารของเขาที่ให้ด้วยศรัทธา แล้วยังพรากพืชคามและภุตคามเหล่านี้ คือพืชที่เกิดจากเหง้า เกิดจากลำต้น เกิดจากยอดเป็นต้น ละจากการบริโภคของที่สะสมไว้ คือสะสมข้าว สะสมน้ำ สะสมผ้า ไม่ดูการเล่นอันเป็นปฏิปักษ์ต่อกุศล คือการพ้อ การขบรับรอง การประโคมดนตรี การเล่นตีกลอง การแข่งชนม้า ชนโค การชกมวย ละจากการชวนชวายเป็นการเล่น การพนัน ที่เป็นเหตุแห่งความประมาท มีเล่นหมากลุก หมากเก็บ เล่นหกคะเมน ไม่ใช่ที่นอนอันสูงใหญ่ และใช้เครื่องปูลาดอันสวยงามเกินควร ไม่ชวนชวายการประดับ ตกแต่งร่างกาย ประทินผิว ผัดหน้า ใข้ร่ม ใข้รองเท้าที่มีความสวยงามเกินควร ละขาดจากการคุย ด้วยเตร็จฉานกถา เรื่องข้าว เรื่องน้ำต่าง ๆ เรื่องความเจริญและความเสื่อม ไม่พุดทุ่มเถียง แก่งแย่งเรื่องลัทธิ ความเห็นว่าท่านปฏิบัติผิด ผมปฏิบัติถูก ทั้งหมดนี้คือ “มัชฌิมศีล”^{๓๐}

ในมหาศีล คือไม่เลี้ยงชีพในทางที่ผิด ด้วยเตร็จฉานวิชาล้วน ได้แก่ เป็นหมอที่ทำนายอวัยวะ ทำนายโชคกลาง ทำนายฝัน เป็นหมอทำพิธี วิชาทำเสน่ห์ เวทมนต์ไล่ผี เป็นหมอในการทำนายลักษณะของศัสตรา ลักษณะดาบ หมอทำนายลักษณะทาสหญิงทาสชาย ทำนายลักษณะเด็กหญิงเด็กชาย ทำนายลักษณะสัตว์เลี้ยงมีช้าง ม้า โค กระบือ หมอดูฤกษ์ยกทัพทำสงคราม เป็นหมอพยากรณ์ว่าจักมีจักรวรรดาส สุริยคราส หรือดาวนักษัตรโคจรถูกทางจักมีผลอย่างนั้น โคจรผิดทางจักมี

^{๒๙} ที.สี. (ไทย) ๙/๑๙๔/๖๕-๖๗.

^{๓๐} ที.สี. (ไทย) ๙/๑๙๕-๒๐๔/๖๗-๖๙.

ผลอย่างนั้น เป็นหมอพยากรณ์ ว่าฝนจะดีฝนจะแล้ง จะมีความสงบเย็น จะมีภัยจะมีโรค ให้ฤกษ์ยาม เป็นอวาหมงคล วิวาหมงคล เป็นหมอบวงสรวงดวงอาทิตย์ บวงสรวงท้าวมหาพรหม ทำพิธีบนบาน ทำพิธีแก้บน รตนน้ำมนต์ เป็นหมอประกอบบาย่าย ยาหยอดตา ให้สมุนไพรมะยาทั้งหมด คือ “มหาศีล”^{๓๑}

สรุปปาติโมกข์สังวรศีล หมายถึงความเป็นผู้สำรวม ความสังวร คือปาติโมกข์ ถึงพร้อมด้วยอาจารย์ และโคจร มีปกติมองเห็นภัยเห็นโทษ มีประมาณเล็กน้อย สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งปวง และหมายถึงธรรมเป็นเครื่องหลุดพ้น จากกองกิเลสของสัตว์โลก โดยมีข้อปฏิบัติในจุฬศีล มัชฌิมศีล และมหาศีล เพื่อความเป็นผู้สมบูรณ์พร้อมด้วยศีล เพราะมีกายสมาจาร วจิตสมาจาร และมโนสมาจารที่บริสุทธิ์หมดจด

๓.๒.๑.๒ อินทรีย์สังวรศีล

อินทรีย์ แปลว่าวัตถุที่เป็นใหญ่ ความเป็นใหญ่ เป็นจอม เป็นอิสระ เฉพาะในที่นี้ ได้แก่ ตาหู จมูก ลิ้น กายและใจ อายตนะเหล่านี้ส่วนหนึ่ง ๆ ล้วนเป็นอิสระเต็มที่แผนกหนึ่ง คือในการเห็นรูปร่างอภิวัตถุอยู่ทีตา การฟังเสียงสัทธัตถุอยู่ทีหู การได้กลิ่นสัทธัตถุอยู่ทีจมูก การลิ้มรส สัทธัตถุอยู่ทีลิ้น เป็นต้น จะเกิดผลดี หรือความฉิบหายร้ายแรงขึ้นในแผนกนี้ ก็เพราะด้วยการกระทำของอวัยวะอันนี้ ในที่นี้ประสงค์เอาอวัยวะที่ได้ชื่อนั้น ๆ พร้อมทั้งประสาท และวิญญาณอัน มีหน้าที่ประจำอยู่กับอายตนะนั้น ๆ ตาหมายเอาอวัยวะที่เรียกว่า ลูกตาพร้อมด้วยประสาท อันเป็นสายส่ง ข่าวดิตต่อกับสมอง และทั้งจักขุวิญญาณ อันแล่นไปตามสายนั้นด้วย ใจในที่นี้ได้แก่ สมองส่วนที่คิดนึกได้ ที่อาจปรุงแต่งเรื่องราวขึ้นได้เอง แล้วยินดียินร้ายได้ โดยไม่ต้องอาศัยตา หู จมูก ลิ้น ในขณะนั้นเลย^{๓๒}

ในสามัญญผลแสดงอินทรีย์สังวรไว้ว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้เห็นรูปด้วยตาแล้ว ไม่พิจารณา ลงไปในรายละเอียด เช่น มองว่ารูปนั้นสวยรูปนี้ไม่สวย, ไม่พิจารณาแยกเป็นส่วน ๆ เช่น ตาสวย จมูกไม่สวยฯ ฟังปฏิบัติเพื่อความสำรวมในจักขุอินทรีย์ คือเมื่อไม่สำรวมแล้ว ย่อมเป็นเหตุให้ได้รับบาปอกุศลธรรม คืออกุศล (ความเพ่งเล็งอยากได้ของเขา) และโทมนัสเข้าครอบครองได้, ฟังเสียงด้วยหูแล้ว ไม่พิจารณา ลงไปในรายละเอียด เช่น เสียงนั้นดีหรือไม่ดี, ไม่พิจารณาแยกเป็นส่วน ๆ เช่น เสียงนั้นดีอย่างไร เสียงนั้นไม่ดีอย่างไร ฯ ฟังปฏิบัติเพื่อความสำรวมใน โสตินทรีย์ คือเมื่อไม่สำรวมแล้ว จะเป็นเหตุให้ได้รับบาปอกุศลธรรม คืออกุศลและโทมนัส เข้าครอบครองได้, ตมกลิ่นด้วยจมูกแล้ว ไม่พิจารณา ลงไปในรายละเอียด เช่น กลิ่นนั้นดีหรือไม่ดี, ไม่พิจารณาแยกเป็นส่วน ๆ เช่น กลิ่นนั้นดี

^{๓๑} ที.สี. (ไทย) ๙/๒๐๕-๒๑๑/๖๙-๗๒.

^{๓๒} พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ), ตามรอยพระอรหันต์, หน้า ๒๒๒.

อย่างไร กลิ่นนั้นไม่ใช่อะไรๆ ฟังปฏิบัติเพื่อความสำรวมในฆานินทรีย์ คือเมื่อไม่สำรวมแล้ว จะเป็นเหตุให้ได้รับบาปอกุศลธรรม คืออภิขมาและโทมนัสครอบครองได้, ลิ้มรสด้วยลิ้นแล้ว ไม่พิจารณาลงไป ในรายละเอียด เอียด เช่น รสนั้นดีหรือไม่ดี, ไม่พิจารณาโดยแยกเป็นส่วน ๆ เช่น รสนั้นดีอย่างไร รสนั้นไม่ใช่อะไร ๆ ฟังปฏิบัติเพื่อความสำรวมในชีวหินทรีย์ คือเมื่อไม่สำรวมแล้วจะเป็นเหตุให้ได้รับบาปอกุศลธรรม คืออภิขมาและโทมนัสครอบครองได้, ถูกต้องโผฏฐัพพะด้วยกายแล้วไม่พิจารณาลงไป ในรายละเอียด เช่น ถูกต้องโผฏฐัพพะนั้นดีหรือไม่ดี, ไม่พิจารณาแยกเป็นส่วน ๆ เช่น ถูกต้องโผฏฐัพพะนั้นดีอย่างไร ถูกต้องโผฏฐัพพะนั้นไม่ใช่อะไรๆ ฟังปฏิบัติเพื่อความสำรวมในกายินทรีย์ คือเมื่อไม่สำรวมแล้วจะเป็นเหตุให้ได้รับบาปอกุศลธรรม คืออภิขมาและโทมนัสครอบครองได้, รู้ธรรมารมณด้วยใจแล้วไม่พิจารณาลงไป ในรายละเอียด เช่น รู้ธรรมารมณนั้นดีหรือไม่ดี, ไม่พิจารณาโดยแยกเป็นส่วน ๆ เช่น รู้ธรรมารมณนั้นดีอย่างไร รู้ธรรมารมณนั้นไม่ใช่อะไรๆ ฟังปฏิบัติเพื่อความสำรวมในมโนินทรีย์ คือเมื่อไม่สำรวมแล้วจะเป็นเหตุให้ได้รับบาปอกุศลธรรม คืออภิขมาและโทมนัสครอบครองได้^{๓๓}

ในวิสุทธิมรรคแสดงไว้ว่า เมื่อเห็นรูปด้วยจักขุแล้ว ไม่ยึดถือซึ่งในนิมิต ไม่ยึดถือซึ่งอนุพยัญชนะ อกุศล บาปธรรมทั้งหลาย ได้แก่อภิขมาและโทมนัส ย่อมเข้าสู่จักขุผู้ไม่สำรวมนั้นได้ การเห็นรูป คือเห็นด้วยจักขุวิญญาณ ที่สามารถเห็นรูปได้ เมื่อเห็นรูปแล้ว ไม่ยึดถือซึ่งนิมิตว่าเป็นหญิงเป็นชาย หรือนิมิตอันเป็นที่ตั้งแห่งกิเลส มีนิมิตสวयงามเป็นต้น ไม่ยึดถือ ซึ่งอนุพยัญชนะ คือไม่ยึดถือซึ่งอาการที่ต่างด้วยว่าเป็นมือ เป็นเท้า การยิ้ม การหัวเราะ การพูด และการเสียวแลเป็นต้น^{๓๔}

พุทธทาสภิกขุได้อธิบาย การสำรวมอินทรีย์ไว้ว่า การไม่ถือโดยนิมิตและอนุพยัญชนะ เช่น เมื่อเห็นรูปก็มีสติควบคุมตน เพ่งมองไปในทางที่เห็นเป็นของว่างประกอบด้วยธาตุ เป็นปฏิภาณให้มองอย่างลึกซึ้ง ถึงความไม่เที่ยง มีความแปรปรวน เป็นทุกขธรรมาน ความไม่มีแก่นสาร ซึ่งซ่อนอยู่ในรูปนั้น ให้เห็นสักว่ารูป ไม่ทำในใจว่าเป็นมนุษย์ผู้หญิงหรือผู้ชาย นี้เรียกว่าไม่ยึดถือโดยนิมิต ไม่ดูส่วนต่าง ๆ ว่าตา หู จมูก มือ แขน เท้างามไม่งามเป็นต้น นี้เรียกว่าไม่ถือเอาโดยอนุพยัญชนะ ถ้าจะต้องคบหาสมาคมติดต่อกับรูปนั้น ๆ ฟังทำตามหน้าที่ของมนุษย์ทั่วไป ควบคุมใจให้กำหนดอยู่แต่ธรรมา หรือหน้าที่ไม่ให้เลยไป ยึดถือเอานิมิต หรืออนุพยัญชนะ ทั้งฝ่ายที่ทำให้เกิดราคะ และฝ่ายที่ทำให้เกิดโทสะ ทำได้ เช่นนี้ ชื่อว่าเป็นผู้สำรวมตาเป็นอย่างดี เมื่อได้ฟังเสียงที่ยั่วยวน หรือยั่วโทสะ ก็ไม่ถือโดยนิมิตว่า เสียงผู้หญิงเสียงผู้ชาย ไม่ถือโดยอนุพยัญชนะ คือไม่กำหนด เป็นเสียงโกรธ เสียงรัก เสียงชม หรือเสียงเสียดสี มีความรู้สึกเพียงว่าเสียงดัง เสียงดังอยู่ เสียงเงียบไป เช่นนี้ชื่อว่าสำรวมอินทรีย์ คือสำรวมหูไว้

^{๓๓} ที.สี. (ไทย) ๙/๒๑๓/๗๒.

^{๓๔} พระพุทธโฆสเถระ, *คัมภีร์วิสุทธิมรรค*, แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, ๒๕๕๖, หน้า ๓๑.

ได้ เมื่อได้ดมกลิ่น ไม่ถือโดยนิมิตว่า มีกลิ่นหอม เหม็น ฉุน มีกลิ่นเน่า และไม่ยึดถือโดยอนุพยัญชนะ คือคิดต่อไปว่า กลิ่นผู้ชาย กลิ่นผู้หญิง กลิ่นนั้นน่าดม กลิ่นนั้นน่าหอม แต่จะทำในใจถึงที่เกิด ในความ ยั่วชวน ความน่าเกลียดของกลิ่นนั้น ๆ และวางเฉยไป เพราะเห็นความไม่ใช่ตัวตน ที่จะพึงยึดถือได้ เรียกว่า ผู้สำรวจจุมูกได้ เมื่อลิ้นได้ลิ้มรส ไม่ถือว่าเป็นรสของคาว ของหวาน เปรี้ยว เค็ม ขม ไม่ถือโดย อนุพยัญชนะว่า เป็นรสพริก เป็นรสเกลือ เป็นรสน้ำตาล เป็นรสกลมกล่อม เป็นรสจืด เพราะสิ่งนั้น มากไป สิ่งนี้น้อยไป เป็นผู้สำคัญแต่เพียงว่ารส แล้วรับประทานเพียงแก่ประมาณ เพียงเพื่อยังอัตภาพ ให้เป็นไปได้ ไม่มีความพอใจ หรือชุ่นใจ แต่ประการใดเลย เมื่อได้รับสัมผัสทางกาย ไม่ถือโดยนิมิตว่า สัมผัสนั้นอ่อนแข็งนุ่มนวล ไม่ถือโดยอนุพยัญชนะว่า เป็นสัมผัสของผู้หญิง ของผู้ชาย ของที่นั่ง กำหนดเพียงว่า การกระทบสัมผัสนั้นไม่พอใจ และพอใจ เมื่อมีธรรมารมณ์เกิดกับใจ ไม่ถือโดยนิมิต คือไม่ทำความในรู้สึกรู้ว่า นี่เป็นเรื่องเศร้า เรื่องรัก เรื่องสนุก เรื่องที่น่ากลัว ไม่ถือโดยอนุพยัญชนะว่า เกิดเป็นผู้นี้ผู้นั้น สิ่งนี้สิ่งนั้น ตอนนั้นดีไม่ดี พิจารณาให้เห็น ความเปลี่ยนแปลง แปรปรวนเป็นธรรมดา ของสุข ทุกข์นั้น ๆ นี่เป็นการชนะธรรมารมณ์ พึงทำด้วยความสงบ หนักแน่นเยือกเย็น และมีสติ เพียบพร้อม เป็นลักษณะของผู้สำรวจอินทรีย์^{๓๕}

ในอินทรีย์ภาวนาสูตฺร พระผู้มีพระภาคได้ตรัส กับอุตตรมาณพลุกศิษย์ของปาราสิริย พราหมณ์ ที่เข้าไปเฝ้าว่า ปาราสิริยพราหมณ์ ได้สอนเจริญอินทรีย์ ไว้อย่างไรหรือไม่ มาณพตอบว่า มีการแสดงการเจริญอินทรีย์ แก่สาวกไว้ว่า สาวกของเราอย่าดูรูปทางตา อย่าฟังเสียงทางหูเป็นต้น พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ถ้าเป็นเช่นนั้น สาวกผู้ทำตามก็จะเป็นคนตาบอด เป็นคนหูหนวก เพราะคนที่ ตาบอด ย่อมไม่เห็นรูปทางตาได้ คนที่หูหนวก ย่อมไม่ได้ยินเสียงทางหูได้ แล้วตรัสการเจริญอินทรีย์ อันยอดเยี่ยม ในอริยวินัยเป็นอย่างนี้ คือเมื่อเห็นรูปทางตาแล้ว จึงเกิดความพอใจ ความไม่พอใจ และเกิดทั้งความพอใจไม่พอใจ พึงรู้ชัดในอารมณ์นั้น ที่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง เป็นของหยาบ อาศัยกัน และกันเกิดขึ้น ยังมีสิ่งที่ละเอียดประณีต คืออุเบกขาอารมณ์ ที่เกิดขึ้นแล้วนั้นจักดับไป อุเบกขาย่อม ดำรงมั่น เปรียบเหมือนบุรุษมีตาดี กระพริบตาฉับนั้น^{๓๖}

การสำรวจอินทรีย์ที่มีในสักกปัญหสูตรว่า ท้าวสักกะจอมเทพ ได้ทูลถามถึงการสำรวจ อินทรีย์ว่า จะปฏิบัติอย่างไร พระผู้มีพระภาคตรัส โดยย่อเพียงว่า รูปที่พึงรู้แจ้งทางตามี ๒ อย่าง คือ รูปที่ควรดู และรูปที่ไม่ควรดู เสียงที่พึงรู้แจ้งทางหู ๒ อย่าง คือเสียงที่ควรฟัง และเสียงที่ไม่ควรฟัง กลิ่นที่พึงรู้แจ้งทางจุมูก ๒ อย่าง คือกลิ่นที่ควรดม และกลิ่นที่ไม่ควรดม รสที่พึงรู้แจ้งทางลิ้น ๒ อย่าง คือรสที่ควรลิ้มรส และรสที่ไม่ควรลิ้มรส โผฏฐัพพะที่พึงรู้แจ้งทางกาย ๒ อย่าง คือโผฏฐัพพะที่ควร

^{๓๕} พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ), ตามรอยพระอรหันต์, หน้า ๒๓๓-๒๓๕.

^{๓๖} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๔๕๓/๕๐๔.

สัมผัส และโผฏฐัพพะที่ไม่ควรสัมผัส และธรรมารมณ์ที่พึงรู้แจ้งทางใจ ๒ อย่าง คือธรรมารมณ์ที่ควรรับรู้ และธรรมารมณ์ที่ไม่ควรรับรู้ ท้าวสักกะได้ทูลตอบโดยพิสดารอย่างนี้ว่า เมื่อบุคคลรับรู้รูป ที่พึงรู้แจ้งทางตาเช่นใด อกุศลธรรมทั้งหลายเจริญขึ้น กุศลธรรมทั้งหลายเสื่อมลง เช่นนี้เป็นรูปที่ไม่ควรรับรู้ ถ้ารับรู้รูปนั้นแล้ว อกุศลธรรมเสื่อมลง กุศลธรรมทั้งหลายเจริญมากยิ่งขึ้น รูปเช่นนี้เป็นรูปที่ควรรับรู้ ในประการอื่น ๆ มีเสียงเป็นต้น มีอภายพิสดารอย่างนี้เช่นกันกับรูป^{๓๗}

ยังมีข้อที่แสดงให้เห็นโทษ ของการไม่สำรวมอินทรีย์ว่า ขณะใดที่บุคคลไม่สำรวมอินทรีย์ ขณะนั้นบาปอกุศลจะเข้ามาถึง ๕ ประการ คือทุสสีย์ลย ความเป็นผู้ทุศีล ได้แก่การประพฤติชั่วทางกาย ทางวาจา มีฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์เป็นต้น มุฏสจจ ความเป็นผู้มีสติที่หลงลืม เผลอตัว เป็นเหตุให้ทำความชั่วได้ง่าย อญาณ ความไม่รู้ ขาดปัญญาพิจารณาในเหตุผล ไม่คิดถึงโทษ อันจะเกิดขึ้นแก่ตน และคนอื่น ออกุณติ ความไม่อดทน ไม่มีการยับยั้ง หุนหันพลันแล่น ขาดการระมัดระวัง โกสชช เกียจคร้านในการทำความดี ในการรักษาศีล ฟังธรรม หรือเจริญกรรมฐาน^{๓๘}

การคุ้มครองอินทรีย์ที่ดีนั้น พึงศึกษาข้อปฏิบัติ เป็นแบบอย่างได้จาก พระอริยสาวก ซึ่งพระมหากัจจายนเถระ ได้แสดงไว้ว่า ผู้ที่เป็นปราชญ์นั้น มีตายังดีอยู่ ก็จงทำเป็นเหมือนคนตาที่บอด หูยังดีก็จงทำเป็นเหมือนหูหนวก ถึงมีปัญหาติดจึงทำเป็นเหมือนคนใบ้ ยังมีกำลังแข็งแรงจงเป็นเหมือนคนสิ้นแรง ครั้นเรื่องราวอันเป็นประโยชน์เกิดขึ้นดีแล้ว ถึงจะนอนในเวลาที่ใกล้จะตาย ก็ทำประโยชน์ให้เกิดขึ้นได้ พระสิริมิตตเถระกล่าวว่า ภิกษุใด ๆ จะไม่มักโกรธผูกโกรธ จะไม่มีมารยา จะไม่ส่อเสียด มีศีลงามคุ้มครองทวารได้ทุก ๆ เมื่อ ละไปแล้วยอมไม่เศร้าโศก^{๓๙} พระพรหมालิเถระกล่าวว่า อินทรีย์ของใครถึงความสงบเหมือนม้า ที่มีนายสารถึฝึกดีแล้ว แม้เทวดาทั้งหลายก็จะชื่นชมต่อผู้นั้น ซึ่งละมานะได้แล้ว ไม่มีอาสวะเป็นผู้คงที่^{๔๐}

การฝึกฝนตัวเองในการสำรวมอินทรีย์นั้น เป็นการฝึกไม่ใช่ว่าเพียงแต่สำรวม ต่อเมื่อกระทบกับอารมณ์ โดยเฉพาะหน้าอย่างเดียว ควรมีอุบายที่หลบเลี่ยง ไม่ให้เจ้ออารมณ์เข้าคิกนั้น ๆ ด้วย ถ้าเห็นว่าควรหลบหลีก และถ้าเมื่อกระทบเสียแล้ว ต้องเอาชนะให้ได้เสมอไป ที่เรียกว่าหลบหลีก นั้น ยึดหลักที่พระพุทธองค์สอน การปฏิบัติกับสตรีกับพระอานนท์ว่า การไม่พบไม่เห็น หรือไม่ดูไม่พูดด้วยเป็นการดี ถ้าจำเป็นต้องดู ถ้าจะต้องพูดด้วย ก็ให้คุมสติล่วงหน้าไว้ การเข้าหน้าในอารมณ์ร้าย ทั้งที่อาจจะหลบได้นั้นเป็นการประมาท และเป็นการเสี่ยงอันตรายโดยไร้ประโยชน์ สำหรับผู้ที่กำลังเจริญ

^{๓๗} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๖๕/๒๙๑.

^{๓๘} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ), คำบรรยายวิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๔๐๗.

^{๓๙} ชุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๕๐๑/๔๒๕.

^{๔๐} ชุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๒๐๕/๓๖๙.

กรรมฐานอยู่ จิตเป็นธรรมชาติที่เปลี่ยนแปลงง่าย จึงไม่ควรปล่อยให้โอกาสบ่อย ๆ ควรป้องกันไว้ก่อน ดีกว่าการแก้ในภายหลัง ซึ่งมักจะแก้ไม่ทัน หรือเป็นการสายเกินไปเสียแล้ว ควรยึดพระพุทธานุภาพที่ตรัสไว้ว่า ความไม่ประมาท เป็นทางแห่งความไม่ตาย เฉพาะในบรรพชิต ใช้การลงโทษด้วยการทรมานใจ อย่างทำตรงไปตรงมา เช่น ในขณะที่เมื่อรู้สึกว่าการนั้นอร่อย ก็เอาน้ำใส่เสีย รู้สึกโกรธยุ้ง ฟุ้งอดทนให้ยุ้งกัดบ้าง จนความโกรธลดลงได้ เมื่อรู้สึกว่ามีขี้เกียจ ก็ทำมันเรื่อยๆ ไป จนหายขี้เกียจ เหล่านี้ แม้จะทำได้ยาก แต่ก็ได้ผลดีเกินความคาดหมาย ในที่สุดจะกลายเป็นผู้ไม่หวั่นไหว เหมือนศิลาแห่งที่บิได้^{๔๑}

สรุปลินทรีย์แปลว่า ความเป็นใหญ่หรือความเป็นอิสระของในแต่ละส่วน ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กายและใจ อินทรีย์สังวรศีล คือการสำรวมทางตา ในขณะที่เห็นรูปทางตาแล้วก็จะเกิดความชอบใจ ความไม่ชอบใจ และเกิดทั้งความชอบใจไม่ชอบใจ ฟุ้งซัดอารมณ์นั้นตามเป็นจริง ไม่ปล่อยให้จิตไหลไปตามอารมณ์นั้น ๆ ถ้าไม่สำรวมแล้วก็เป็นเหตุให้บาปอกุศลธรรม คืออกิขมาและโทมนัสเข้าครอบครอง นำไปสู่ความทุกข์ได้ เมื่อสำรวมดียอมไม่เศร้าโศกได้ และละอาสวะทั้งปวงได้

๓.๒.๑.๓ อาชีวะปาริสุทธิศีล

คำว่า “อาชีวะ” หมายถึงการดำรงชีวิตที่เป็นอยู่ ปาริสุทธิ หมายถึงการชำระอย่างหมดจด ศีล หมายถึงสภาวะแห่งความเป็นอยู่อย่างสงบ จึงได้ความว่า ความชำระสะสางการดำรงชีวิตตน ให้เป็นอยู่ได้อย่างสะอาดหมดจดได้”^{๔๒} “ศีลที่เกิดจากเลี้ยงชีวิตให้บริสุทธิ์ เช่นที่เยววิณฑบาท การรับอาหารของเขาที่ใส่บาตรมาบริโภค หรือบริโภคอาหารเป็นอดิเรกกลาก ที่เขานำมาถวายแก่สงฆ์ แล้วแบ่งปันกัน แต่ไม่ไปเที่ยวขอเขา หรือไม่แสวงหาในสิ่งที่ผิดสมณวิสัย เรียกว่า อาชีวะปาริสุทธิศีล”^{๔๓}

ในวิสุทธิมรรค มีอรรถาธิบายว่า อาชีวะปาริสุทธิศีล คือเว้นจากมิถฉาอาชีฟ อันใดที่ซึ่งเป็นไปด้วยอำนาจ แห่งการล่วงละเมิด ในสิกขาบท ๖ ประการ ที่ได้ทรงบัญญัติไว้ เพราะมีอาชีวะเป็นเหตุ และด้วยอำนาจโดยบาปธรรม มีการหลอกลวงเขา พุดเลาะเล็มเขา การทำนินิต การด่าแข่งเขา และการแสวงหาลาภด้วยลาภต่างๆ เป็นต้น

สิกขาบท ๖ ประการ ที่มิถฉุล่วงละเมิด เพราะมีอาชีฟที่เป็นเหตุ มีอาชีฟที่เป็นตัวการ คือ

^{๔๑} พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ), ตามรอยพระอรหันต์, หน้า ๒๓๓-๒๓๕.

^{๔๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๗๐.

^{๔๓} สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก, ธรรมมาภิธาน พจนานุกรมคำสอนพระพุทธศาสนา, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๕๒), หน้า ๕๙๐.

๑) ต้องอาบัติปาราชิก เพราะภิกษุมีความปรารถนาลามก ด้วยความอยากเข้าครอบครองแล้ว พุทธอวดอุตตริมนุสสธรรม คือธรรมที่ยิ่งของมนุษย์ที่ไม่มีในตนจริง ได้แก่ “ปาราชิกสิกขาบทที่ ๔ ว่าด้วยการกล่าวอวดอุตตริมนุสสธรรม ปาราชิก ๔ สิกขาบทเหล่านี้ เป็นมูลเหตุแห่งการตัดขาด (ขาดจากความเป็นภิกษุ) อย่างไม่สงสัย”^{๔๔}

๒) ต้องอาบัติสังฆาทิเสส เป็นภิกษุแล้ว ทำการติดต่อกับเป็นพ่อสื่อเจรจา ให้ชายหญิงได้เป็นซึ่งผิวเมียกัน

๓) ต้องอาบัติถุลลัจจัย ด้วยภิกษุพุดอวดอ้าง ถึงความเป็นพระอรหันต์ ของภิกษุที่อยู่ในวัดแห่งนั้น เพื่อมุ่งลาภที่จักเกิดขึ้นเมื่อทายกเข้าใจ

๔) ต้องอาบัติปาจิตตีย์ เพราะภิกษุนั้นไม่ได้เจ็บป่วยเป็นไข้ แล้วขอโภชนะที่ประณีตในทายก เพื่อประโยชน์แก่ตนมาฉัน

๕) ต้องปาฏิเทสนียะ เพราะภิกษุนั้นไม่ได้เจ็บป่วยเป็นไข้ แล้วขอโภชนะที่ประณีตในทายก เพื่อประโยชน์แก่ตนมาฉัน

๖) ต้องอาบัติทุกกฏ เพราะภิกษุนั้นไม่ได้เจ็บป่วย เป็นไข้ แล้วไปขอแกงหรือข้าวสุกในทายก เพื่อประโยชน์ตนมาฉัน ด้วยอำนาจของบาปกรรม มีอธิบายไว้ว่า การหลอกลวงเขา ได้แก่ การสยิวหน้า พุดกระซิบ ภาวะวางท่าที่ด้วยหลอกลวง พุดเลาะเล็ม ได้แก่ พุดทัก พุดยกยอ พุดเอาใจทำนิมิต ได้แก่ พุดเป็นนัย พุดเลียบเคียง ด่าแข่ง ได้แก่ พุดกดเขาให้เป็นคนทีเลว พุดติเตียนว่าร้าย พุดนินทาในลับหลัง แสวงหาลาภด้วยลาภต่างๆ ได้แก่ นำเอาของที่ได้แล้วจากตระกูลนี้ เรือนนี้ ไปให้ที่ตระกูลโน้น เรือนโน้น หรือนำเอาของที่ได้แล้วจากตระกูลโน้น เรือนโน้นมาให้ตระกูลนี้ เรือนนี้ บาปกรรมทั้งหมดนั้นภิกษุประพฤติ เพราะมีความปรารถนาในลาภสักการะ และในชื่อเสียงเป็นเหตุ จึงยอมเลี้ยงชีพในทางที่ผิด^{๔๕}

วคิน อินทสระ ได้อธิบายไว้ว่า ผู้ที่ต้องการให้อาชีวิบริสุทธิ์ ต้องเว้นจากความประพฤติหลอกลวงชนิดต่าง ๆ เกี่ยวกับเรื่องของอาชีพ เช่น พุทธอวดอุตตริมนุสสธรรม ที่ไม่มีในตน พุดเคาะพุดเลียบเคียง แกล้งทำที่เป็นเคร่ง ต่อลาภโดยลาภ พุดให้ทายกได้เจ็บใจ เพื่อที่จะได้ข่มเหงได้ การได้ปัจจัยมาด้วยอาการหลอกลวง ถือว่าเป็นอาชีพวิบัติสำหรับภิกษุ อาชีพของเธอไม่บริสุทธิ์ ปัจจัยที่ได้มาด้วยความบริสุทธิ์นั้น ท่านแสดงไว้ ๓ ทาง คือ

๑) ได้มาด้วยการบิณฑบาตถือว่าเป็นปัจจัยที่บริสุทธิ์อย่างยิ่ง

^{๔๔} วิ.ป. (ไทย) ๘/๗/๙.

^{๔๕} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุทธมาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, หน้า ๓๔-๓๖.

- ๒) ได้มาด้วยที่ทายกเลื่อมใสในคุณธรรมของภิกษุอย่างใดอย่างหนึ่ง
 ๓) ได้มาด้วยมีผู้เลื่อมใสในพระธรรมเทศนา^{๔๖}

การปฏิบัติอาชีวปาริสุทธินั้น มีภาชิตไว้ว่า เมื่อรักในศีล ควรสละทรัพย์สมบัติ เพื่อรักษาอวัยวะ ควรสละอวัยวะเพื่อรักษาชีวิต ควรสละทั้งทรัพย์สมบัติอวัยวะและสละชีวิต เพื่อรักษาธรรม จะเห็นได้ในปฏิปทาของพระสารีบุตร ได้ปฏิบัติเป็นแบบอย่างไว้ สมัยหนึ่งท่านพระสารีบุตรอาพาธด้วยโรคลมในท้อง เกิดทุกขเวทนาอย่างมาก พระมหาโมคคัลลานะทราบเรื่องนี้แล้ว ถามท่านว่า เมื่อคราวก่อน ๆ เมื่อท่านเป็นโรคนี้ ท่านเคยหายด้วยยาอะไรบ้าง พระสารีบุตรตอบว่า เมื่อท่านเป็นคฤหัสถ์ มารดาได้ทำข้าวปายาสเจือด้วยน้ำมันล้วน ๆ ถวาย และเมื่อบริโภคเสร็จแล้วก็หายทุกครั้ง พระมหาโมคคัลลานะจึงกล่าวกับพระสารีบุตรว่า พຽນนี้ท่านจะได้ฉันข้าวปายาส ซึ่งถ้าไม่ได้ด้วยบุญของกรรม ก็คงได้ด้วยบุญของท่าน ตามตำนานเล่าว่า เทวดาที่สิงสถิตอยู่ ณ ต้นไม้ ได้ยินการสนทนาของพระเถระทั้งสอง จึงรีบไปที่บ้านอุปัฏฐากของพระสารีบุตร แล้วไปเข้าสิงบุตรของอุปัฏฐากนั้น บอกว่า ถ้าท่านไม่ทำข้าวปายาสเจือด้วยน้ำมัน ถวายพระสารีบุตรในวันพຽນนี้แล้ว เราจะไม่ปล่อยบุตรของท่าน อุปัฏฐากกล่าวว่าท่านไม่สั่ง พวกเราก็กินถวายท่านเป็นประจำแล้ว แต่เอาเถะพຽນนี้ เราจะทำชิรปายาสถวายแต่ท่าน ตามที่เจ้าสั่ง เทวดาจึงปล่อยบุตรของเขา ในวันรุ่งขึ้น พระมหาโมคคัลลานะไปบิณฑบาตได้ชิรปายาสมาต้องการ แล้วนำมาถวายพระสารีบุตร ท่านเห็นชิรปายาสนำฉันเหลือเกิน ในขณะที่กำลังจะฉัน ได้คิดขึ้นมาได้ว่า ชิรปายาสเกิดขึ้นได้อย่างไรหนอ เมื่อรู้ว่าชิรปายาส เกิดขึ้นด้วยวิธีใดแล้ว ท่านจึงพูดกับท่านพระมหาโมคคัลลานะว่า จงทเเสยเถิด เราไม่ฉันชิรปายาสที่ได้มาโดยวิธีแบบนี้ ท่านมหาโมคคัลลานะ ก็ดีใจมากไม่ได้ทงงในตน ว่าพระสารีบุตรถูกในท่านเลย ท่านได้ทชิรปายาสทิงเสย ไม่ใช่เพราะถูกข่มเหงแต่ทำด้วยเชื่อฟังด้วยดี พระสารีบุตรพูดว่า หากเราจะฉันชิรปายาสที่ได้มาด้วยลักษณะแบบนี้ บัณชิตทั้งหลายก็จะติเตียนอาชีพะของเราได้ ถึงว่าไส้ของเราจะไหลออกมาเรียราดอยู่ภายนอกก็ตาม เราจะไม่ทำลายศีลที่เกี่ยวกับอาชีพะของเรา เสยสละชีวิตดีกว่าเราชอบใจ จิตใจของเรามากเกินเรางดเว้นอนเนสนา คือการไม่แสวงหาในทางมิชอบเสยได้ ทำไมเราจะต้องทำอนเนสนา ด้วยพระพุทเจ้าทรงรังเกียจ ปราภฏว่าโรคในท้องของพระสารีบุตร หายเหมือนปลิดทิง และตั้งแต่บัดนั้นมาถึง ๔๕ ปี โรคในท้องไม่เคยเกิดขึ้นแก่ท่านอีก ก็เป็นเรื่องเกี่ยวกับการรักษาศีล ให้บริสุทธีของพระมหาเถระ^{๔๗}

สรุปอาชีวปาริสุทธินี้ ได้แก่ การดำรงชีพของตนให้อยู่ได้อย่างสะอาดหมดจด ด้วยการเว้นจากอนเนสนา คือการแสวงหาโดยทางที่ไม่ชอบผิดธรรมเนียมวินัย ปัจจัยเครื่องอาศัยที่ได้มาด้วยความ

^{๔๖} วคิน อินทสระ, สารสำคัญแห่งวิสุทธีมรรค, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เม็ดยทราย, ๒๕๕๗), หน้า ๒๙-๓๐.

^{๔๗} พระพุทโธสเถระ, คัมภีร์วิสุทธีมรรค, หน้า ๕๙-๖๐.

บริสุทธิ์ ได้แก่ การบิณฑบาต ทายกมีความเลื่อมใสในคุณธรรมแก่ตน และมีผู้เลื่อมใสในพระธรรมเทศนาที่ให้โอวาทสั่งสอน เมื่อจิตระลึกถึงศีล คืออาชีพะที่มีบริสุทธิ์ดีแล้ว จิตย่อมเกิดมีความผ่องใส ควรแก่การเจริญกรรมฐานให้คุณธรรมที่สูงยิ่งขึ้นไป

๓.๒.๑.๔ ปัจจัยสันนิสสิตศีล

การบริโภคปัจจัย ๔ บริสุทธิ์ ด้วยพิจารณาให้แยบคาย เรียกว่า ปัจจัยสันนิสสิตศีล หมายถึงการพิจารณาปัจจัย ๔ คือ จีวร อาหารบิณฑบาต เสนาสนะ และยาแก้ไข้ ในการพิจารณาปัจจัย ๔ นั้น คือการพิจารณาก่อนจะบริโภค ก่อนใช้สอย หรือพิจารณาในขณะที่ใช้สอยอยู่ หรือเมื่อบริโภคใช้สอยแล้ว จึงพิจารณาในภายหลัง หลักของการพิจารณาในขณะที่บริโภคใช้สอยปัจจัย ๔ คือ

๑) เราพิจารณาด้วยความแยบคายแล้วใช้จีวร เป็นการบำบัดความหนาว เป็นการบำบัดร้อน เป็นการบำบัดสัมผัสเหลือบ ยุง ลม แดด สัตว์เลื้อยคลานทั้งหลาย และเป็นการปกปิดอวัยวะที่เกิดความละอาย

๒) เราพิจารณาด้วยความแยบคายแล้วใช้บิณฑบาต ไม่ใช่เพื่อเล่น ไม่ใช่เพื่อมัวเมา ไม่ใช่เพื่อสดใสไม่เพื่อเปล่งปลั่ง ใช้เพื่อให้กายตั้งอยู่ได้ ให้ชีวิตเป็นไปได้ เพื่อไม่ให้ลำบาก เป็นการอนุเคราะห์พรหมจรรย์ ด้วยคิดว่าจักรงับเวทนาเก่าเสีย ไม่ให้เวทนาใหม่เกิดขึ้นอีก เราจะไม่มีโทษจะอยู่ผาสุก

๓) เราพิจารณาด้วยความแยบคายแล้วใช้เสนาสนะ เป็นไปเพื่อบำบัดความหนาว เป็นไปเพื่อบำบัดร้อน เป็นไปเพื่อบำบัดสัมผัสเหลือบ ยุง ลม แดด สัตว์เลื้อยคลานทั้งหลาย เป็นไปเพื่อบรรเทาอันตรายในฤดู และพอใจในการทำหลักเรือน

๔) เราพิจารณาด้วยความแยบคายแล้วบริโภคคิลานเภสัชสำหรับแก้ไข้ เป็นไปเพื่อบำบัดเวทนาที่เกิดแต่อาพาธต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นแล้ว และเป็นไปเพื่อความเป็นผู้ไม่ลำบาก และเมื่อบริโภคใช้สอยแล้วจึงพิจารณาแต่ภายหลัง ด้วยพิจารณาว่า จีวรใดที่เราไม่ได้พิจารณาแล้ว บริโภคแล้วในวันนี้ จีวรนี้เราบริโภคแล้วเป็นไปเพื่อบำบัดความหนาว เป็นไปเพื่อบำบัดความร้อน สัมผัสเหลือบ ยุง ลม แดด สัตว์ เลื้อยคลานทั้งหลาย และเป็นไปเพื่อปกปิดอวัยวะที่เกิดความละอายเป็นต้น^{๔๘}

เฉพาะในข้ออาหาร ในคณกโมคคัลลานสูตร พระพุทธองค์ตรัสถึงความเป็นผู้รู้ประมาณในการบริโภคอาหาร คือ จงพิจารณาด้วยแยบคายแล้วจึงฉันอาหาร ไม่ใช่ฉันเพื่อเล่น ไม่ใช่ฉันเพื่อมัวเมา ไม่ใช่ฉันเพื่อประดับ ไม่ใช่ฉันเพื่อตกแต่ง แต่ฉันอาหารเป็นไปเพื่อความดำรงอยู่ได้แห่งกายนี้ เป็นไปเพื่อให้กายนี้เป็นไปได้ เป็นไปเพื่อกำจัดความเบียดเบียน เป็นไปเพื่ออนุเคราะห์พรหมจรรย์ ด้วยคิดว่า

^{๔๘} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ), คำบรรยายวิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๔๒๐.

เราจะกำจัดเวทนาเก่า และจะไม่ให้เวทนาใหม่เกิดขึ้น ความเป็นไปแห่งกาย ความไม่มีโทษและการอยู่ ผาสุกจะมีแก่เรา^{๔๙}

ในเถรคาถา พระปาราปริยเถระ แสดงการเสพปัจจัย ๔ ไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ในแต่ก่อน สันโดษด้วยปัจจัย ได้นุ่งห่มผ้าให้เป็นปริณทล เป็นไปเพื่อจะป้องกันความหนาว ความร้อน ลม และเป็นไปเพื่อปกปิดอวัยวะที่จะให้เกิดความละอายเท่านั้น ขบฉันอาหารที่ประณีต เศร้าหมองก็ตาม มากน้อยก็ตามที เป็นไปเพื่ออรรถภาพให้อยู่ได้ โดยไม่ติดไม่พัวพัน ไม่ได้ชวนขวยจนเกินจำเป็นในยาแก้ไข้ ซึ่งเป็นบริหารเครื่องรักษาชีวิต เป็นชวนขวยให้สิ้นอาสวะทั้งปวง^{๕๐}

คำว่าพิจารณาหมายถึงพิจารณาซึ่งความเป็นธาตุ เป็นของปฏิภูมิตัวเดียวเพียงเป็นของอาศัย มิใช่เพื่อให้สวยงาม เพื่อให้เกิดระคะตันทนา ภิกษุบริโศกปัจจัย ๔ ด้วยความไม่พิจารณายอมเป็นอาบัติ คืออาบัติทุกกฏ แปลว่าไม่ดีไม่งาม และบริโศกของเธอนั้น ถือเป็นบริโศก ด้วยความเป็นหนี้ไม่เป็นอิสระ พระพุทธองค์แสดงไว้ ๔ อย่าง คือ

๑) เถยยบริโศก แปลว่าบริโศกด้วยความเป็นขโมย หรือขโมยเขากิน โดยไม่ได้หมายความว่า ไปขโมยจริง ๆ แต่หมายถึงการบริโศกปัจจัย ๔ ของภิกษุที่ไม่มีศีล คือไม่เป็นภิกษุแล้วยัง ปฏิญาณตนว่าเป็นภิกษุ หมายถึงว่าปัจจัยของชาวบ้านที่ถวายพระนั้น เขาถวายในฐานะท่านเป็นผู้มีศีล ผู้ที่มีศีลเท่านั้น มีสิทธิ์จะรับปัจจัยจากคฤหัสถ์ได้ ภิกษุรูปใดที่ไม่มีศีล ขาดความเป็นภิกษุแล้ว ย่อมไม่มีสิทธิ์จะรับปัจจัยเหล่านั้น หากยังขึ้นทำลงไปยอมถือว่าเป็นขโมย

๒) อธิณบริโศก แปลว่าบริโศกด้วยความเป็นหนี้ แต่มิได้หมายความว่า ภิกษุไปกู้หนี้ยืมสินของเขาแล้วบริโศกใช้สอย ในที่นี้หมายถึงการบริโศกปัจจัย ของภิกษุผู้ที่ไม่พิจารณาเสียก่อน บริโศกใช้สอยเหมือนฆราวาส

๓) ทายัชชบริโศก แปลว่าบริโศกด้วยความที่เป็นทายาท หมายถึงการบริโศกปัจจัย ของพระอริยบุคคล ๓ ขั้นต้นคือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี และพระอนาคามี ด้วยอธิบายว่า พระอริยบุคคลเหล่านั้นเป็นโอรสพระพุทธเจ้า ปัจจัยเหล่านั้นที่ทายกถวาย ถือเป็นของพระพุทธเจ้า เพราะภิกษุนั้นจะบริโศกได้ เฉพาะปัจจัยที่พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตเท่านั้น พระพุทธองค์ทรงห้ามไว้ ภิกษุไม่ควรบริโศกได้ พระอริยบุคคลชื่อว่าบริโศกปัจจัยของพุทธบิดาได้ ท่านเป็นทายาทผู้รับมรดกของบิดา แม้ภิกษุผู้ที่มีศีล และบริโศกปัจจัยโดยการพิจารณา ย่อมเป็นทายัชชบริโศกเหมือนกัน พระมหากัสสปเถระ ได้กล่าวคาถาไว้ว่า ท่านบริโศกปัจจัยด้วยความเป็นหนี้อยู่เพียง ๗ วัน ก่อนสำเร็จ

^{๔๙} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๗๕/๘๐.

^{๕๐} ขุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๙๒๒/๔๙๑.

มรรคผล เมื่อวันที่ ๘ ท่านก็สำเร็จมรรคผลนั้น เป็นการกล่าวด้วยการถืออย่างอุกฤษฏ์ คือถืออย่างสูง ยิ่ง และเคร่งครัดอย่างมาก

๔) สามิบริโภค แปลว่า บริโภคด้วยความเป็นนายท่าน หมายถึง การบริโภคของพระอรหันตชีณาสพ ผู้ที่สิ้นอาสวะเครื่องหมักดองทั้งหลาย เป็นอิสระเป็นนายซึ่งปัจฉัย เป็นไทต่อกรบริโภค เพราะไม่เป็นทาสของตัณหา ของการบริโภค อีกประการหนึ่ง ท่านรับปัจจัยจากทายกเหล่าใดแล้ว ทายกเหล่านั้นย่อมได้รับผลบุญที่ไพศาล เกินปัจจัยเขาที่ถวาย ผู้ถวายกลับเป็นหนี้บุญคุณของท่านอีก เพื่อความที่ไม่ต้องเป็นหนี้ ภิกษุจะต้องพิจารณาปัจจัยแล้วบริโภคใช้สอย^{๕๑} ในการบริโภคใช้สอย เฉพาะภิกษุที่เข้ามาในพุทธศาสนา เป็นผู้เห็นภัยในชีวิตอย่างแท้จริง จึงใช้สอยปัจจัย ๔ อย่างมีสติ และยึดหลักของธุดงค์วัตร เป็นการมุ่งการขัดเกลาภิเลส โดยพระโพธิญาณเถร จังหวัดอุบลราชธานี เป็นพระเถระฝ่ายปฏิบัติ ที่ประพฤติเป็นแบบฉบับ ในหมู่สงฆ์เป็นอย่างดี จะเห็นได้ในระเบียบข้อวัตรของวัดหนองป่าพง ในเรื่องการใช้ผ้าไตรจีวร จะต้องตัด เย็บ ย้อมใช้เองเป็นหลัก ฉันทอาหารเพียงมือเดียว และฉันทบาตรเท่านั้น^{๕๒} ข้อวัตร ๒ ประการนั้น ก็เป็นส่วนหนึ่งที่หลงพ้อซาปฏิบัติเป็นแบบอย่างที่ดี และเมื่อปฏิบัติตามหลักปัจจัยสันนิสสิต ศิลบริสุทธิต่างดีแล้ว ย่อมมีผลเกื้อหนุนต่อการเจริญวิปัสสนาภาวนา ที่สามารถรู้ได้ด้วยตนเอง

สรุปปัจจัยสันนิสสิตศิลป์ หมายถึงพิจารณาปัจจัย ๔ คือจีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และคิลานเภสัช ซึ่งพิจารณาก่อนที่จะบริโภคใช้สอย พิจารณาในขณะที่ใช้สอยอยู่ หรือบริโภคใช้สอยแล้วพิจารณาในภายหลัง

หลักธรรมสนับสนุนปาริสุทธิศิลป์ การที่แสดงออกด้วยความเป็นปกติ ของกิริยาทางกายและทางวาจาจะเรียบร้อยนั้น มีได้ด้วยการอาศัยศิลป์ที่รักษาได้ดีแล้ว ศิละนั้นถึงจะมีแสดงไว้ แตกต่างกันหลายอย่าง มีเจตนาที่แตกต่างกันมาก แต่เมื่อว่าด้วยลักษณะแล้ว ความปกติเป็นลักษณะของศิลป์ทั้งปวง เปรียบเหมือนรูปทั้งหลาย จะมีสัณฐานรูปร่างแตกต่างกัน มีสีแตกต่างกันอยู่เป็นอันมาก แต่รูปทั้งหมดย่อมมีสภาวะ คือพึงเห็นได้โดยเป็นลักษณะ และศิลป์ยังเป็นฐานรองรับของกุศลธรรมทั้งปวง ที่จะเกิดขึ้นในขั้นต่อไป ปาริสุทธิศิลป์นั้นมีธรรมเป็นเหตุสนับสนุนให้เกิดขึ้น และเกิดความที่ตั้งมั่นอยู่ได้ คือเหตุใกล้ปาริสุทธิศิลป์ ธรรมเป็นมูลเหตุสำคัญของศิลป์ คือหิริและโอตตปปะ หิริ แปลว่า การละอายต่อการจะทำบาปทุจริต โอตตปปะแปลว่า การเกรงกลัวต่อบาป และเกรงกลัวผลของบาปทุจริต เหมือนคนที่ขะเขย่งต่องูพิษ และกลัวต่อพิษของงูเหล่านั้น หิริและโอตตปปะเป็นเหตุใกล้ของศิลป์ คือ

^{๕๑} วคิน อินทสระ, สารสำคัญแห่งวิสุทธิมรรค, หน้า ๓๕.

^{๕๒} พระโพธิญาณเถร (ชา สุภทฺโท), อุปลมนิ, พิมพ์ครั้งที่ ๓, กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๓๗, หน้า ๑๔๕.

มีหิริและโอตตปปะอยู่ ศิลจึงเกิดขึ้นได้ เมื่อไม่มีหิริและโอตตปปะอยู่ ศิลย่อมจะเกิดขึ้นไม่ได้ และย่อมตั้งอยู่ไม่ได้^{๕๓} ด้วยเหตุที่คนไม่มีหิริ ไม่มีโอตตปปะ ก็จะไม่ทำอกุศลอะไร ๆ ย่อมไม่มีได้

อาการที่ปรากฏในปาริสุทธิศีล บุคคลที่มีศิลย่อมมีการไม่เดือดร้อน มีแต่ความเย็นกายเย็นใจ เปรียบเหมือนบุคคลที่มีความเหน็ดเหนื่อย ในการทำงานมาแล้ว ได้อาบน้ำล้างร่างกายเสร็จแล้ว เข้าไปนั่งพักไต้ร่มไม้ใหญ่ อันมีเงาที่ร่มเย็นชุ่มชื่นใจฉนั้นใด ความสะอาดทางกาย ความสะอาดทางวาจา และความสะอาดทางใจ จึงเป็นอาการที่ปรากฏของปาริสุทธิศีล ที่ปรากฏด้วยสภาวะที่สะอาด ย่อมถึงสภาวะที่จะพึงเป็นได้

การเห็นคุณและโทษของศีล การเป็นผู้มีศีลที่สมบูรณ์ ย่อมมีด้วยเหตุ ๒ ประการ คือด้วยการที่เห็นโทษแห่งศีลวิบัติ และด้วยการที่เห็นคุณแห่งศีลสมบัติ การที่เห็นคุณของศีลนั้นมีปรากฏในอังคุตตรนิกาย ทสกนิบาตว่า เมื่อพระอุบาลีเข้าไปเฝ้าพระพุทธองค์ ถึงที่ประทับถวายอภิวาท แล้วนั่ง ณ ที่สมควรแล้วได้ทูลถามพระพุทธองค์ว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระตถาคตทรงบัญญัติสิกขาบททรงแสดงปาติโมกข์แก่เหล่าสาวก โดยอาศัยอำนาจประโยชน์อะไรหนอ พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า “อุบาลี ตถาคตบัญญัติสิกขาบท แสดงปาติโมกข์แก่เหล่าสาวก โดยอาศัยอำนาจประโยชน์ ๑๐ อย่าง” คือ ๑) เป็นไปเพื่อความร่ำว่าดีแห่งสงฆ์ ๒) เป็นไปเพื่อความผาสุกแห่งสงฆ์ ๓) เป็นไปเพื่อชมบุคคลผู้เกื้อยาก ๔) เป็นไปเพื่อความอยู่ผาสุกแห่งเหล่าภิกษุผู้มีศีลดีงาม ๕) เป็นไปเพื่อปิดกั้นอาสวะทั้งหลาย อันจะบังเกิดในปัจจุบัน ๖) เป็นไปเพื่อกำจัดอาสวะทั้งหลายอันจะบังเกิดในอนาคต ๗) เป็นไปเพื่อความเลื่อมใสของคนที่ยังไม่เลื่อมใส ๘) เป็นไปเพื่อความเลื่อมใสยิ่งขึ้นไปของคนที่เลื่อมใสแล้ว ๙) เป็นไปเพื่อความตั้งมั่นแห่งสังฆธรรม ๑๐) เป็นไปเพื่อเอื้อเพื่อวินัย^{๕๔}

การเห็นโทษของศีลนี้ ในวิสุทธิมรรคแสดงไว้ว่า บุคคลผู้ที่หุศีล ย่อมไม่เป็นที่ชอบใจของเหล่าเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เป็นเหตุให้เพื่อนพรหมจารีทั้งหลาย ไม่ควรพราสาสน เป็นผู้มิทุกข์ เพราะการครหาความเป็นผู้หุศีลนั้น เป็นผู้มีความร้อนภายในใจ เพราะการสรรเสริญของผู้ที่มีศีล เพราะความเป็นผู้หุศีล ย่อมเป็นผู้ที่มีผิวพรรณเศร้าหมองเหมือนผ้าเปลือกไม้ เป็นผู้ที่มีสัมผัสหยาบ เพราะน้อบายทุกข์ มาให้แก่คนทั้งปวง แก่ผู้ที่เอาเยี่ยงอย่างของเขาตลอดกาลนาน เป็นผู้ที่มีคุณค่าน้อย เพราะทำให้ปัจจัยธรรมของเขามีผลน้อยมาก เป็นผู้หวาดสดุ้งกลัวเรื่อย ๆ ไป เหมือนคนมีกรรมเวรอยู่ทั่วไป เป็นผู้ที่ไม่ควรจะบรรลुरुธรรมวิเศษ เหมือนคนที่ตาบอด ไม่ควรที่ดูรูปฉนั้น การที่มองเห็นโทษของศีลวิบัติ โดยการพิจารณา คือความสุขของผู้ที่มีศีลขาด ไม่ละกามสุขที่มีผลเป็นทุกข์ เผ็ดร้อนยิ่งกว่าทุกข์ เหมือนการถอดก่องไฟ จะมีแต่ที่เหน ความสุขที่ยินดีในการกราบไหว้ ของภิกษุผู้

^{๕๓} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๑๒-๑๓.

^{๕๔} อัง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๓๑/๘๑.

มีศีลวิบัติ ผู้ที่มีส่วนของผู้ทุกข์ ยิ่งกว่าทุกข์ของการเสียดสี แห่งเชือกขนทางสัตว์ที่มันเหนียว จะมีได้
อย่างไร ความสุขในที่ยินดี ในการประนมมือ ของผู้ศรัทธา ของภิกษุไม่มีศีล ผู้จะมีทุกข์เป็นอันมากยิ่ง
กว่าทุกข์ ที่เกิดโดยการทิ่มแทงด้วยหอก เหตุใดจึงจะมีได้ ความสุขด้วยการบริโภคน้ำจืด ของภิกษุผู้ที่ไม่
สำรวม ก็จะต้องได้เสวยทุกข์ ที่เผ็ดร้อนด้วยสัมผัส แผ่นเหล็กที่ลุกโชนในนรกสิ้นกาลนาน ภิกษุผู้ที่ไม่
มีศีล บิณฑบาตถึงจะมีรสอร่อย ก็เปรียบได้เหมือนยาพิษที่ร้ายแรง เพราะเป็นเหตุให้ต้องกลืนกินก้อน
เหล็กแดงจนอยู่ตลอดกาลนาน การใช้เตียงและตั้ง ของภิกษุผู้ที่ไม่มีศีล ก็จะต้องถูกเตียงและตั้งเหล็ก
ที่ลุกโชนเปียดเบียนตลอดกาลนาน ถึงจะสำคัญว่าเป็นสุข ก็ซื้อได้ว่าเป็นทุกข์ จะยินดีอะไรในการที่อยู่
ในวิหารที่เขาวាយด้วยความเลื่อมใสศรัทธา สำหรับภิกษุที่ทุศีล เพราะมันเป็นเหตุให้ต้องตก ไปอยู่ใน
กลางหม้อเหล็กที่ลุกโชน บุคคลผู้ทุศีล เป็นผู้ไม่พ้นจากภัยทั้งหลาย เป็นผู้ที่มีประตุสวรรค์ที่ถูกปิด
แล้ว^{๕๕}

พระอุหนาคเถระ อันเตวาลิกของพระสมุทเถระกล่าวว่า ปาติโมกขสังวรศีลนั้น คือศีลเพียง
รักษาทวารทั้ง ๖ อย่าง ชื่ออินทริยสังวรศีล เพียงทำปัจจัยให้เกิดขึ้น ด้วยธรรมโดยชอบชื่อว่า
อาชีวปาริสุทธิศีล โดยพิจารณาปัจจัยที่ได้มาแล้วว่านี่มีอยู่เพื่อบริโภคชื่อว่า ปัจจัยสันนิสสิตศีล ว่า
โดยตรงปาติโมกขสังวรศีลนั้นชื่อว่าศีล ปาติโมกขสังวรศีลของภิกษุเมื่อขาดแล้ว ภิกษุนั้นไม่อาจกล่าว
ได้ว่าจะรักษาศีลที่เหลือได้ เปรียบเหมือนบุรุษศีรษะขาดแล้ว จะไม่อาจที่จะรักษามือเท้า ชีวิตไว้ได้
ส่วนปาติโมกขสังวรศีลของภิกษุเมื่อไม่เสีย ภิกษุนั้นก็จะทำศีลที่เหลือให้เป็นปกติได้ เหมือนบุรุษศีรษะ
ไม่ขาดก็จะรักษาชีวิตได้^{๕๖}

ในวิสุทธิมรรคแสดง องค์ธรรมอันเป็นเหตุปัจจัย สนับสนุนให้ปาริสุทธิศีล แต่ละข้อมีความ
บริสุทธิได้ และมีความตั้งมั่นได้ ไว้ว่า ปาติโมกขสังวรศีล ชื่อว่าเทศนาสุทธิ เพราะบริสุทธิได้โดยการ
แสดงอาบัติ มีศรัทธาเป็นเหตุให้เกิดความสำเร็จ เพราะการบัญญัติสิกขาบท เป็นสิ่งที่ไม่เกินวิสัยของ
พระสาวกได้ เพราะเหตุที่บุคคลพึงสมาทานเอาสิกขาบท ตามที่ทรงบัญญัติไว้ดีแล้ว ไม่ให้มีเศษ
เหลืออยู่ ไม่กระทำอาลัยในชีวิต

อินทริยสังวรศีล ชื่อว่าสังวรสุทธิ เพราะบริสุทธิได้ด้วยตั้งใจมั่น สังวรสำรวมระวัง มีสติเป็น
เหตุให้สำเร็จได้ เพราะอินทริยทั้งหลายตั้งมั่นอยู่ด้วยสติ เป็นสภาพที่บาปธรรมทั้งปวงมีอภิมหาจะพึง
รู้ไหลเข้าไปไม่ได้

อาชีวปาริสุทธิศีล ชื่อว่าปริเยณฺฐิสุทธิ เพราะบริสุทธิด้วยการแสวงหาซึ่งปัจจัย ของผู้ละ
อนเสนาแล้ว มีวิริยะเป็นเหตุให้สำเร็จได้ เพราะวิริยะที่ปรารถนาโดยชอบแล้ว เป็นการประหาณมิจฉา

^{๕๕} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๗๙-๘๐.

^{๕๖} อัง.ทสก.อ. (ไทย) ๕/-/๒๒๖.

อาชีวะ เพราะฉะนั้นพึงละอเนสนา คือการแสวงหาอันไม่สมควรอันไม่เหมาะสม แล้วอิงอาศัยซึ่งปัจจัยทั้งหลายอันเกิดขึ้นโดยความบริสุทธิ์เท่านั้น

ปัจจัยสันนิสสิตศีล ชื่อว่าปัจจเวกขณสุทธิ เพราะบริสุทธิ์ด้วยการพิจารณา มีปัญญาเป็นเหตุให้สำเร็จ เพราะผู้มีปัญญาจึงสามารถมองเห็นโทษและอานิสงส์ของปัจจัยทั้งหลายได้ พึงละความกำหนัดยินดีในปัจจัยและพิจารณาปัจจัยที่เกิดขึ้นโดยธรรมสมาเสมอ^{๕๗}

ยังมีหลักธรรมที่สนับสนุน ให้ปาริสุทธิศีลมีความผ่อนคลาย หรือเกิดความเศร้าหมองได้อีก นั้น คือเมถุนสังโยค ๗ ประการ คือ

๑) สมณะหรือพราหมณ์บางคนในโลกนี้ ปฏิญาณว่า เป็นพรหมจารีอย่างถูกต้อง ไม่ประพฤติกิจสองต่อสองกับมาตุคาม แต่ยังยินดีพอใจ และถึงความปลื้มใจ ด้วยการที่มาตุคามอาบน้ำให้ ลูบไล้ให้ นวดพั้นให้

๒) ไม่ถึงอย่างนั้น แต่ยังยินดีพอใจ และถึงความปลื้มใจ ในการหัวเราะกระซิกกระซี้เล่นหัว และยังล้อเลียนกับสตรีเพศอยู่

๓) ไม่ถึงอย่างนั้น แต่ยังยินดีพอใจ และถึงความปลื้มใจ ในการเพ่งดูจักขุแห่งสตรีเพศ ด้วยจักขุของตน หรือในการสบตานั่น

๔) ไม่ถึงอย่างนั้น แต่ยังยินดีพอใจ และถึงความปลื้มใจ เมื่อได้ยินเสียงพูดจา หรือเสียงหัวเราะ เสียงขับร้องของสตรีเพศ ในที่นอกฝานอกกำแพงนั้น

๕) ไม่ถึงอย่างนั้น แต่เมื่อนึกถึงเรื่องที่เคยหัวเราะ เล่นหัวกับสตรี แล้วเกิดความยินดีพอใจ และถึงความปลื้มใจ

๖) ไม่ถึงอย่างนั้น แต่เห็นคหบดี หรือบุตรของคหบดี ผู้เพียบพร้อมด้วยกามคุณ ๕ บำเรอตนอยู่แล้ว กระทบยินดีพอใจ และถึงความปลื้มใจ

๗) ไม่ถึงอย่างนั้น แต่ประพฤติพรหมจรรย์ ด้วยมุ่งปรารถนา จะได้เป็นเทพเจ้า หรือเทพองค์ใดองค์หนึ่ง ด้วยศีลวัตร หรือด้วยพรหมจรรย์อันนี้ แล้วยินดีพอใจ และถึงความปลื้มใจกับการทำเช่นนั้น ผู้ที่ล่วงพ้นเมถุนสังโยคทั้ง ๗ ประการนี้ไม่ได้ ชื่อว่าเป็นความขาด ความทะลุ ความต่าง และความพร้อยแห่งพรหมจรรย์ พรหมจรรย์ของเขาจะชื่อว่าบริสุทธิ์ไม่ได้เลย และเขาย่อมไม่สามารถ ล่วงพ้นจากชาติ ชรา พยาธิ และมรณะได้^{๕๘}

^{๕๗} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๖๒.

^{๕๘} อัง.สตุตทก. (ไทย) ๒๓/๕๐/๘๓-๘๔.

สรุปรธรรมคือ ทิริและโอดตปปะ การเห็นโทษของศีลวิบัติ และเห็นคุณของศีลสมบัติ การละจากเมถุนสังโยคทั้ง ๗ ประการ ทั้งหมดเป็นธรรม ที่สนับสนุนให้ ปาริสุทธศีลเกิดขึ้นได้และมีความผ่องใสบริสุทธิ์ดี ไม่เศร้าหมอง และมีธรรม คือศรัทธา สติ วิริยะ ปัญญา ที่ผู้เจริญด้วยปาริสุทธศีล จะต้องทำให้เกิดมีขึ้นได้ ในตนอย่างเพียบพร้อม เพื่อให้ปาริสุทธศีลมีความบริสุทธิ์หมดจด เป็นฐานของกุศลธรรมโดยยิ่งขึ้นไป

อานิสงส์ของปาริสุทธศีล ปาริสุทธศีลนั้นเป็นศีลชั้นสัลวิสุทธิตี ที่เป็นพื้นฐานที่สำคัญ โดยเฉพาะของภิกษุผู้ที่มีจุดมุ่งหมาย เพื่อเป็นการดำเนินไปสู่ การปฏิบัติตนด้วยความบริสุทธิ์ มีอานิสงส์อย่างนี้ คือในปฏิสัมภิทามรรค ได้แสดงอานิสงส์ของศีล ที่สอดคล้องกับปาริสุทธิตีไว้ว่า เพราะ สारวมปาณาติบาตได้ชื่อว่าศีล เพราะเว้นปาณาติบาตได้ชื่อว่าศีลเป็นต้น ศีลย่อมเป็นไปเพื่อการไม่ เตือดร้อนใจ เป็นไปเพื่อปราโมทย์ เพื่อความปิติ เพื่อความปัสสทธิ เพื่อความโสมนัส เพื่อความปฏิบัติ โดยเอื้อเพื่อ เพื่อความเจริญ เพื่อที่ทำให้มาก เพื่อความเป็นเครื่องประดับ เพื่อความเป็นเครื่องป้องกัน เพื่อความเป็นเครื่องแวดล้อม เพื่อความสมบูรณ์ ย่อมเป็นไปเพื่อความที่เบื้อหน่าย โดยส่วนเดียว เพื่อ ความคลายกำหนด เพื่อความดับ เพื่อความระงับ เพื่อความรู้อย่าง เพื่อความตรัสรู้เพื่อแจ้งนิพพาน ความบริสุทธิ์ด้วยการสารวมในศีลดังกล่าวนี้ชื่อว่าอภิสส จิตที่ตั้งมั่นอยู่ในความบริสุทธิ์ ด้วยการสารรวม ย่อมไม่ฟุ้งซ่าน ความบริสุทธิ์ในจิตที่ไม่ฟุ้งซ่านชื่อว่าอภิจิต พระโยคาวจร เห็นความที่บริสุทธิ์ โดยการ สารวมโดยชอบ เห็นการบริสุทธิ์ในจิตที่ไม่ฟุ้งซ่านด้วยความชอบ ความบริสุทธิ์ในความเห็น ทั้งสอง ประการนี้ชื่อว่า อภิปัญญา^{๕๙}

อีกประการหนึ่ง ภิกษุทั้งหลาย พืชคามและกุตคามพวกใดพวกหนึ่ง พืชคามและกุตคาม พวกนั้นทั้งหมดอาศัยในแผ่นดิน ดำรงอยู่ที่แผ่นดินจนถึงความเจริญงอกงามไพบูลย์ พืชคามและกุต คามพวกนั้น ถึงความเจริญงอกงามไพบูลย์ ด้วยประการฉะนี้ แม้นฉันใด ภิกษุก็ฉันนั้นเหมือนกัน อาศัยด้วยศีล ดำรงอยู่ด้วยศีลแล้ว เจริญให้มากขึ้น โดยอริยมรรคมีองค์ ๘ ย่อมมีความเจริญงอกงาม ไพบูลย์ได้ ในธรรมทั้งปวง^{๖๐}

อีกประการหนึ่ง บรรพชิตเข้าบวชในพุทธศาสนา มีที่จิตบริสุทธิ์ รักษาปาริสุทธศีล ๔ ได้หมดจด สมาทานอุตงค์ ๑๓ เรียบเจริญกรรมฐาน ที่เหมาะแก่จริตของตน อยู่ในเสนาสนะอันที่ สงัด ทำบริกรรมด้วยสติเป็นต้น จนเกิดมีฌานสมบัติ ได้บรรลุขั้นโสดาปัตติมรรค ได้บรรลุขั้นสกทาคามิ มรรค ได้บรรลุขั้นอนาคามิมรรค นี้ชื่อว่า อนาคาริยปฏิบัติสุดุคติ บรรพชิตดำเนินอยู่ในอัตภาพนั้นแล้ว ครั้นร่างกายแตกย่อยไปเกิดในตระกูลที่ดี ๓ ตระกูลคือที่มนุษย์โลกบ้าง ที่เทพชั้นกามาวจร ๖ ชั้นบ้าง

^{๕๙} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๑/๖๑-๖๒.

^{๖๐} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๒/๕๗๗-๕๗๘.

ที่ภาพแห่งพรหม ๑๐ ภาพบ้าง ที่ชั้นสุทธาวาส ๕ ชั้นบ้าง ที่อรุณภาพ ๔ บ้าง นี้ชื่อว่า คติสุคติของบรรพชิต^{๖๑}

ในมหาปริณิพพานสูตร ที่ปรากฏในอานิสงส์ศีล ๕ ประการ คือ

- ๑) บุคคลผู้ที่มีศีล สมบูรณ์โดยศีลในโลกนี้ ย่อมมีโภคทรัพย์เป็นอย่างมาก โดยมีความไม่ประมาทเป็นเหตุ
- ๒) กิตติศัพท์ที่ดังงามของบุคคลผู้ที่มีศีล สมบูรณ์โดยศีล ย่อมขจรไปไกล
- ๓) บุคคลผู้ที่มีศีล สมบูรณ์โดยศีลจะเข้าไปอยู่ยังบริษัทใด ๆ มีสมณบริษัทเป็นต้น ย่อมแก้วักล้า กัลลาหาญ ไม่เก้อเขิน ต่อการเข้าไปสู่สมาคมนั้นๆ
- ๔) บุคคลผู้ที่มีศีล สมบูรณ์โดยศีล ย่อมไม่เป็นผู้หลงลืมสติตาย
- ๕) “บุคคลผู้ที่มีศีลสมบูรณ์โดยศีล หลังจากตายแล้ว ย่อมไปเกิดในที่สุดคติโลกสวรรค์”^{๖๒}

ในวิสุทธิมรรค แสดงอานิสงส์ของศีลสมบัติไว้ว่า ศีลอันภิกษุใด ที่มีศีลสมบัติ ไร้มลทินดีแล้ว การเที่ยวบิณฑบาตรและห่มจีวร ของภิกษุเหล่านั้นย่อมเป็นที่เลื่อมใส ดวงจิตของภิกษุผู้ที่มีศีลบริสุทธิ์แล้ว ย่อมไม่นำลงสู่ภัย มีการติเตียนตนเองเป็นต้น เปรียบเหมือนดวงอาทิตย์ ที่ไม่ลงไปสู่ความมืดมน แม้เพียงกลิ่นกายของภิกษุผู้ที่มีศีล ก็ยังทำให้ปราโมช ให้แก่ฝูงทวยเทพ ไม่จำเป็นต้องกล่าวด้วยกลิ่น คือศีล สักการะทั้งหลายที่เขากระทำแล้ว ในภิกษุผู้ที่มีศีล แม้จะเป็นของที่เล็กน้อยก็ย่อมมีผลมาก ภิกษุผู้ที่มีศีลย่อมเป็นภาชนะที่รองรับเครื่องบูชาสักการะได้ดี อาสวะกิเลสทั้งหลายในปัจจุบัน ย่อมไม่สามารถเบียดเบียนภิกษุผู้มีศีลได้ ภิกษุผู้ที่มีศีลย่อมขุดเสียได้ ซึ่งรากแห่งทุกข์โดยจะพึงมีในชาติเบื้องหน้า อานิพพานสมบัติโดยสงบอย่างหาที่สุดไม่ได้ ใจของผู้ที่มีศีลสมบูรณ์ดีแล้ว ย่อมแล่นไปตรงแนวสู่ความหลุดพ้นจากอาสวะกิเลส คือนิพพานได้^{๖๓}

สรุปข้อมูลที่ได้ศึกษามา ศีล หมายถึงปกติ หรือหมายถึงสภาวะเดิม หรือธรรมชาติ ในปฏิสัมภิทามรรค แสดงความหมายของศีลไว้ ๔ อย่าง คือ ๑) เจตนาชื่อว่าศีล ๒) เจตสิกชื่อว่าศีล ๓) การสำรวมชื่อว่าศีล ๔) ความละเว้นชื่อว่าศีล ศีลในวิสุทธิมรรคที่แสดงไว้โดยย่อคือ ศีลมี ๒ จำพวก เช่น จาริตตศีล หมายถึงความประพฤติตามสิกขาบท ที่พระผู้มีพระพุทธองค์ทรงบัญญัติไว้ว่า สิ่งนี้ควรทำ วาริตตศีล หมายถึงการที่ไม่ฝ่าฝืนสิกขาบท ที่ทรงห้ามไว้ว่าในสิ่งนี้ไม่ควรทำ ศีลมี ๓ อย่างเช่น หินศีล หมายถึงศีลที่บุคคลสมาทานปฏิบัติโดยความเป็นผู้ต้องการยศ มัชฌิมศีล หมายถึงศีลที่บุคคลสมาทาน ปฏิบัติโดยความเป็นผู้ต้องการผลบุญ ปณิตศีล หมายถึงศีลที่บุคคลได้สมาทานปฏิบัติ เพราะเห็นว่าศีลนั้นเป็นสิ่งที่ควรกระทำ ปาริสุทธิศีล หมายถึงศีลที่เป็นเครื่องทำให้บริสุทธิ์หมดจด ศีลเป็นสิ่ง

^{๖๑} ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๑/๔๔๔.

^{๖๒} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๕๐/๙๔.

^{๖๓} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๘๐-๘๑.

ทำให้บริสุทธิ์ หรือความประพฤติที่บริสุทธิ์ ที่จัดเป็นศีล ปาฐกถาศิล ๔ คือ ปาติโมกขสังวรศีล อินทริยสังวรศีล อาชีวนปาฐกถาศิล และปัจฉยสันนิสสิตศีล มีความสำคัญของปาฐกถาศิล เพราะเป็นหลักธรรมตัวนำ เป็นหลักธรรมที่มีอุปการะให้อริยมรรคมีองค์ ๘ เกิดขึ้นได้ ปาฐกถาศิลนั้น จึงเป็นทางสายตรงที่จะนำไปสู่ความบริสุทธิ์หมดจด จนถึงมรรคผลนิพพานได้ ปาติโมกขสังวรศีล คือความเป็นผู้ที่สำรวม ซึ่งการสังวร คือปาติโมกข์ ถึงพร้อมซึ่งอาจารย์และโคจร มีปกติมองเห็นภัย ซึ่งโทษมีประมาณเล็กน้อย สมทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งปวง และหมายถึงหลักธรรมเป็นเครื่องหลุดพ้นจากกองกิเลสของสัตว์โลกผู้ที่ตกไปในสังสารวัฏ โดยมีข้อปฏิบัติตามหลักของจุฬศีล มัชฌิมศีล และมหาศีล อินทริยสังวรศีล จึงได้แก่ การเห็นรูปทางตา แล้วไม่รวบถือไม่แยกถือ มีสติที่เพ่งมองไปที่รูป ที่เห็นเป็นดุจดังของว่างเปล่า โดยประกอบไปด้วยธาตุ เป็นปฏิภาณซึ่งมีความแปรปรวน คือเป็นสิ่งไม่เที่ยง เป็นความทุกข์ เป็นสิ่งไม่มีแก่นสาร โดยซ่อนอยู่ซึ่งในรูป ความสำรวมซึ่งอินทริย เป็นอุปการะธรรมที่สำคัญยิ่ง เป็นเหตุให้ละเว้นบาปอกุศลธรรมได้ง่าย อาชีวนปาฐกถาศิล ได้แก่ การละเว้นจากมิจฉาอาชีวะโดยเป็นไปซึ่งอำนาจของกิเลส โดยการลวงละเมิดในสิกขาบท ๖ อย่าง โดยทรงบัญญัติไว้ มีการหลอกลวง มีการพูดเลาะเล็ม มีการทำนิมิต มีการตำหน่ง และมีการแสวงหาลาภด้วยลาภเป็นต้น

การยึดหลักความบริสุทธิ์หมดจด โดยปัจจัยที่ได้มาโดยแท้ ๓ อย่าง คือ ๑) ได้มาด้วยการบิณฑบาต ๒) ได้มาด้วยที่ทายกเลื่อมใสของคุณธรรมของภิกษุ ๓) ได้มาด้วยมีผู้เลื่อมใสโดยพระธรรมเทศนา ปัจฉยสันนิสสิตศีล ได้แก่ การบริโภคนปัจจัย ๔ อันที่บริสุทธิ์ ด้วยความพิจารณาที่แยบคาย หมายถึงความพิจารณาปัจจัย ๔ ได้แก่ จีวร อาหารโดยบิณฑบาต เสนาสนะ และยารักษาโรค โดยการพิจารณาก่อนที่จะบริโภคใช้สอย หรือพิจารณาขณะที่ใช้สอย หรือพิจารณาที่ใช้สอยไปแล้ว และพิจารณาในภายหลัง โดยศีลข้อนี้จะต้องประกอบด้วย สติสัมปชัญญะอย่างสมบูรณ์ทุกขณะ จนจะสามารถระลึกได้ หลักธรรมที่เป็นเหตุปัจจัยสนับสนุน ให้ปาฐกถาศิลตั้งอยู่ได้ดี คือหิริโอตตปปะศรัทธา สติ วิริยะ และปัญญา

อานิสงส์ในปาฐกถาศิล คือเป็นไปเพื่อความไม่เดือดร้อนใจ เป็นไปเพื่อความปราโมทย์ เป็นไปเพื่อความปิติ เป็นไปเพื่อความปัสสัทธิ เป็นไปเพื่อความโสมนัส เป็นไปเพื่อความปฏิบัติโดยเอื้อเฟื้อ เป็นไปเพื่อความเจริญ เป็นไปเพื่อเครื่องประดับ เป็นไปเพื่อเครื่องป้องกัน เป็นไปเพื่อเครื่องแหวดล้อม เป็นไปเพื่อความสมบูรณ์ ย่อมเป็นไปเพื่อความเบื่อน่ายโดยส่วนเดียว เพื่อคลายกำหนดเพื่อดับ เพื่อระงับ เพื่อรู้ยิ่ง เพื่อตรัสรู้ เป็นไปเพื่อเพื่อนิพพาน ศีลคือพื้นฐานฆราวาส ได้แก่ศีล ๕ โดยบุคคลสมทานรักษาได้ดีแล้ว ย่อมได้อานิสงส์ ๕ อย่าง คือ ๑. บุคคลผู้ที่มีศีลในโลกนั้น ย่อมสมบูรณ์ด้วยโภคทรัพย์ ๒. มีกิตติศัพท์อย่างงามของบุคคลที่มีศีลย่อมขจรไปไกล ๓. บุคคลผู้ที่มีศีลจะไปในบริษัทใด ๆ ย่อมกล้าหาญ ไม่เก้อเขินเมื่อเข้าไปในที่สมาคม ๔. บุคคลผู้ที่มีศีล จะไม่หลงลืมสติในขณะที่จะตาย ๕. บุคคลผู้ที่มีศีลหลังเมื่อตายแล้ว ย่อมไปเกิดซึ่งสุคติโลกสวรรค์ ปาฐกถาศิล เมื่อปฏิบัติอย่างบริสุทธิ์ที่สมบูรณ์ ย่อมเป็นผลให้มีผู้ที่น่าเลื่อมใส น่าเคารพ เมื่อปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ทำให้วิปัสสนา

ญาณเกิดขึ้นได้โดยง่าย เพราะผู้ที่มีศีลจิตจะมีความผ่อนคลาย จิตตั้งมั่นได้รวดเร็ว การเจริญกรรมฐานย่อมเป็นไปด้วย ความพากเพียร ที่เต็มไปด้วยความศรัทธา มีสติ มีสัมปชัญญะ ผลของการเจริญกรรมฐานจะหวังความสำเร็จได้ เป็นต้น

๓.๒.๒ ตัดปัลลิว

การเจริญวิปัสสนาภาวนาต้องตัดปัลลิว ปัลลิว^{๖๔} แปลว่า การกั่วงวลเครื่องผูกพันหรือห่วงเหนี่ยว เหตุให้กั่วงวล, ข้อติดขัดข้อง; ผู้เจริญกรรมฐานควรตัดเสียให้ได้โดยปัลลิว เพื่อให้จิตเกิดการปลอดโปร่ง โล่งสบาย พร้อมทั้งจะ เจริญกรรมฐานให้ก้าวหน้าได้ดี ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคได้แสดง มหาปัลลิว (ความกั่วงวลใหญ่) ไว้ ๑๐ อย่าง คือ

๑) อาวาสปัลลิว หมายถึง “ภิกษุทั้งหลาย อาวาสปัลลิว คือ ในกรณีนี้ ภิกษุยังอยู่ในอาวาสนั้น หรือหลีกไปแต่ผูกใจว่า “จะกลับ” อย่างนี้ชื่อว่าอาวาสปัลลิว”^{๖๕} หรืออาวาสปัลลิว หมายถึง เป็นห่วงที่อยู่ เป็นห่วงวัดวาอาราม เป็นห่วงสิ่งของเครื่องใช้ในอาวาส และเป็นห่วงการงานที่เกี่ยวข้องเนื่อง

๒) กุลปัลลิว หมายถึง “ความกั่วงวลเกี่ยวกับตระกูล”^{๖๖} อุปัฏฐาก คือเป็นห่วงตระกูลอุปัฏฐาก หรือผู้หลักผู้ใหญ่ที่ตนนับถือแล้วกลัวจะขาดการติดต่อ และเกื้อกูลในตน

๓) ลาก หมายถึงความกั่วงวลในลาก ห่วงในลาก ติดในลาก หรือห่วงในรายได้ที่เป็นผลประโยชน์ของตนเองจะได้รับ กลัวที่จะสูญหาย หรือขาดรายได้ที่ตอบแทน เป็นต้น

๔) คณปัลลิว หมายถึง “ความกั่วงวลเกี่ยวกับหมู่คณะ”^{๖๗} หรือหมู่คนที่ตนต้องรับผิดชอบ หรือห่วงในหมู่ ห่วงในคณะ มิตรสหาย อาจารย์ ลูกศิษย์ บริวาร รวมถึงผู้ที่คุ้นเคย เป็นต้น

๕) กรรมปัลลิว หมายถึงการกั่วงวลเกี่ยวกับการทำงาน เช่น ห่วงในการก่อสร้าง ห่วงในการทำงาน หรือห่วงในธุรกิจการ และอาชีพตน ฯ

๖) อัทธานปัลลิว หมายถึงการกั่วงวลเกี่ยวกับ ในการเดินทางไกลที่เนื่องด้วยกิจธุระ คือ ห่วงในการเดินทางไกล ในการทำกิจธุระ ในการเดินทางไปต่างประเทศ การเดินทางไปท่องเที่ยว

^{๖๔} วิสุทธิ. ฎีกา (ไทย) ๑/-/๑๔๑.

^{๖๕} วิ.ม. (ไทย) ๕/๓๒๕/๑๗๓.

^{๖๖} พุ.จ. (ไทย) ๓๐/๑๕๑/๔๘๓.

^{๖๗} พุ.จ. (ไทย) ๓๐/๑๕๑/๔๘๓.

๗) ญาติปลิโพธ หมายถึงการกัณฑ์เกี่ยวกับ ญาติ หรือคนที่ใกล้ชิดที่ต้องเป็นห่วง โดยกำลังเจ็บป่วย คือ เป็นห่วงญาติพี่น้อง บุตร ภรรยา สามี บิดา มารดา ด้วยที่เกรงกลัวว่าจะเจ็บป่วยเดือนร้อน หรือจะได้รับอันตรายต่าง ๆ เป็นต้น

๘) อาพาธปลิโพธ หมายถึงการกัณฑ์เกี่ยวกับการเป็นเจ้าของไข้ของตนเอง คือห่วงอาพาธ บางท่านเป็นโรคภัยไข้เจ็บก็จะกลัวว่าจะกำเริบ หรือเป็นการกัณฑ์ว่าลมฟ้าอากาศที่เปลี่ยนแปลงจะทำให้ตนเจ็บป่วย เป็นต้น

๙) คันถปลิโพธ หมายถึงการกัณฑ์ในการศึกษาเล่าเรียน คือห่วงในการศึกษาเล่าเรียน ห่วงในการสอน กลัวจะเรียนไม่ทันเขา หรือห่วงในการบรรยายธรรม เป็นต้น

๑๐) อิทธิปลิโพธ หมายถึงการกัณฑ์ในฤทธิ์ของปุณฺฑิตที่คอยรักษาไม่ให้เสื่อม คือห่วงในฤทธิ์ ห่วงในอำนาจวาสนา ห่วงในความเป็นไปได้ที่ตนจะเจริญรุ่งเรือง หรือจะประสบความสำเร็จในด้านใดด้านหนึ่ง เพราะกลัวแต่ปฏิบัติก็อาจจะเสียโอกาสไป หรือก็กลัวว่าคนอื่นเขาจะแย่งชิงเอาไป เป็นต้น รวมปลิโพธ ๑๐ อย่างมาในวิสุทธิมรรค^{๖๘}

มหาปลิโพธ ๑๐ อย่างนั้น ถ้าผู้เจริญธรรมยังติดข้องอยู่แล้วไม่อาจที่ตัดกัณฑ์ได้ หรือการห่วง จากใจได้ ซึ่งเป็นอุปสรรคต่อการเจริญธรรม และยากที่จะทำให้เกิดความก้าวหน้าในการเจริญวิปัสสนา การเจริญกรรมฐาน ต้องมีตนเองเป็นที่พึ่ง เรียกว่า การตัดปลิโพธ โดยปลิโพธ จะมีทั้งการห่วงในอาวาสที่อยู่ ห่วงในตระกูล ห่วงในลาภ ห่วงในหมู่คณะ ห่วงในการทำงาน ห่วงในการเดินทางไกล ห่วงในญาติสนิทมิตรสหาย การเจ็บป่วย หรือแม้แต่ในการศึกษาเล่าเรียน อันเป็นรูปแบบฉบับที่พระพุทธโฆษาจารย์ อธิบายเชิงการเจริญกรรมฐาน คือ เลิกห่วงในชาวบ้าน แล้วก็ห่วงในตัวเองให้มาก เพราะตัวเราเองนี้ หากตายก็ยังไม่แน่ใจได้ว่าจะพ้นจากนรกหรือเปล่า เพราะเราไม่ได้เป็นพระซึ่งอริยบุคคล ไม่ได้เป็นซึ่งพระโสดาบัน จะต้องตัดปลิโพธในการเจริญกรรมฐาน

๓.๒.๓ รุดงควัตร

การเจริญวิปัสสนาภาวนาต้องปฏิบัติรุดงค์ รุดงค์ คือวัตร หรือแนวทางในการเจริญกรรมฐานมี ๑๓ ข้อ ที่พระพุทธองค์อนุญาตไว้ให้แก่ พระสงฆ์สำหรับเลือกเอาไปเจริญกรรมฐาน ที่มุ่งให้เป็นแนวเจริญกรรมฐาน เพิ่มเติมให้พระสงฆ์ที่ตั้งใจ สมาทานด้วยความเพียร ที่มุ่งขัดเกลาทางจิต โดยกำจัดกิเลส ในการรุดงค์นี้เป็นเพียงวัตรปฏิบัติ เป็นแนวทางการปฏิบัติ ที่ไม่ใช่ศีล^{๖๙} แก่พระสงฆ์ พระสงฆ์สามารถเลือกปฏิบัติ หรือก็ขึ้นอยู่กับกรรมสมุทฺติ และ “ปฏิบัติในรุดงค์ เพราะอาศัยความมัก

^{๖๘} วิสุทธินิ.๑/๑๐๔-๒/๒๘๔.

^{๖๙} พุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๗/๗๙.

น้อย สันโดษ ชัดเกลา ความเยียบสงัด และเพราะอาศัยว่า การอยู่ป่ามีประโยชน์ด้วยการปฏิบัติอันงามนี้ จึงปฏิบัติดุจดัง เช่น อยู่ป่าเป็นต้น”^{๗๐}

ดุจดัง ในแบบภาษาไทย ใช้เรียกพระภิกษุที่แบกกลดเดินไปตามทาง หรือเข้าไปในป่าว่า เดินดุจดัง หรือ ออกดุจดัง เรียกภิกษุที่ปฏิบัตินั้นว่า พระดุจดัง

ดุจดัง ในแบบภาษาไทย ใช้เรียกพระภิกษุที่แบกกลดเดินไปตามทาง หรือเข้าไปในป่าว่า เดินดุจดัง หรือ ออกดุจดัง ด้วยความปฏิบัติด้วยการออกเดินทาง เป็นข้อวัตรปฏิบัติที่พิเศษโดยชื่อว่า โมนะยปฏิบัติ คือการไม่เที่ยวภิกขาจารในที่เดิมซ้ำ ๆ ไม่นอนในที่เดิมซ้ำ ๆ เป็นการไม่ตัดสินว่าใครดีชั่ว เป็นการไม่พิจารณาว่าสิ่งใดที่โทษภัยหรือปราณีต เรียกภิกษุที่ได้ปฏิบัติเช่นนี้ว่า พระดุจดัง ดุจดังในภาษาไทยมีความหมายโดยเฉพาะตัว ตามประเพณีเป็นพระวัดป่าของประเทศไทย

๓.๒.๓.๑ วัตรปฏิบัติ

หมวดที่ ๑ จีวรปฏิสังขตต์ (เกี่ยวกับจีวร)

๑) การถือเอาผ้าบังสุกุลเป็นวัตร^{๗๑} คือการใช้ผ้าเก่าที่คนเขาทิ้งเอาไว้ที่กองขยะบ้าง ตามข้างถนนบ้าง เป็นผ้าห่อศพบ้าง แล้วนำผ้าเหล่านั้นมาซัก ย้อมสี เย็บติดกันจนเป็นผืนตามต้องการแล้วนำมานุ่งห่ม ละจากการใช้ผ้าที่โยมโดยตรงทุกชนิด (วางใกล้เท้าได้) ดังพระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า “เพราะอาศัยความมีมกน้อย มีสันโดษ ชัดเกลา การเยียบสงัด และเพราะอาศัยในการถือผ้าบังสุกุลมีประโยชน์ที่ตึงามนี้ จึงถือเป็นผ้าบังสุกุล”^{๗๒}

๒) การถือผ้า ๓ ผืน (ไตรจีวร) เป็นวัตร หมายถึงการใช้ผ้าเฉพาะที่จำเป็นเท่านั้น อันได้แก่ สบง (ผ้านุ่ง) จีวร (ผ้าห่ม) สังฆาฏิ (ผ้าสารพัดประโยชน์ เช่น ผ้าคลุมกันหนาว ปูนั่ง ปูนอน ปิดฝุ่น ใช้แทนสบง หรือจีวรเพื่อซักผ้าเหล่านั้น ปัจจุบันภิกษุไทยมักใช้พาดบ่าเมื่อประกอบพิธีกรรม)

หมวดที่ ๒ ปินชปาตปฏิสังขตต์ (เกี่ยวกับบิณฑบาต)

๑) การถือเกี่ยวบิณฑบาตเป็นวัตร หมายถึงการถือบริโภคาหารเฉพาะที่ได้มาจากการบิณฑบาตเท่านั้น ไม่บริโภคอาหารที่บุคคลนิมนต์ไปฉันตามบ้าน ดังพระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า “เพราะอาศัยการมกน้อย สันโดษ ชัดเกลาภิเลส การเยียบสงัด และเพราะอาศัยว่า การที่ถือเกี่ยว

^{๗๐} วิ.ป. (ไทย) ๘/๔๔๓/๖๒๗.

^{๗๑} ชุ.จ. (ไทย) ๓๐/๘๓/๒๕๔.

^{๗๒} วิ.ป. (ไทย) ๘/๔๔๓/๖๒๗.

บิณฑบาตมีประโยชน์โดยการปฏิบัติอย่างงามนี้ จึงถือเทียวบิณฑบาต^{๗๓}

๒) ถือการเทียวบิณฑบาตตามลำดับบ้านเป็นวัตร หมายถึงการจะรับบิณฑบาต โดยไม่เลือกที่รักที่ชัง ไม่เลือกว่าเป็นบ้านคนจนหรือคนรวย ไม่เลือกว่าเป็นอาหารดีไม่ดี มีผู้ใส่บาตรก็รับไปตามลำดับ ไม่ข้ามไปบ้านที่ถูกต้อง

๓) ถือในการฉันอาสนะเดียวเป็นวัตร หมายถึงในแต่ละวันจะบริโภคอาหารเพียงครั้งเดียว เมื่อนั่งแล้วก็ฉันจนเสร็จ หลังจากนั้นก็จะไม่บริโภคอาหารอะไรอีกเลย นอกจากน้ำดื่ม

๔) ถือการฉันแต่ในบาตรเป็นวัตร หมายถึงจะนำเอาอาหารทุกอย่างที่จะบริโภคนั้น มาใส่ในบาตร แล้วจะฉันอาหารนั้น เป็นการไม่ให้ติดในรสชาติอาหาร ดังพระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า “เพราะอาศัยการมักน้อย สันโดษ ขัดเกลา การเจียบสังัด และเพราะอาศัยว่า การฉันแต่ในบาตร มีประโยชน์อย่างงามนั้น จึงถือการฉันแต่ในบาตร”^{๗๔}

๕) ถือในการห้ามภตที่ถวายภายหลังเป็นวัตร หมายถึงเมื่อรับอาหารมาได้พอแล้ว ก็จะไม่รับอะไรเพิ่มเติมอีกแล้ว ต่อจากนั้นถึงว่ามีใครนำอะไรมาถวายเพิ่มอีก จะไม่รับอะไรอีก ถึงแม้ว่าอาหารนั้นจะถูกต้องก็ตาม

หมวดที่ ๓ เสนาสนปฏิสังยุตต์ (เกี่ยวกับเสนาสนะ)

๑) ถือการอยู่ในป่าเป็นวัตร หมายถึงจะอยู่เฉพาะในป่าเท่านั้น จะไม่อยู่ตามหมู่บ้าน เป็นการไม่ให้เกิดการพลุกพล่านมารบกวนในการปฏิบัติ หรือเป็นการป้องกันการพอกพูนในกิเลส ดังพระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า “เพราะอาศัยการมักน้อย สันโดษ ขัดเกลา การเจียบสังัด และเพราะอาศัยด้วยการอยู่ป่ามีประโยชน์ด้วยการปฏิบัติอย่างงามนั้น จึงอยู่ป่า”^{๗๕}

๒) ถือในการอยู่โคนไม้เป็นวัตร หมายถึงจะอาศัยอยู่แต่ใต้ต้นไม้เท่านั้น ละจากการอยู่ในที่มีหลังคาที่สร้างขึ้นมาโดยมุงบัง ดังพระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า “เพราะอาศัยการมักน้อย สันโดษ ขัดเกลา การเจียบสังัด และเพราะอาศัยด้วยการอยู่โคนไม้เป็นวัตร มีประโยชน์ด้วยการปฏิบัติอย่างงามนั้น จึงอยู่โคนไม้เป็นวัตร”^{๗๖}

๓) ถือการอยู่กลางแจ้งเป็นวัตร หมายถึงจะอยู่แต่ในที่กลางแจ้งเท่านั้น จะไม่เข้าสู่ที่มุงบังใดๆ เลย แม้แต่โคนต้นไม้ เพื่อไม่ให้ติดในที่อยู่อาศัย

^{๗๓} วิ.ป. (ไทย) ๘/๔๔๓/๖๒๗-๖๒๘.

^{๗๔} วิ.ป. (ไทย) ๘/๔๔๓/๖๒๗.

^{๗๕} วิ.ป. (ไทย) ๘/๔๔๓/๖๒๗.

^{๗๖} วิ.ป. (ไทย) ๘/๔๔๓/๖๒๗.

๔) ถ้อยการอยู่ในป่าช้าเป็นวัตร^{๗๗} หมายถึงจะงดเว้นจากที่พักอันสุขสบายทั้งหลาย แล้วไปอาศัยอยู่ในป่าช้า เพื่อจะได้ระลึกถึงความตายอยู่เสมอ ไม่ประมาท

๕) ถ้อยการอยู่ในเสนาสนะที่เขาจัดไว้ให้เป็นวัตร^{๗๘} หมายถึงเมื่อใครชี้ให้ไปพักที่ไหน หรือจัดที่พักอย่างใดไว้ให้ ก็พักอาศัยในที่นั้น ๆ โดยไม่เลือกว่าสะดวกสบาย หรือถูกใจหรือไม่ และเมื่อมีใครขอให้สละที่พักที่กำลังพักอาศัยอยู่นั้น ก็พร้อมจะสละได้ทันที

๖) ถ้อยการนั่งเป็นวัตร หมายถึงจะงดเว้นอิริยาบถนอน จะอยู่ใน ๓ อิริยาบถเท่านั้น คือ ยืน เดิน นั่ง จะไม่เอนตัวลงให้หลังสัมผัสพื้นเลย ถ้าง่วงมากก็จะใช้การนั่งหลับเท่านั้น เพื่อให้ไม่ให้เกิดเพลินในการหลับนอน ดังพระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า “เพราะอาศัยความมกน้อย สันโดษ ขัดเกลา ความเยียบสอาดและเพราะอาศัยว่า การถ้อยการนั่งมีประโยชน์ด้วยการปฏิบัติอันงามนี้ จึงถ้อยการนั่ง^{๗๙}”

คำสมาทานธุดงค์ คำสมาทานธุดงค์ ๑๓ แบบ คือ

๑) ถ้อยผ้าบังสุกุลเป็นวัตร สมาทานว่า คะหะปะติจีวะรัง ปะฎิกขิปามิ ปังสุกุลิกังคัง สะมาทियามิ

๒) ถ้อยเพียงไตรจีวรเป็นวัตร สมาทานว่า จะตุตถะจีวะรัง ปะฎิกขิปามิ เตจีวะริกังคัง สะมาทियามิ

๓) ถ้อยเที่ยวบิณฑบาตเป็นวัตร สมาทานว่า อะติเรกะลาภัง ปะฎิกขิปามิ ปิณฑปาติ-
กังคัง สะมาทियามิ

๔) ถ้อยเที่ยวบิณฑบาตไปตามแนวเป็นวัตร สมาทานว่า โลลุปปะจารัง ปะฎิกขิปามิ สะปะทานะจาริกังคัง สะมาทियามิ

๕) ถ้อยนั่งฉันอาสาณะเดียวเป็นวัตร สมาทานว่า นานาสะนะโกชะเนงัง ปะฎิกขิปามิ เอกาสะนิกังคัง สะมาทियามิ

๖) ถ้อยฉันเฉพาะในบาตรเดียวเป็นวัตร สมาทานว่า ทุตติยะภาชะเนงัง ปะฎิกขิปามิ ปัตตะ
ปิณฑิกังคัง สะมาทियามิ

๗) ถ้อยห้ามภักตอันนำมาถวายเมื่อภายหลังเป็นวัตร สมาทานว่า อะติริตตะโกชะเนงัง

^{๗๗} พุ.จ. (ไทย) ๓๐/๘๓/๒๕๔.

^{๗๘} พุ.จ. (ไทย) ๓๐/๘๓/๒๕๕.

^{๗๙} วิ.ป. (ไทย) ๘/๔๔๓/๖๒๗-๖๒๘.

ปะฎีกชิปามี ขะลุปัจฉาภัตติกังคัง สะมาทียามี

๘) ถืออยู่ป่าเป็นวัตร สมาทานว่า คามันตะเสนาสะนัง ปะฎีกชิปามี อารัญญุกังคัง สะมาทียามี

๙) ถืออยู่โคนไม้เป็นวัตร สมาทานว่า ฉันนัง ปะฎีกชิปามี รุกขะมุลิกังคัง สะมาทียามี

๑๐) ถืออยู่ที่แจ้งเป็นวัตร สมาทานว่า ฉันนัญจะ รุกขะมุลัญจะ ปะฎีกชิปามีอัพโภกาสิ กังคัง สะมาทียามี

๑๑) ถืออยู่ป่าช้าเป็นวัตร สมาทานว่า อะสุสานัง ปะฎีกชิปามี โสสานิกังคังสะมาทียามี

๑๒) ถือการอยู่ในเสนาสนะอันท่านจัดให้อย่างไร พอใจอย่างนั้นเป็นวัตร สมาทานว่า เสนาสนะโลลุปัง ปะฎีกชิปามี ยะถาสันถะติกังคัง สะมาทียามี

๑๓) ถือการนั่งเป็นวัตร สมาทานว่า เสยยัง ปะฎีกชิปามี เนสัชชิกังคัง สะมาทียามี^{๘๐}

สรุปรุดงค์วัตร คือการปฏิบัติ “เพราะอาศัยความเป็นผู้มักน้อย เป็นผู้สันโดษ เป็นผู้ขัดเกลา มีความเจียมบงัด และเพราะอาศัยว่า การถืออยู่ในป่า ถือการเทียบินทบาท การถือผ้าบังสุกุล การถืออยู่โคนไม้ การถืออยู่ป่าช้า การถืออยู่ในที่กลางแจ้ง การถือทรงผ้า ๓ ผืน การถือเที่ยวตามแถว ถือการนั่ง การถืออยู่ไอสนะตามที่จัดไว้ การถือนั่งฉัน ฌ อาสนะแห่งเดียว การถือการห้ามภักตร์ที่เขา นำมาถวายเมื่อภายหลัง การถือนั่งเฉพาะในบาตร มีประโยชน์ด้วยการปฏิบัติอันงาม”^{๘๑}

๓.๒.๔ องค์คุณของวิปัสสนา

การเจริญวิปัสสนาภาวนา ต้องปฏิบัติตามองค์คุณของวิปัสสนา องค์คุณของวิปัสสนามี ๓ ประการ คือ

๑) อาตาปี คำว่า “อาตาปี แปลว่า มีความเพียรเพิกกิเลส”^{๘๒} คือการมีความเพียรชอบที่เรียกว่า ปธาน (ปธานะสุ) ที่ประกอบความเพียรเครื่องตั้งอยู่เสมอ ๆ เป็นการชวนชวนด้วยความเพียรเครื่องตั้ง ขำระจิตให้บริสุทธิ์ด้วยธรรมที่กั้นจิต โดยการเดินจงกรม โดยการนั่งตลอดวัน เป็นต้น^{๘๓} คือเพียรในการละความชั่ว เพียรในการไม่ทำความชั่ว เพียรในการทำความดี และเพียรใน

^{๘๐} พระครูอรุณธรรมรังษี (เอี่ยม สิริวัฒนโณ), มนต์พิธี, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ อักษรสมัย, ๒๕๖๑), หน้า ๒๔๖-๒๔๗.

^{๘๑} วิ.ป. (ไทย) ๘/๔๔๓/๖๒๗-๖๒๘.

^{๘๒} ส.ม.อ. (ไทย) ๓/๓๖๗/๓๓๐.

^{๘๓} ดุราลัยเถียรใน ที.ปา.อ. (ไทย) ๑/๑๕๑-๑๕๓/๑๑๙-๑๒๔.

การเพิ่มพูนความดีให้มากยิ่งขึ้น ๆ ขึ้น ทุกขณะที่ผู้เจริญสติปัญญา ระลึกรู้ในสภาวะธรรมปัจจุบันได้ชื่อว่า สัมสมสติ สมาธิ และปัญญาให้เพิ่มมากยิ่งขึ้น ผู้เจริญความเพียรที่ตั้งใจกำหนดโดยต่อเนื่อง มีความรอบคอบโดยถี่ถ้วนด้วยกำหนดสภาวะต่าง ๆ

๒) สติมา คำว่า สติมา แปลว่า มีสติ คือมีสติกำหนดกาย^{๘๔} อย่างต่อเนื่องไม่ขาดสายตั้งแต่ตื่นนอนจนถึงหลับสนิท การเจริญสติปัญญาภาวนามีประโยชน์ คือ ทำให้จิตตั้งมั่นเป็นสมาธิในการพัฒนาปัญญา การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในอัมมัตติกายตนสูตรตามแนวสติปัญญา ๔ ที่มีอาตปปี สัมปชาโน สติมา เป็นองค์คุณที่จะทำให้เห็นสภาวะธรรมทั้งปวง ที่ปรากฏในความเป็นจริง ย่อมสามารถทำลายอภิชฌา และโทมนัสในโลกได้^{๘๕} นี้ คือองค์ธรรมในการเจริญวิปัสสนาภาวนาในอัมมัตติกายตนสูตร

๓) สัมปชาโน คือมีสัมปชัญญะ (รู้ทั่วพร้อม) หรือสัมปชาโน^{๘๖} หมายถึงถึงพร้อมโดยปัญญาเห็นสภาวะธรรมในความเป็นจริง คือ เห็นลักษณะเฉพาะตัวในรูปนาม แต่ละส่วนที่รูปนามอื่นไม่มี และในลักษณะทั่วไปเมื่อเห็น...โดยความไม่เที่ยง (อนิจจัง โขณิกังคัง) ทำให้ละอวิชชาได้ด้วยอำนาจในทุกขลักษณะ และอนัตตลักษณะเหล่านั้น^{๘๗} รู้เห็นรูป นามด้วยเป็นสิ่งไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ด้วยการเจริญวิปัสสนาภาวนากรรมฐาน

๓.๒.๕ องค์ประกอบในการเจริญวิปัสสนาภาวนา

การเจริญวิปัสสนาภาวนา มีองค์ธรรมที่การเจริญวิปัสสนาภาวนา โดยทำให้แจ้งพระนิพพานได้ พระพุทธองค์ทรงสอนธรรม ที่เป็นประกอบด้วยการทำสมาธิหลายอย่าง และหลายสถานที่ โดยขอนำมาแสดงไว้พอเป็นตัวอย่างดังนี้

ในสัทธวิหาริกของพระสารีบุตรเถระ พระพุทธองค์ตรัสกับภิกษุ ที่เป็นสัทธวิหาริกพระสารีบุตรว่า “เธอจงตัดความรักของตน เหมือนตัดดอกบัวที่เกิดในสสารทกาล จงเพิ่มพูนทางแห่งสันติเท่านั้น เพราะ พระสุคตเจ้าแสดงนิพพานไว้แล้ว”^{๘๘}

คำว่า ทางสันติ หมายถึง พระนิพพาน พระพุทธองค์ได้ตรัสให้ตัดในความรักของชั้น ๕ ลงเสีย เพราะความรักกับความห่วงใยในตนเป็นเครื่องเนิ่นช้า ถ้าตัดไม่ขาดทำให้ไม่สามารถเข้าถึง

^{๘๔} ส.ม.อ. (ไทย) ๓/๓๖๗/๓๓๐.

^{๘๕} ดูรายละเอียดใน ส.ม. (ไทย) ๑๙/๓๙๘-๔๑๖/๒๕๖-๒๗๓.

^{๘๖} ส.ม.อ. (ไทย) ๓/๓๖๘/๓๓๓.

^{๘๗} ส.สพ.อ. (ไทย) ๓/๗๙/๒๗.

^{๘๘} พ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๘๕/๑๒๑.

ความสันติ

การสำรวมทางกาย ทางวาจา ตั้งอยู่ด้วยศีล เป็นการชำระกาย วาจาให้บริสุทธิ์ ความสำรวมระมัดระวังซึ่งอายตนภายใน ๖ หรือ ทวาร ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ที่เป็นศีลโดยละเอียด สำหรับผู้เจริญกุศลธรรมทั้งปวงต้องมีศีลบริบูรณ์เป็นเบื้องต้น^{๘๙} ทำการเห็นให้ตรงดำเนินอยู่ในศีลควรเจริญสติปัฏฐาน^{๙๐} การเจริญสติปัฏฐาน ๔ องค์ประกอบ คืออาตาปี สติมา สัมปะชาโน โดยเป็นองค์ธรรมสำคัญมาก เพราะอยู่ในสติปัฏฐาน ๔ ส่วนของการปรับอินทรีย์ หรือนำอินทรีย์มาใช้^{๙๑} นี้ อินทรีย์ ๕ (ปณฺณินทฺริยานิ)^{๙๒} เป็นคุณเครื่องอย่างสำคัญในการบรรลุมรรค ผลด้วยลำดับ

อินทรีย์ ๕ อย่างคือ ๑) สัทธินทรีย์ อินทรีย์ คือ ศรัทธา ๒) วิริยินทรีย์ อินทรีย์ คือวิริยะ ๓) สตินทรีย์ อินทรีย์ คือสติ ๔) สมာธินทรีย์ อินทรีย์ คือสมาธิ ๕) ปัญฺณินทฺริยานิ อินทรีย์ คือปัญญา

เมื่อใด อริยสาวกรู้ชัดคุณ โทษ และเครื่องสลัดออกจากอินทรีย์ ๕ อย่างนั้น โดยความเป็นจริง เมื่อนั้นอริยสาวกรุนั้นเรียกว่า เป็นพระโสดาบัน ไม่เป็นที่ตกต่ำ มีความแน่นอนในการจะสำเร็จสัมโพธิได้ในวันข้างหน้า^{๙๓}

อีกประการหนึ่ง การปรับอินทรีย์ ๕ ให้เสมอกัน^{๙๓} นี้จะทำให้การเจริญวิปัสสนาภาวนาในอัมตติกายตนสูตรของผู้ที่ดำเนินได้รวดเร็ว และเป็นผลจริง ๆ เช่น อินทรีย์ ๕ ได้แก่ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ และปัญญา ซึ่งผู้เจริญกรรมฐานต้องปรับให้เสมอกัน คือ

๑) ปรับศรัทธากับปัญญาให้เสมอกัน เพราะเมื่อศรัทธามากกว่าปัญญา บุคคลนั้นจะเลื่อมใสมากเกินไป ทำให้ลุ่มหลงซึ่งการปฏิบัติ เมื่อปัญญามากกว่าศรัทธา บุคคลนั้นจะหนักไปในการอวดดี ไม่น้อมใจเชื่อซึ่งการปฏิบัติ ธรรมทั้งสองอย่างนั้นต้องปรับให้สมดุลเสมอกัน จึงเจริญซึ่งการปฏิบัติ

๒) ปรับสมาธิกับวิริยะให้เสมอกัน เพราะเมื่อสมาธิมากกว่า วิริยะ ความเกียจคร้านก็จะครอบครอง เพราะจากสมาธิเป็นฝ่ายเดียวกับการเกียจคร้าน เมื่อวิริยะมากกว่า สมาธิ ความฟุ้งซ่านก็จะครอบครอง เพราะวิริยะเป็นฝ่ายเดียวกับความฟุ้งซ่าน ดังนี้ สมาธิกับวิริยะ ต้องปรับให้สมดุลกัน จะหนักไปฝ่ายใดไม่ได้ สำหรับสติ นี้ ผู้เจริญกรรมฐานควรเจริญให้ได้ทุกเวลา ทุกสถานที่

^{๘๙} วิสุทฺธิ. (ไทย) ๑/๕/๗.

^{๙๐} ส.นิ.อ. (ไทย) ๒/๑/๘.

^{๙๑} ที.ปา.อ. (ไทย) ๑/๑๔๕/๑๐๗.

^{๙๒} คุรยละเอียดใน ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๗๒/๒๘๒-๒๘๓.

^{๙๓} วิสุทฺธิ. (ไทย) ๑/๖๒/๑๙๐.

พระ-พุทธองค์ตรัสว่า “ก็แลสติจำต้องปรารภนาในที่ทุกสถาน ในกาลทุกเมื่อ และในธรรมทั้งปวง เพราะเหตุไร เพราะจิตมีสติเป็นที่อาศัย และสติก็มีการเฝ้ารักษาเป็นผลปรากฏ เว้นจากสติเสียการ ประคอง และข่มจิตย่อมมีไม่ได้”^{๙๔} ดุจเกลือจะต้องมีในกับข้าวทุกอย่าง ดุจอำมาตย์ผู้ชำนาญการ จะต้องปรารภนาในราชการทุกประการ

สรุปการเจริญวิปัสสนาภาวนา จะมีองค์ประกอบในการเจริญวิปัสสนาภาวนา ซึ่ง ประกอบด้วยความสำรวมกาย วาจา ตั้งอยู่ด้วยศีล สำรวมอินทรีย์ ๖ ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และ ใจ ปรับ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ และปัญญา ให้เสมอสมดุลงันต่อการเจริญวิปัสสนาภาวนา

การเจริญวิปัสสนาภาวนามี ๔ แบบ

การเจริญภาวนา คำว่าเจริญ ได้แก่ ภาวนา (การเจริญ) มี ๔ แบบ^{๙๕}

ภาวนา หมายถึง การเจริญวิปัสสนา มี ๔ แบบ^{๙๖} คือ

- ๑) การเจริญวิปัสสนาโดยมีสมณนำหน้า
- ๒) การเจริญสมณะโดยมีวิปัสสนานำหน้า
- ๓) การเจริญสมณะและวิปัสสนาคู่กันไป
- ๔) การเจริญขณะถูกอุทัจจนิวัณณ์ธรรมครอบครอง

การเจริญวิปัสสนาภาวนา เมื่อเจริญแล้วจิตถูกชักไปให้เขวโดยธรรมูธัจจ คือความฟุ้งซ่าน ธรรม หรือต้นธรรมโดยวิธีเจริญ ๔ อย่าง ที่พระอานนที่ได้แสดงมรรค ๔ ผู้ใดก็ตามจะเป็นภิกษุ หรือ ภิกษุณีสามารถทำให้แจ้งอรหัต ในสำนักด้วยมรรคครบทั้ง ๔ อย่าง หรือมรรคใดมรรคหนึ่ง บรรดา มรรค ๔ อย่างนั้น^{๙๗} คือ

๑) ภิกษุในธรรมวินัยนี้เจริญวิปัสสนามีสมณนำหน้า^{๙๘} เมื่อเธอเจริญวิปัสสนามีสมณะ นำหน้า มรรคสามารถเกิด เธอเจริญให้มากในมรรคนี้ เมื่อเธอเจริญให้มาก โดยมรรคนี้สามารถละ สังโยชน์ได้ อนุสัยย่อมสิ้นไป

๒) ภิกษุเจริญสมณะมีวิปัสสนานำหน้า^{๙๙} เมื่อเธอเจริญสมณะมีวิปัสสนานำหน้า มรรค

^{๙๔} คุรยละเอียดใน วิสุทธิ. (ไทย) ๑/๖๒/๑๙๐-๑๙๑.

^{๙๕} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓/๔๑๗.

^{๙๖} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒/๔๑๔.

^{๙๗} คุรยละเอียดใน อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๗๐/๒๓๗-๒๓๘.

^{๙๘} อัง.ทุก.อ. (ไทย) ๒/๑๗๐/๕๓๘.

^{๙๙} อัง.ทุก.อ. (ไทย) ๒/๑๗๐/๕๓๘.

สามารถเกิด เธอเจริญให้มากโดยมรรคนี้เมื่อเธอเจริญให้มากโดยมรรคนี้ สามารถละสังโยชน์ได้อนุสัย ย่อมสิ้นไป^{๑๐๐}

๓) ภิกษุเจริญสมณะ และวิปัสสนาคู่กันไป^{๑๐๑} เมื่อเธอเจริญสมณะและวิปัสสนาคู่กันไป เวลาเจริญอนุปัสสนามีอนิจจานุปัสสนาเป็นต้น กำลังวิปัสสนามาก ซึ่งในขณะที่ (บรรลุ) อริยมรรคธรรม (ทั้ง ๒) เหล่านั้น เทียมคู่กันจะดำเนินไป เพราะมีสภาวะที่ไม่ล่วงเลยกันและกัน เพราะเหตุนี้ในมรรค ญาณทั้ง ๔ อย่างนี้ จะมีการประกอบเสมอกันซึ่งผลทั้ง ๒ อย่าง (คือสมถผลและวิปัสสนาผล) ดังนี้

๔) ภิกษุถูกอุทัจจะของธรรมกั้นไว้ ในเวลาที่จิตสงบตั้งมั่นอยู่ภายใน เป็นภาวะที่จิต เป็นหนึ่งผุดขึ้น ตั้งมั่นอยู่ มรรคได้เกิดแก่เธอ เธอเจริญให้มากโดยมรรคนั้น เมื่อเธอเจริญให้มากโดย มรรคนั้น ย่อมละสังโยชน์ได้ อนุสัยย่อมสิ้นไป

ประการที่ ๒ ผู้ใดก็ตามที่ไม่ว่าจะเป็นภิกษุ หรือภิกษุณี ย่อมทำให้แจ้งอรหัต ในสำนักของ เรา โดยมรรคครบทั้ง ๔ อย่าง หรือมรรคใดมรรคหนึ่งบรรดามรรค ๔ อย่างนี้มีดังนี้

๑) ภิกษุบางรูปในพุทธศาสนา เจริญสมณะที่เป็นอุچارสมาธิ หรืออัปนาสมาธิให้ เกิดขึ้นได้ชื่อว่าสมณะ พระโยคาวจรนี้เห็นแจ้งสมาธินี้ และธรรมทั้งหลายโดยสมาธินี้ ด้วยไตรลักษณ์มี ความไม่เที่ยงเป็นต้น ชื่อว่าวิปัสสนา ฉะนั้นสมณะจะเกิดก่อน วิปัสสนาจะเกิดภายหลัง เพราะเหตุนี้ จะได้ชื่อว่า “ภิกษุเจริญวิปัสสนาที่มีสมณะนำหน้า” เมื่อเจริญวิปัสสนาที่มีสมณะนำหน้า มรรคสามารถ เกิด สามารถเสพ เจริญ ทำให้มากโดยมรรค เมื่อเสพ เจริญ ทำให้มากโดยมรรคนั้นอยู่ สามารถละ สังโยชน์ได้ อนุสัยทั้งปวงสามารถสิ้นสุดไป พระโยคาวจรชื่อว่าเจริญวิปัสสนาที่มีสมณะนำหน้า ด้วย อาการอย่างนี้^{๑๐๒}

๒) พระโยคาวจรบางรูป ในพุทธศาสนาไม่ทำสมณะ มีประการดังกล่าวแล้วให้เกิดขึ้น สามารถเห็นแจ้งอุบาทวนขันธ ๕ โดยเห็นไตรลักษณ์ คือความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา เป็นต้น ชื่อว่าวิปัสสนา ความที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่งเดียว สามารถเกิดขึ้นแก่ภิกษุนั้นได้ การกำหนด อารมณ์ไปในธรรมทั้งปวงที่เกิดแล้วนั้น เพราะความสมบูรณ์ของวิปัสสนา ชื่อว่าสมณะ ดังนั้นวิปัสสนา จึงเกิดก่อน สมณะเกิดในภายหลัง เพราะเหตุนี้จึงได้ชื่อว่า “ภิกษุเจริญสมณะที่มีวิปัสสนานำหน้า” เมื่อเจริญสมณะที่มีวิปัสสนานำหน้า มรรค ย่อมเกิด เสพ ฯลฯ ทำให้มากโดยมรรคนั้น เมื่อเสพ ฯลฯ

^{๑๐๐} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔/๔๑๔.

^{๑๐๑} อง.ทุก.อ. (ไทย) ๒/๑๗๐/๕๓๘.

^{๑๐๒} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒-๓/๔๑๔-๑๑๘.

ภิกษุสามารถละสังโยชน์ได้ อนุสัยสามารถสิ้นไป ภิกษุเจริญสมณะมีวิปัสสนานำหน้าอย่างนี้^{๑๐๓}

๓) เจริญสมณะและวิปัสสนาคู่กันไป ในปฏิสัมภิทามัคค์ กล่าวว่า ผู้เจริญสมณะ และวิปัสสนาคู่กันไปโดยอาการ ๑๖ ประการ^{๑๐๔} เช่น เมื่อละอุทธัจจะ จะมีสมาธิ คือ การที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ ไม่ฟุ้งซ่าน มีนิโรธที่เป็นอารมณ์ ละอวิชชาเสียได้ เกิดวิปัสสนาพิจารณาเห็นตามจริงมีนิโรธที่เป็นอารมณ์ อันนี้เรียกว่า สมณะและวิปัสสนาจะมีรสเป็นอย่างเดียวกัน เป็นคู่กัน ไม่ล่วงเลยกัน โดยมีสภาวะเป็นอารมณ์ ดังนั้น เพราะเหตุนี้ ได้ชื่อว่า “ภิกษุเจริญสมณะและวิปัสสนาคู่กันไป โดยมีสภาวะเป็นอารมณ์”^{๑๐๕} การเจริญสมณะวิปัสสนาคู่กันไปในั้น ไม่ได้หมายถึงการเจริญพร้อมกันทั้งสอง เพราะไม่สามารถพิจารณาสังขาร โดยจิตเดียวกันกับที่เข้าสมาบัติได้ แต่หมายถึงเข้าสมาบัติถึงไหนก็จะพิจารณาสังขารได้ถึงนั้น พิจารณาสังขารถึงไหนก็เข้าสมาบัติได้ถึงนั้น คือภิกษุเข้าปฐมฌานออกจากปฐมฌานนี้แล้ว ก็พิจารณาสังขารทั้งปวง ครั้นเมื่อพิจารณาสังขารทั้งปวงแล้ว ก็เข้าทุติยฌาน ครั้นเมื่อออกจากทุติยฌานนี้ได้แล้ว ก็พิจารณาสังขารทั้งปวงอีก ครั้นเมื่อพิจารณาสังขารทั้งปวงแล้ว ก็เข้าตติยฌาน ฯลฯ แล้วเข้าเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ ครั้นเมื่อออกจากเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัตินั้นแล้ว ก็พิจารณาสังขารทั้งปวง ภิกษุนี้ชื่อว่าเจริญสมณะและวิปัสสนาคู่กันไป โดยอาการอย่างนี้^{๑๐๖}

๔) ใจเมื่อถูกอุทธัจจะของธรรมกั้นไว้ การปฏิบัติเป็นทางออก หรือการปฏิบัติเมื่อจิตเขวเพราะความฟุ้งของธรรม การปฏิบัติมีวิธีที่ ๔ นั้น ไม่ว่าจะสมถยานิก หรือวิปัสสนายานิก อุทฺธัพพญาณเกิดขึ้นได้ครั้งแรก วิปัสสนูปกิเลสได้เกิดขึ้นแก่นักปฏิบัตินี้บางครั้งผู้ปฏิบัตินี้อาจสำคัญผิดคิดว่าตนเองได้บรรลุมรรคผลแล้วเป็นได้^{๑๐๗} โดยการรู้ การเข้าใจแบบนี้เรียกว่า ธัมมูทธัจจะ หรือครั้นเมื่อได้เวลาเหมาะ จิตเป็นสมาธิสงบสนิทลงได้ในภายใน เค้นขจัดมรรคก็จะเกิดกับผู้ปฏิบัติ และวิธีที่ให้จิตเป็นสมาธิ ได้แก่ การใช้ปัญญาพิจารณา รู้เท่าทันถูกอุทธัจจะ คือวิปัสสนูปกิเลส ๑๐ อย่างโดยธรรม คือสมณะและวิปัสสนากันไว้ได้^{๑๐๘} ตั้งสติรู้ทันไม่หลงคล้อยตาม ตั้งสติให้จิตไม่หวั่นไหว บริสุทธิ์ไม่มัวหมอง กำหนดรู้สิ่งปรากฏ ด้วยความของไม่เที่ยงตามเป็นจริง จิตตภาวนาจะไม่เคลือบคลาด ไม่เสื่อมถอย สามารถตั้งอยู่ด้วยชอบ ได้แก่ สามารถตั้งมั่นด้วยดี การเจริญวิปัสสนา ตามทางที่พระอานนท์

^{๑๐๓} ตูรายละเอียดยใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔/๔๑๘-๔๒๐.

^{๑๐๔} ตูรายละเอียดยใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕/๔๑๙-๔๒๐.

^{๑๐๕} ตูรายละเอียดยใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕/๔๑๙-๔๒๓.

^{๑๐๖} อจ.ทุก.อ. (ไทย) ๒/๑๗๐/๕๓๘.

^{๑๐๗} ธนิต อยู่โพธิ์, วิปัสสนานิยามว่าด้วยทฤษฎี และการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพฯมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๑๓๙.

^{๑๐๘} อจ.ทุก.อ. (ไทย) ๒/๑๗๐/๕๓๘.

แสดงไว้ ๔ อย่างนี้ แม้จะเป็นทางที่พระสาวกแสดงไว้ แต่ทำให้รู้ความจริงในการปฏิบัติว่า ในบรรดา
 กรรณฐานทั้ง ๒ ได้แก่ สมถกรรณฐาน และวิปัสสนากรรณฐานนี้ เมื่อบุคคลปฏิบัติ บางท่านอาจจะเริ่ม
 เจริญสมณะก่อน บางท่านอาจจะเริ่มเจริญวิปัสสนาก่อน แต่บางท่านอาจจะเจริญทั้งสองอย่างควบคู่
 กันไป หรือการเจริญเมื่อใดควรเจริญสมณะก็ใช้สมณะ เมื่อใดจะเจริญวิปัสสนาก็ใช้เจริญวิปัสสนา บางท่าน
 อาจจะถนัดในสมณะก็เริ่มเจริญสมณะเอาสมณะนำก่อน หรือบางท่านอาจจะถนัดเจริญวิปัสสนาก็เริ่ม
 วิปัสสนาเอาวิปัสสนานำ การปฏิบัติทั้ง ๔ อย่างนี้ เป็นตามการถนัด และตามจริตของตน เพราะด้วย
 การสร้างบารมีมาไม่เหมือนกัน แต่มีจุดมุ่งหมายอย่างเดียว คือการหลุดพ้นในทุกข์ทั้งปวง ฯ

สรุปการเจริญวิปัสสนาภาวนา ๔ อย่าง ในการเจริญวิปัสสนาภาวนาในอัมมัตติกายตนสูตร
 บางท่านเจริญสมณะก่อนแล้วเจริญวิปัสสนาแล้วละกิเลสสังโยชน์ บางท่านเจริญวิปัสสนาก่อนแล้ว
 เจริญสมณะชื่อว่าวิปัสสนานำหน้าสมณะ บางท่านก็เจริญสมณะและเจริญวิปัสสนาคู่กันไป เจริญสมณะ
 และเจริญวิปัสสนาควบคู่กัน ได้แก่ท่านที่เจริญสมณะเข้าถึงสมาบัติไหน ก็จะกำหนดพิจารณาสังขารไป
 ด้วย ท่านใดมีใจถูกอุทธัจจะโดยธรรมกันไว้ ต้องทำจิตให้ตั้งมั่นสงบอยู่ภายในแล้วใช้ปัญญา พิจารณา
 รู้เท่าทันในวิปัสสนูปกิเลส โดยเจริญทั้งสมณะและวิปัสสนากันไว้จึงจะหลุดพ้นในทุกข์ทั้งปวง เป็นต้น

๓.๓ การเจริญวิปัสสนาภาวนาโดยพิจารณาอริยสัจ ๔ ในอัมมัตติกายตนสูตร

อริยสัจ แปลว่า ความจริงอันประเสริฐ มีหมายความได้ ๓ อย่าง คือ

๑) ความจริงทั้ง ๔ ข้อนั้น เป็นธรรมะโดยพระอริยเจ้าค้นพบ ไม่ใช่ค้นพบโดยปุถุชน
 แล้วได้เรียกว่า อริยสัจ

๒) ความจริงทั้ง ๔ ข้อนั้น เป็นกฎในการปฏิบัติ เมื่อผู้ใดปฏิบัติให้ดีแล้ว ผู้นั้นจะเป็น
 อริยชน แล้วได้เรียกว่า อริยสัจ

๓) ธรรมะ คือความจริงในโลกนี้มีอยู่เป็นอย่างมาก แล้วมีอยู่ในศาสนาทั่วไป แต่ความ
 จริงเหล่านี้เป็นเพียงสามัญสัจจะ ได้แก่ความจริงธรรมดา ส่วนความจริง ๔ ข้อนั้น เป็นความจริงชั้น
 สูงสุดเหนือสามัญสัจจะ แล้วได้เรียกว่า อริยสัจ^{๑๐๙}

พระพุทธองค์ทรงเป็นผู้ที่ประเสริฐกว่าชนทั้งปวง ได้ตรัสความจริงทั้งปวงว่า สัจจะ มี ๒
 ประการ คือ ๑) สมมติสัจจะ ๒) ปรมัตถสัจจะ ในรายละเอียดมีดังนี้

๑) สมมติสัจจะ ความจริงที่ชาวโลกสมมุติขึ้นมา สมมติว่า ในขณะที่เขาให้ชื่อเราว่า
 สมศักดิ์ พอเขาเรียกว่า สมศักดิ์ เราก็ขานรับทันที แต่ชื่อว่า สมศักดิ์ นี้ เราจะเปลี่ยนได้ จะเปลี่ยนเป็น

^{๑๐๙} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๔-๑๖/๒๑-๒๔.

สมใจ ก็ได้ สมหมาย ก็ได้ มันเปลี่ยนไปได้ เพราะว่ามันเป็นความจริงที่ชาวโลกสมมติกันขึ้น เป็นความจริงทั่วไป เป็นสามัญธรรมดา ที่สามารถเปลี่ยนแปลงไปได้

๒) ปรมัตถสัจจะ ความจริงที่เป็นปรมัตถ์ ความจริงที่เหนือกว่าความจริงทั่วไป สมมติ สัจจะ ความจริงที่ชาวโลกสมมติกันขึ้นมานั้น เป็นความจริงที่จะเปลี่ยนแปลงได้ ความจริงที่ชาวโลกสมมติกันขึ้นมานั้นเป็นอย่างไร เช่น สมมติว่า ผู้นั้นเป็นพ่อ ผู้นั้นเป็นแม่ ผู้นั้นเป็นพระอุปัชฌาย์ ผู้นั้นเป็นพระกรรมวาจาจารย์ ผู้นั้นเป็นพระอนุสาวนาจารย์ เป็นสัทธวิहारิก เป็นอันเตวาสิก หรือว่าผู้นั้นมีสมณศักดิ์เป็นพระครูชื่อนั้นชื่อนี้ ความจริงทั้งปวงที่กล่าวมานั้น เป็นความจริงที่เปลี่ยนแปลงได้ ปรมัตถสัจจะ คือความจริงชั้นสูงที่สุด เป็นความจริงโดยแท้ ที่ไม่สามารถเปลี่ยนแปลงได้ มีอยู่อย่างไร ก็เป็นอยู่อย่างนั้นตลอดกาล เช่นว่ารูปอย่างนั้น เราจะเปลี่ยนแปลงไปเป็นนามไม่ได้ นามนั้นเราจะเปลี่ยนแปลงมาเป็นรูปไม่ได้ เวทนาจะเปลี่ยนแปลงเป็นสัญญา ก็จะเปลี่ยนไม่ได้ สัญญาความจำได้หมายรู้ ก็เปลี่ยนแปลงเป็นอย่างอื่นไม่ได้ สังขารความปรุงแต่งจิต หรือวิญญาณ ความคิดอารมณ์นี้ก็เหมือนกัน จะเปลี่ยนแปลงไปเป็นอย่างอื่นก็เปลี่ยนไม่ได้ ซึ่งธรรมชาติมีอยู่อย่างไรก็อยู่อย่างนั้นตลอดกาล ความจริงทุกสิ่งที่ไม่สามารถเปลี่ยนแปลงเป็นอย่างอื่นได้ จึงเรียกว่าปรมัตถสัจจะ ปรมัตถสัจจะนั้น เป็นธรรมที่พระอริยเจ้าได้ตรัสรู้แล้ว ทำให้แจ้งแล้วด้วย โดยเป็นสภาพความจริงที่พระอริยเจ้าทั้งปวงได้รู้ ได้เห็น เรียกว่า อริยสัจ มี ๔ อย่าง ในการเจริญวิปัสสนากถาอริยสัจ ๔ ในอัมมัตติกาตตนสูตร^{๑๑๐} คือ

๓.๓.๑ ทุกขอริยสัจ

ทุกขอริยสัจควรกำหนดรู้ ดังพระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย จักขุเกิดขึ้นแล้ว ญาณเกิดขึ้นแล้ว ปัญญาเกิดขึ้นแล้ววิชาเกิดขึ้นแล้ว แสงสว่างเกิดขึ้นแล้วในธรรมทั้งหลายที่เราไม่เคยสดับมาก่อนว่าทุกขอริยสัจนี้ ควรกำหนดรู้”^{๑๑๑} ทุกขอริยสัจ คือความเกิดมันเป็นทุกข์ ความแก่มันเป็นทุกข์ ความเจ็บไข้มันเป็นทุกข์ ความตายมันเป็นทุกข์ ความประจวบด้วยสิ่งที่ไม่เป็นที่รักมันเป็นทุกข์ ความพลัดพรากจากสิ่งเป็นที่รักมันเป็นทุกข์ ประราณาสังขิตไม่ได้สิ่งนั้นมันเป็นทุกข์ด้วยอย่างย่อ อุปาทานขันธ ๕ เป็นทุกข์

ทุกขอริยสัจ ในอัมมัตติกาตตนสูตร ได้แก่ आयตนะภายใน ๖ ประการ คือ ๑) จักขายตนะ (อายตนะคือตา) ๒) โสตายตนะ (อายตนะคือหู) ๓) ฆานายตนะ (อายตนะคือจมูก) ๔) ชิวหายตนะ (อายตนะคือลิ้น) ๕) กายายตนะ (อายตนะคือกาย) ๖) มนายตนะ (อายตนะคือใจ) มีรายละเอียดดังนี้

^{๑๑๐} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๔/๕๙๙.

^{๑๑๑} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๕/๒๒.

๑) จักขายตนะ (อายตนะคือตา) การกำหนดรู้ในขณะที่ตาเห็นรูป รูปนั้นปรากฏชัดเจนขึ้นตามลำดับๆ จนเรารู้ชัดว่า อันนี้เป็นรูปของผู้หญิง เป็นรูปของผู้ชาย เป็นรูปของอะไร อันนี้เป็นตัวทุกขสังข

๒) โสตายตนะ (อายตนะคือหู) การกำหนดรู้ในขณะที่หูได้ยินเสียง เมื่อได้ยินเสียงนั้นเสียงชัดเจนยิ่งขึ้น ทราบได้ว่าเป็นเสียงของอะไร เสียงผู้หญิงหรือเสียงผู้ชาย เสียงของเทพหรือวิทญู เราทราบชัดขึ้นมา นี้เป็นตัวทุกขสังข

๓) ฆานายตนะ (อายตนะคือจมูก) การกำหนดรู้ในขณะที่จมูกได้กลิ่น อากาศที่กลิ่นปรากฏชัดเจนแจ่มแจ้งยิ่ง ๆ ขึ้นจนสามารถรู้ได้ว่า อันนี้เป็นกลิ่นของอะไร เป็นกลิ่นหอม หรือเหม็นมาจากไหน นี้เป็นตัวทุกขสังข

๔) ชิวหายตนะ (อายตนะคือลิ้น) การกำหนดรู้ในขณะที่ลิ้นได้รส อากาศที่รสปรากฏชัดเจนจนทราบว่าเป็นรสอะไร เปรี้ยวหรือหวาน เกิดขึ้นได้อย่างไร เป็นตัวทุกขสังข

๕) กายายตนะ (อายตนะคือกาย) การกำหนดรู้ในขณะที่กายของเราถูกสัมผัสเย็นร้อน อ่อนแข็ง อากาศที่เย็นร้อนอ่อนแข็งนั้นปรากฏชัดเจนยิ่งขึ้นตามลำดับ ๆ จนรู้ว่าอาการกระทบนี้มันมาจากไหน เกิดขึ้นได้อย่างไร เป็นตัวทุกขสังข

๖) มนายตนะ (อายตนะคือใจ) คือการกำหนดรู้ในขณะที่ใจรู้อารมณ์ หรือคิดอารมณ์ อารมณ์นั้นปรากฏชัดเจนแจ่มแจ้งยิ่งขึ้น เป็นทุกขสังข

๓.๓.๒ ทุกขสมุททยอริยสังข

ทุกขสมุททยอริยสังข คือ “ตัณหาอันทำให้เกิดอีก ประกอบด้วยความเพลิด เพลิน และมีความกำหนัด มีปกติให้เพลิดเพลินอยู่ในอารมณ์นั้น ๆ คือกามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา”^{๑๑๒} หมายถึงเป็นเหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดกองทุกข์ คือตัณหาทำให้เกิดภพใหม่ชาติใหม่ ได้แก่ ความอยาก, การติดเพลิด, การติดใจอยาก, การติดใจชอบ, การยินดียินร้ายๆ หรือการติดใจซึ่งรสร้อยในโลก ได้แก่ตัณหา ๓ ที่มีกามตัณหา (ความอยากหรือไม่อยากซึ่งเกิดจากอายตนะภายใน คือในทางตาเมื่อเห็นรูป ในทางหูเมื่อได้ยินเสียง ในทางจมูกเมื่อได้กลิ่น ในทางลิ้นเมื่อได้รส ในทางกายเมื่อสัมผัส), ภวตัณหา (การอยากทางใจ), วิภวตัณหา (การไม่อยากทางใจ, การอยากดับสูญ, หรือการอยากในความไม่อยากให้เกิด, ให้มี, ให้เป็น) ที่เป็นมูลเหตุปัจจัยโดยตรงให้เกิดอุปาทาน ที่ยังให้เกิดอุปาทานชั้น ๕ ที่เป็นอุปาทานทุกข์ที่เราร้อนเผาผลาญด้วยองค์ธรรมชรา

^{๑๑๒} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๔/๕๙๙.

สมุทัยนี้ควรละ ดังพระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งปวง จักขุเกิดขึ้นแล้ว ญาณเกิดขึ้นแล้ว ปัญญาเกิดขึ้นแล้ว วิชชาเกิดขึ้นแล้ว แสงสว่างเกิดขึ้นแล้วในธรรมทั้งหลายที่เราไม่เคยสดับมาก่อนว่า ทุกขสมุทยอริยสัจนี้ควรละเสีย”^{๑๑๓} ปหานะ-การละ เป็นกิจของสมุทัยตามหลักที่ว่า ทุกขสมุทยอริยสัจจ์ ปหาตพพิ สมุทัยควรละ คือ กำจัด ทำให้สิ้นไป คือการแก้ไขทำลายต้นตอของปัญหา ละเหตุของทุกข์ มันคือตัณหา ๓ ด้วยการเอาออกและละเสียในตัณหา ด้วยการเจริญกรรมฐาน และด้วยปัญญา เช่นการเข้าใจในปฏิจจนสมุพบาทด้วยว่าตัณหาเกิดมาแต่เหตุปัจจัยใด ๆ เราก็เจริญกรรมฐานตามความเข้าใจ วิภวตัณหา ความไม่อยาก ไม่อยากมีทุกข์ ไม่อยากจะเกิด ไม่อยากจะมี ไม่อยากจะเป็น ทำให้เกิดซึ่งการผลึกใส ต้านทาน เป็นตัณหาสำคัญที่ผู้เจริญกรรมฐานมักจะลืม หรือนึกไม่ถึง เพราะคิดว่าไม่ใช่ตัณหา บางท่านคิดว่าเป็นสิ่งที่ดีเสียอีก ตลอดถึงภวตัณหา (ความอยาก) ในการเจริญกรรมฐาน จนเกินพอดีนั้นก็เป็นที่ผิด มีอย่างง่าย ๆ ที่ครอบคลุมความหมาย “สมุทัยนี้ควรละ” ด้วยปริยาย ได้แก่ละความอยาก และการไม่อยาก ซึ่งเป็นเหตุ ให้เร็วที่สุด ทันทที่สุดที่รู้เท่าทันนั้น ไม่ปล่อยให้ตัณหาอยู่อย่างเด็ดขาด เพราะตัณหามันแฝงมากับการคิดปรุงแต่งซึ่งมักไม่รู้ตัวในช่วงแรกๆ ที่เป็นปัจจัยให้เกิดเวทนา..ที่เป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา ในหลักธรรมปฏิจจนสมุพบาท, ไม่ปล่อยให้จิตมีโอกาสได้ปรุงแต่งให้เป็นเรื่องราวออกไปจนถึงเกิดเวทนา..ซึ่งเป็นปัจจัยที่เกิดตัณหามีโอกาสเข้ามาแทรก ไม่ใส่ใจ ไม่วิพากษ์วิจารณ์ พอรู้เพียงแค่ว่าเวทนา หรือการได้รู้อารมณ์ (ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น ฯ) เมื่อกระทบแล้วก็ให้หยุดไป

การละมีผู้เข้าใจผิด ๆ อยู่บ่อย ๆ ให้อธิบายว่า ละเหตุ ไม่ใช่ละผล ได้แก่ความทุกข์ หรือละทุกข์เวทนาในขณะที่เกิด, สิ่งที่เป็นทุกข์ที่เกิดขึ้นนี้เป็นผลไม่ใช่เหตุ เมื่อพยายามดับทุกข์ที่ผล ก็เป็นการกดข่ม ต้องดับที่เหตุซึ่งได้แก่ตัณหา หรือดับที่เหตุที่ทำให้เกิดซึ่งตัณหา ซึ่งได้แก่เวทนาดับที่เหตุคือยังเกิดขึ้นและเป็นอยู่ ด้วยเพราะปัญญาที่รู้และเข้าใจแจ่มแจ้ง ทำให้ไม่เกิดผลที่เป็นทุกข์ ไม่ใช่การดับที่เวทนาดลงไปจริง ๆ ที่หมายถึงการดับสูญลงไป ซึ่งมีบางท่านพยายามทำด้วยอวิชา การไม่รู้จึงปฏิบัติอยู่ ซึ่งเป็นไปไม่ได้อย่างเด็ดขาด ไม่ว่าปฏิบัติก็ภพก็ชาติก็ตาม ซึ่งไม่ใช่การดับที่ผล ได้แก่ทุกข์ ซึ่งเป็นสิ่งที่ควรรู้นั้น ดังอริยสัจข้อทุกข์ซึ่งมีกิจที่ควรกระทำ คือกำหนดรู้ ซึ่งครอบคลุมถึงความเข้าใจอย่างแจ่มแจ้งด้วยนี้ และดังที่กล่าวไว้ว่า ทุกข์ใดเกิดแต่เหตุ เมื่อเหตุดับ ทุกข์นี้ก็ดับ

อริยสัจ มีสมุทัย คือเหตุของทุกข์ ได้แก่ ตัณหา ๓ และในหลักปฏิจจนสมุพบาท ได้แสดงให้เห็นว่า ตัณหาเป็นปัจจัยจึงเกิดอุปาทาน ซึ่งทำให้เกิดทุกข์ อุปาทานชั้น ๕ เป็นทุกข์ ที่เหมือนกันโดยแก่นความของแก่นธรรมทั้งสอง “สมุทัยนั้นควรละ สมุทัยนั้นละได้แล้ว”^{๑๑๔}

^{๑๑๓} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๕/๒๒.

^{๑๑๔} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๕/๒๒.

๓.๓.๓ ทุกขนิโรธอริยสัง

ทุกขนิโรธอริยสัง คือความดับตัณหาไม่เหลือ ด้วยวิราคะ ความสละ ความสละคืน ความพ้น ความไม่อาลัยในตัณหา^{๑๑๕} เป็นผลของการดับทุกข์ ภาวะที่หมดปัญหา ผลของการได้ดับกิเลส, ตัณหา ได้แก่ ตัณหา ๓ ซึ่งมีกามตัณหา (ความอยากหรือไม่อยากที่เกิดโดยอายตนะภายใน คือ ในทางตาเมื่อเห็นรูป ทางหูเมื่อได้ยินเสียง ทางจมูกเมื่อได้กลิ่น ทางลิ้นเมื่อได้รส ทางกายเมื่อสัมผัส), ภูตตัณหา (ความอยากทางใจ), วิภวตัณหา (ความไม่อยากทางใจ, ความอยากดับสูญ, หรือความอยากในความไม่อยากให้เกิด ให้มี ให้เป็น) และอุปาทาน (ซึ่งล้วนเนื่องสัมพันธ์กันตามวงจรแห่งจิต) ทำให้เกิดความสุขสงบ บริสุทธิ์ ผ่องใส เบิกบาน เบากาย เบาใจ เนื่องจากขาดไฟของกิเลส ตัณหา อุปาทาน ซึ่งเผาผลาญให้ร้อนลุ่ม

นิโรธนี้ ควรทำให้แจ้ง ดังพระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย จักขุเกิดขึ้นแล้ว ญาณเกิดขึ้นแล้ว ปัญญาเกิดขึ้นแล้ว วิชชาเกิดขึ้นแล้ว แสงสว่างเกิดขึ้นแล้วในธรรมทั้งหลายที่เราไม่เคยสดับมาก่อนว่า ทุกขนิโรธอริยสังนี้ควรทำให้แจ้ง”^{๑๑๖} สัจฉิกิริยาการทำให้แจ้ง เป็นกิจของนิโรธ ในหลักว่า ทุกขนิโรธ อริยสัจจ สัจฉิกาดัพพ์ นิโรธควรทำให้แจ้ง ได้แก่ การเข้าถึง หรือการบรรลุ ได้แก่ การเข้าถึงสภาวะที่หมดปัญหา บรรลุจุดหมายตามต้องการ การทำให้แจ้งประจักษ์ในตนเอง เป็นภาวะที่เกิดจากการเจริญกรรมฐานที่ถูกต้อง จะทำให้ผู้เจริญกรรมฐาน ไม่เร่าร้อนด้วยอำนาจกิเลสตัณหา อุปาทาน เป็นการถูกต้อง เกิดตทังคนิพพาน ซึ่งมีก่เข้าใจผิด ไปยึดเอาสภาวะในฌานสมาธิ หรือองค์ฌานต่างๆที่เกิดขึ้น ซึ่งมีภาวะอัมเอิบ อัมเย็น เป็นสุข สงบ ว่าเป็นสภาวะของนิโรธ แต่ความจริงแล้วมันไม่ใช่ ซึ่งเป็นสภาวะที่ไม่ใช่โดยการคิด หรือฟังเพียงอย่างเดียว เพราะมันเป็นสภาวะปรุงแต่ง ตามที่กล่าวไว้ หรือตามความเข้าใจเราอย่างผิด ๆ นั่นเอง อย่างน้อยที่สัมผัสได้ หรือเข้าใจในสุขของธรรม หรือนิโรธนั้นอย่างถูกต้อง บางส่วนก่อน เพราะนิโรธนั้นแตกต่างกับสุขทางโลกอย่างสิ้นเชิง สุขทางโลกนี้ ต้องมีภาวะก่อทุกข์ก่อน คือมีตัณหา หรือความอยากเกิดขึ้นมาก่อน เมื่อสนองตัณหาได้ ก็เรียกว่าดับทุกข์นี้ได้แล้ว ซึ่งเรียกกันโดยภาษาโลกสมมุติว่าความสุข เมื่อมีความเข้าใจจะได้เป็นกำลังใจ ให้ปฏิบัติด้วยความมั่นใจ ในการปฏิบัติต่อ ๆ ไปจนได้เป็นนิโรธ และเพื่อป้องกันไม่ให้เกิดวิปัสสนูปกิเลส ที่เข้าใจผิด ๆ ในนิโรธ เช่น การไปเข้าใจหรือยึดเอาภาวะในรูปฌาน หรืออรุณฌาน หรือสมาธิ ที่สุขสบายก็จริง แต่เป็นของไม่เที่ยงว่าเป็นภาวะของนิโรธ หรือสภาวะดับทุกข์แล้ว เป็นต้น นิโรธควรทำให้แจ้ง^{๑๑๗}

^{๑๑๕} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๕/๖๐๐.

^{๑๑๖} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๕/๒๓.

^{๑๑๗} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๕/๒๓.

๓.๓.๔ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ

ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ^{๑๑๘} คือการปฏิบัติให้พ้นจากทุกข์ หรือการปฏิบัติเพื่อดับกองทุกข์ หรือดับกองกิเลส, ตัณหา คือตัณหา ๓ ซึ่งมีกามตัณหา (ความอยากหรือไม่อยากที่เกิดขึ้นโดยอายตนะภายใน คือในทางตาเมื่อได้เห็นรูป ในทางหูเมื่อได้ยินเสียง ในทางจมูกเมื่อได้กลิ่น ในทางลิ้นเมื่อได้รส ในกายเมื่อได้สัมผัส), ภวตัณหา คือการอยากทางใจ, วิภวตัณหา คือการไม่อยากทางใจ, การอยากดับสูญ, หรือการอยากในความที่ไม่อยากให้เกิด, ที่ให้มี, ที่ให้เป็น) และอุปาทาน ซึ่งให้เกิดกองทุกข์

มรรคนี้ควรให้เจริญ ดังพระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย จักขุเกิดขึ้นแล้ว ญาณเกิดขึ้นแล้ว ปัญญาเกิดขึ้นแล้ว วิชชาเกิดขึ้นแล้ว แสงสว่างเกิดขึ้นแล้วในธรรมทั้งหลาย ที่เราไม่เคยสดับมาก่อนว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจนี้ควรให้เจริญ”^{๑๑๙} ควรให้เจริญ หรือควรปฏิบัติภาวนา การเจริญเป็นกิจในมรรค ในหลักที่ว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจจำ ภาเวตพุพ มรรคควรเจริญ คือฝึกอบรม ลงมือเจริญกรรมฐาน ปฏิบัติในวิธีที่นำไปสู่จุดหมาย ได้แก่ทำการลงมือแก้ไขปัญหาคด้วยข้อเจริญกรรมฐาน เพื่อให้ถึงซึ่งดับกองทุกข์ คือมรรค ๘ ซึ่งเป็นมัชฌิมาปฏิปทา (ทางสายกลาง) หรือสัมโพชฌงค์ ๗ (ธรรมเป็นองค์ของการตรัสรู้ ซึ่งมี ๗ ประการ) มรรคแบ่งคร่าว ๆ ได้แก่

๑) ขั้นศีล (เป็นความสงบกายใจ) เป็นบาทฐานให้เกิดซึ่งสมาธิ ยังความแน่วแน่, จิตใจไม่ซัดส่าย ไม่วอกแวก มีสติ เป็นกำลังของจิตในการเจริญวิปัสสนาให้เกิดการเข้าใจในธรรม

๒) ขั้นสมาธิ เป็นบาทฐานให้เกิดซึ่งปัญญา รู้เห็นได้ตามความเป็นจริงในการดับกองทุกข์ (ปฏิบัติสมาธิเพื่อเป็นกำลัง เป็นฐานในการก้าวหรือเจริญกรรมฐานต่อไป ไม่ใช่การปฏิบัติแต่สมาธิแล้วจะก้าวขึ้นไปเองเป็นขั้นปัญญา เป็นการเข้าใจที่ผิด)

๓) ขั้นปัญญา เป็นบาทฐานที่เกิดผล คือวิมุตติ (สุขจากการหลุดพ้นทุกข์) หรือแยกเป็น มรรค ๘ หนทางปฏิบัติให้พ้นกองทุกข์ ได้แก่

๓.๓.๔.๑ สัมมาทิฏฐิ

สัมมาทิฏฐิ (เห็นชอบ) มีความเห็น หรือความเชื่อที่ถูกต้อง คือเห็นในอริยสัจ เห็นไตรลักษณ์ หรือเห็นปฏิจสงมุปบาท

เห็นอริยสัจในอัมตติกายนสูตร คือการรู้จักอายตนะภายใน ๖ ได้แก่ การรู้จัก

^{๑๑๘} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๕/๖๐๐.

^{๑๑๙} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๕/๒๓.

“สฬายตนะ อายตนะ ๖”^{๑๒๐} การรู้จักเหตุเกิดแห่งอายตนะ ๖ การรู้จักความดับอายตนะ ๖ การรู้จักหนทางปฏิบัติให้ถึงความดับอายตนะ ๖ เมื่อพระพุทธองค์ได้ตั้งหัวข้อ ๔ แล้ว ได้แสดงขยายความต่อไปว่า การรู้จัก สฬายตนะ อายตนะ ๖ ได้แก่ รู้จักอายตนะภายในทั้ง ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจคือมณะ การรู้จักเหตุเกิดแห่งอายตนะทั้ง ๖ จะรู้จักว่า เพราะนามรูปเกิด อายตนะทั้ง ๖ จึงเกิดได้ อายตนะ ๖ เกิด เพราะเกิดนามรูป การรู้จักความดับของอายตนะทั้ง ๖ ก็รู้จักความดับของนามรูป การรู้จักหนทางปฏิบัติให้ถึงความดับอายตนะทั้ง ๖ ได้ ก็รู้จักมรรคมืองค์ ๘ ได้แก่ สัมมาทิฐิฐิความ เห็นชอบ เป็นต้น

อายตนะ คืออายตนะภายในทั้ง ๖ กับอายตนะภายนอกทั้ง ๖ เป็นองค์ธรรมที่เนื่องอยู่ในปฏิจจสมุปบาทอันเป็นธรรมแห่งการบรรลุนุตตร สัมมาสัมโพธิญาณของพระพุทธเจ้าแสดงให้เห็นถึงกระบวนการทั้งสายเกิดทุกข์ และสายดับทุกข์ เป็นสภาวะของสิ่งทั้งหลาย ที่อาศัยกันและกัน เกิดขึ้นตามเหตุปัจจัย ส่งผลให้ทุกสรรพสิ่งเป็นไปตามธรรมชาติ ไร้ผู้บังคับกำหนดเส้นทางเกิดของกรรม ทั้งที่เป็นกุศล และอกุศล เป็นเครื่องติดต่อกับโลกภายนอก เป็นเครื่องแสดงโลกภายนอก แก่ผู้เป็นเจ้าของ พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงความสำคัญ ของอายตนะไว้ว่า “สิ่งทั้งปวงนั้นก็คือ ตากับรูป หูกับเสียง จมูกกับกลิ่น ลิ้นกับรส กายกับ โผฏฐัพพะใจกับธรรมารมณ”^{๑๒๑} และตรัสอีกว่า “บุคคลจะสิ้นความทุกข์ เมื่อกำหนดรู้คลายกำหนด ละสิ่งทั้งปวงนี้ได้”^{๑๒๒}

พระพุทธองค์ได้สั่งสอนให้มี “อินทริยสังวร”^{๑๒๓} คือการสำรวมอินทริย์ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และมณะคือใจ ด้วยที่เมื่อเห็นอะไร ได้ยินอะไร เป็นต้น ก็ไม่ยึดถือในสิ่งเหล่านั้นทั้งปวง หรือบางส่วน ยินดียินร้าย เพราะถ้ายึดถือ ความยินดีความยินร้าย บาปอกุศลธรรมทั้งปวง ย่อมไหลเข้าไปสู่ใจ หรือสู่จิต ต่อเมื่อมีการสำรวมอยู่ ไม่ยึดถือ ในสิ่งที่เห็นที่ได้ยิน เป็นต้น เหล่านั้น จะยอมตกอยู่แค่ตา แค่หู ในภายนอกเท่านั้น ไม่ไหลเข้าไปสู่จิตใจ และการสำรวมนี้เป็นตัวสติ ดังนั้น สติจึงเป็นเหมือนอย่างนายทวารบาล คือนายประตู หากมีสติอยู่ สตินี้จะเป็นเหมือนอย่างนายประตู จะรับหรือไม่รับบุคคลที่จะเข้าประตู เมื่อเป็นผู้ร้ายก็ไม่รับให้เข้ามา เมื่อเป็นผู้ดี เป็นมิตรญาติสหาย ผู้ที่นำความดีเข้ามา ก็รับ สตินี้เองจะเป็นตัวอินทริยสังวร การสำรวมอินทริย์ เพราะว่าทวารทั้ง ๖ นั้นเป็นทวารทั้งในส่วนดี ทั้งในส่วนไม่ดี ว่าถึในในส่วนไม่ดีนั้นจะได้แก่ ตัณหานุสัยทั้งปวง คือกิเลสที่นอนเนื่องในจิตสันดาน เช่นตัณหาการดิ้นรนทะยานอยากที่นอนเนื่องในจิตสันดาน หรือตัณหานุสัยต่างๆ มีชื่อเรียกอย่างอื่นอีก ตัณหานุสัยเหล่านั้นเมื่อฟุ้งขึ้น โดยมีอายตนะภายนอกเข้ามากระทบกับอายตนะ

^{๑๒๐} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๕๗/๓๒.

^{๑๒๑} ุรายนละเอียดใน ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๓/๒๒.

^{๑๒๒} ุรายนละเอียดใน ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๐/๒๗.

^{๑๒๓} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๖๕/๒๙๑.

ภายใน หรืออีกชื่อหนึ่งเพราะอารมณ์ต่าง ๆ ที่มาทางทวารทั้ง ๖ เหล่านี้ โดยเป็นอารมณ์ซึ่งเป็นที่ตั้งของราคะ ราคะนุสัย อนุสัย คือราคะจะฟุ้งขึ้นมา จักอารมณ์เหล่านั้น เกิดราคะความพอใจ นันทนาการ เพลิดเพลินยินดีในสิ่งต่าง ๆ โดยอารมณ์เหล่านั้นเป็นที่ตั้งในปฏิฆะ หรือโทสะ ปฏิฆานุสัยจะฟุ้งขึ้นมา เป็นความขัดเคืองกระทบกระทั่งหงุดหงิดโกรธแค้น ซึ่งอารมณ์เหล่านั้นเป็นที่ตั้งของโมหะความหลง อวิชชานุสัยจะฟุ้งขึ้นเป็นความหลงในสิ่งต่าง ๆ

ถ้าดูข้างนอกเข้ามา จะปรากฏว่า อายุขณะภายในทั้ง ๖ หรือทวารทั้ง ๖ นี้มีเรื่องอยู่เป็น อย่างมาก ตาต้องการจะดูในสิ่งต่าง ๆ ที่อยากจะดู หูก็อยากจะฟังเรื่องต่าง ๆ ที่อยากจะฟัง จมูกจะ อยากรจะได้กลิ่นต่าง ๆ ที่อยากจะได้ ลิ้นจะอยากรจะได้รสต่าง ๆ ที่อยากจะได้ กายจะอยากที่จะถูกสิ่ง ถูกต้องต่าง ๆ ที่อยากจะถูก มโนคือใจจะอยากที่จะคิดเรื่องราวต่าง ๆ ที่อยากจะคิด คืออาศัยกิเลส เหล่านี้ คือกองราคะ กองโทสะ กองโมหะ หรือกองตัณหาที่ความดิ้นรนทะยานอยาก เพราะทำให้ใจ เกิดดิ้นรนทะยานทั้งนั้น โดยเป็นลักษณะของตัณหา^{๑๒๔} (ทุกขสมุทยอริยสัจ) ดังนั้นคนในโลกจึงต้อง พยายามทำในสิ่งต่างๆ ที่จะเสนาสนองตามความต้องการ ในทางตา ของหู ในทางจมูก ในทางลิ้น ในทางกาย ในทางมนะคือใจ ตัวอย่างเพียงตาอย่างเดียว รูปที่งดงาม หรือความงาม ในรูป จะเป็นรูป กาย หรือเป็นรูปในบ้านเรือน สิ่งต่าง ๆ ล้วนแต่เป็นการต้องการทางตา ที่ต้องการจะดูจะเห็นในสิ่งที่ เห็นว่าสวยงาม จึงต้องมีการเสาะแสวงหา มีการทำขึ้น มีการตกแต่ง เพื่อที่จะให้ถูกถูกตาตน เพื่อที่จะให้ตนเอง หรือเพื่อที่จะให้ผู้อื่นได้เห็น เป็นสิ่งสวยงามเป็นต้น เพียงแต่เรื่องของลูกตาอย่าง เดียว ก็วุ่นวายกันอยู่เป็นอย่างมาก ยังจะเป็นเรื่องของหู ของจมูก ของลิ้น ของกาย ของใจ ซึ่งเป็นตัว ต้นเหตุอีกมากมาย

พระพุทธบาทตรัสไว้ว่า มีสัตว์อยู่ ๖ จำพวก คืองูที่มุ้งที่จะเลื้อยไปสู่จอมปลวก จระเข้ที่ ว่างไปลงแม่น้ำ นกที่บินไปในอากาศ ไก่ที่บินไปเข้าไปในบ้านที่อาศัยอยู่ สุนัขจิ้งจอกที่จะวิ่งไปสู่ป่าช้า เพื่อที่จะได้กัดกินซากศพ ลิงที่จะวิ่งไปอยู่บนต้นไม้ ฉันทโคกดี ตาก็มุ้งจะดูรูปต่าง ๆ เหมือนอย่างที่จะ เลื้อยไปสู่จอมปลวก หูก็อยากที่จะฟังเสียงต่าง ๆ เหมือนอย่างจระเข้ที่จะวิ่งไปสู่ น้ำ จมูกก็อยากที่จะ ดมกลิ่นต่าง ๆ เหมือนอย่างนกที่จะบินไปในอากาศ ลิ้นก็อยากที่จะได้รสต่าง ๆ เหมือนอย่างไก่ที่จะ บินไปสู่บ้านที่ตัวอาศัยอยู่ กายก็อยากที่จะถูกต้องในสิ่งต่าง ๆ เหมือนอย่างสุนัขจิ้งจอกจะวิ่งไปสู่ป่าช้า เพื่อที่จะได้กัดกินซากศพ มโนคือใจก็จะวิ่งไปในเรื่องราวต่าง ๆ เหมือนอย่างวานร หรือลิงที่จะวิ่ง หลุกหลิกอยู่บนต้นไม้ ดังนั้น จึงมีสัตว์ต่าง ๆ เหล่านี้ ๖ ชนิด ว่างไปบ้าง บินไปบ้าง จะเพนพ่านไป ใน จิตใจของคน ที่เป็นเช่นนั้น จะเป็นอย่างมีสัตว์เหล่านั้น คือเรื่องของตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจนี้ที่ ว่าง เพนพ่านไปมาอยู่ อากาโรที่จิตใจวิ่งเพนพ่านไปมาอยู่อย่างนี้ คืออาการที่เรียกว่า ตัณหา การดิ้นรน

^{๑๒๔} วิ.ม. ๔/๑๔/๒๑.

ทะยานอยาก เป็นไปด้วยอำนาจในราคะ หรือในโลภะบ้าง ในโทสะบ้าง ในโมหะหรือวิขาเป็นต้น

การเห็นอริยสัจ ๔ ตามที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า ภิกษุทั้งปวง ดวงตาเห็นธรรมเกิดขึ้นแล้ว ญาณทัสสนะเกิดขึ้นแล้ว ปัญญาหยั่งรู้เกิดขึ้นแล้ว ความรู้เกิดขึ้นแล้ว แสงสว่างในธรรมทั้งปวงเกิดขึ้นแล้ว ที่เราไม่เคยสติมาก่อนว่า ทุกขอริยสัจนี้ควรกำหนดรู้ ภิกษุทั้งปวง ดวงตาเห็นธรรมเกิดขึ้นแล้ว ญาณเกิดขึ้นแล้ว ปัญญาหยั่งรู้เกิดขึ้นแล้ว ความรู้เกิดขึ้นแล้ว แสงสว่างในธรรมทั้งปวงเกิดขึ้นแล้ว ที่เราไม่เคยรู้มาก่อนว่า ทุกขอริยสัจนี้ เรากำหนดรู้แล้ว^{๑๒๕}

ภิกษุทั้งปวง จักษุเกิดขึ้นแล้ว ญาณทัสสนะเกิดขึ้นแล้ว ปัญญาหยั่งรู้เกิดขึ้นแล้ว ความรู้เกิดขึ้นแล้ว แสงสว่างในธรรมทั้งปวงเกิดขึ้นแล้ว ที่เราไม่เคยรู้มาก่อนว่า ทุกขสมุทยอริยสัจนี้ควรละ ภิกษุทั้งปวง จักษุเกิดขึ้นแล้ว ญาณทัสสนะเกิดขึ้นแล้ว ปัญญาหยั่งรู้เกิดขึ้นแล้ว วิชชาเกิดขึ้นแล้ว แสงสว่างในธรรมทั้งปวงเกิดขึ้นแล้ว ที่เราไม่เคยรู้มาก่อนว่า ทุกขสมุทยอริยสัจนี้ เราละแล้ว^{๑๒๖}

ภิกษุทั้งปวง ดวงตาเห็นธรรมเกิดขึ้นแล้ว ญาณทัสสนะเกิดขึ้นแล้ว ปัญญาหยั่งรู้เกิดขึ้นแล้ว ความรู้เกิดขึ้นแล้ว แสงสว่างเกิดขึ้นแล้วในธรรมทั้งปวงที่เราไม่เคยสติมาก่อนว่า ทุกขนิโรธอริยสัจนี้ควรทำให้แจ้ง ภิกษุทั้งปวง จักษุเกิดขึ้นแล้ว ญาณเกิดขึ้นแล้ว ปัญญาเกิดขึ้นแล้ว วิชชาเกิดขึ้นแล้ว แสงสว่างเกิดขึ้นแล้วในธรรมทั้งปวงที่เราไม่เคยสติมาก่อนว่า ทุกขนิโรธอริยสัจนี้ เราทำให้แจ้งแล้ว^{๑๒๗}

ภิกษุทั้งปวง ดวงตาเห็นธรรมเกิดขึ้นแล้ว ญาณทัสสนะเกิดขึ้นแล้ว ปัญญาหยั่งรู้เกิดขึ้นแล้ว ความรู้เกิดขึ้นแล้ว แสงสว่างในธรรมทั้งปวงเกิดขึ้นแล้ว ที่เราไม่เคยรู้มาก่อนว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจนี้ควรให้เจริญ ภิกษุทั้งปวง จักษุเกิดขึ้นแล้ว ญาณทัสสนะเกิดขึ้นแล้ว ปัญญาหยั่งรู้เกิดขึ้นแล้ว ความรู้เกิดขึ้นแล้ว แสงสว่างในธรรมทั้งปวงเกิดขึ้นแล้ว ที่เราไม่เคยสติมาก่อนว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจนี้ เราได้เจริญแล้ว^{๑๒๘}

ภิกษุทั้งปวง ในญาณทัสสนะ^{๑๒๙} ที่เป็นจริงของเรา ในอริยสัจ ๔ เหล่านี้ ๓ รอบ ๑๒ อากาโรอย่างนี้ ถ้ายังไม่หมดจดดีเพียงใด เราจะยังไม่ยืนยันว่า เป็นที่ผู้ตรัสรู้สัมมาสัมโพธิญาณอันยอดเยี่ยมในโลก กับทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์ทั้งปวง พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดา และมนุษย์

^{๑๒๕} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๕/๒๒.

^{๑๒๖} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๕/๒๒.

^{๑๒๗} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๕/๒๓.

^{๑๒๘} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๕/๒๓.

^{๑๒๙} ญาณทัสสนะ หมายถึงสังจญาณ กิจจญาณ กตญาณ, ส.ม.อ. (ไทย) ๓/๑๐๘๑/๓๘๐.

ตราบนั้น”^{๑๓๐} “ภิกษุทั้งปวงความรู้เห็นตามเป็นจริงของเราในอริยสัจ ๔ เหล่านี้ ๓ รอบ ๑๒ อากา
 อย่างนี้ หมดยอดได้แล้ว เมื่อนั้น เราจึงยืนยันได้ว่า เป็นผู้ตรัสรู้สัมมาสัมโพธิญาณอันยอดเยี่ยมในโลก
 กับทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์ ญาณทัสสนะ
 เกิดขึ้นแก่เราว่า ความหลุดพ้นทุกข์ของเรา ไม่กำเริบ ในชาตินี้เป็นชาติสุดท้าย บัดนี้ ภพใหม่ของเราไม่
 มีอีก”^{๑๓๑}

๓.๓.๔.๒ สัมมาสังกัปปะ

สัมมาสังกัปปะ (ดำริชอบ-คิดชอบ) หมายความว่า ดำริในสิ่งออกจากกาม ได้แก่
 กามตัณหา (ความอยากหรือการไม่ยอมให้เกิดจากอายตนะภายใน คือ ในทางตาที่เห็นรูป ในทางหูที่ได้
 ยินเสียง ในทางจมูกที่ได้กลิ่น ในทางลิ้นที่ได้รส ในทางกายได้สัมผัส), ดำริซึ่งภวตัณหา (ความอยาก
 ทางใจ) , ดำริซึ่งวิภวตัณหา (ความไม่ยอมทางใจ, ความอยากดับสูญ, หรือความอยากในความไม่
 ยอมให้เกิด, ให้มี, ให้เป็น) ความดำริซึ่งการไม่พยายาท ความดำริซึ่งการไม่เบียดเบียน, นี้เราเรียกว่า
 ความ ดำริชอบ คิด ค้นคว้า ศึกษาหาทาง ดำริไตรตรง กล่าวคือ ดำริหรือคิดไตรตรง เพื่อออกจาก
 กาม ไม่พยายาท ไม่เบียดเบียน คิดหาทางให้พ้นกองทุกข์ เช่น คิด อ่าน ศึกษา ธรรมวิจยะ การเพิน
 เลือกรธรรมให้ได้ถูกต้อง การวิจัยพิจารณาในธรรมคำสั่งสอน, ค้นคว้าหาธรรม, สนทนาในธรรม
 (ชั้นปัญญา)

๓.๓.๔.๓ สัมมาวาจา

สัมมาวาจา (วาจาชอบ) คือ “การงด การเว้น การเว้นขาด โดยเจตนา อันเป็นเหตุเว้น
 จากวจีทุจริต ๔ ด้วยไม่ทำ ด้วยละเลิกทำ ด้วยไม่ล่วงละเมิด ด้วยไม่ล่วงล้ำเขต ด้วยทำลายต้นเหตุ (ใน
 วจีทุจริต ๔)”^{๑๓๒} ด้วยเว้นจากการ พูดเท็จ ด้วยเว้นจากการพูดยุยงให้แตกกัน ด้วยเว้นจากการพูด
 หยาบ ด้วยเว้นจากการพูดเพื่อแฉ้อ, เรียกว่า วาจาชอบ, ด้วยไม่ประพฤติผิดในทางวาจา ให้ทำให้กาย
 สบาย ไม่มีศัตรู ใจกายจะผ่อนคลายด้วยปรีชา ที่เป็นบาทฐานในการเจริญขั้นสมาธิในที่สุด (ชั้นศีล)

๓.๓.๔.๔ สัมมากัมมันตะ

สัมมากัมมันตะ (ทำการชอบ-การงานชอบ) คือ “ด้วยงด ด้วยเว้น ด้วยเว้นขาด เจตนา
 อันเป็นเหตุเว้นด้วยกายทุจริต ๓ ด้วยไม่ทำ ด้วยเลิกทำ ด้วยไม่ล่วงละเมิด ด้วยไม่ล้ำเขต ด้วยทำลาย

^{๑๓๐} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๕-๑๖/๒๒-๒๓.

^{๑๓๑} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๕-๑๖/๒๒-๒๓.

^{๑๓๒} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๐๖/๑๗๔.

ต้นเหตุ (ด้วยกายทุจริต ๓)”^{๑๓๓} หมายถึงด้วยเว้นจากการฆ่าสัตว์ ด้วยเว้นจากการถือเอาสิ่ง ของที่
เจ้าของไม่ได้ให้ ด้วยเว้นจากการประพฤติดีในกามทั้งปวง นี้เราเรียกว่า ด้วยงานชอบ หรือด้วย
กระทำชอบ, ด้วยไม่ประพฤติดีทางกายกรรม ด้วยทำให้ใจกายสบาย ไม่มีศัตรู ใจและกายผ่องใส
ที่เป็นบาทฐานในการเจริญขั้นสมาธิในที่สุด (ขั้นศีล)

๓.๓.๔.๕ สัมมาอาชีวะ

สัมมาอาชีวะ (เลี้ยงชีพชอบ) อริยสาวกในพุทธศาสนา นี้ ละมิจฉาชีพได้สำเร็จการ
เป็นอยู่โดยสัมมาชีพ, เราเรียกว่า อาชีวะชอบ ด้วยไม่ประกอบอาชีพทุจริต ทำให้ใจกายสบายไม่ต้อง
คอยหลบ ๆ หลีก ๆ ทั้งจากศตรูคู่อริและบ้านเมือง ใจกายมีความผ่องใส ที่เป็นบาทฐานให้ขั้นสมาธิ
นั้น (ขั้นศีล)

๓.๓.๔.๖ สัมมาวายามะ

สัมมาวายามะ(เพียรชอบ) พยายามทำความพอใจ พยายามทำความเพียร พยายาม
ระครองจิต พยายามตั้งจิตไว้ ด้วยความไม่บังเกิดขึ้นในตัณหา คือตัณหา ๓ ที่มีกามตัณหา (ความ
อยากหรือการไม่อยาก ที่เกิดขึ้นจากอายตนะภายใน คือด้วยทางตาที่ได้เห็นรูป ด้วยทางหูที่ได้ได้ยิน
เสียง ด้วยทางจมูกที่ได้ได้กลิ่น ด้วยทางลิ้นเมื่อได้รส ด้วยทางกายที่ได้สัมผัส), ภวตัณหา (ความอยาก
ทางใจ), วิภวตัณหา (ความไม่อยากทางใจ, ความอยากดับสูญ, หรือความอยากในความไม่อยากให้เกิด
,ให้มี,ให้เป็น) และด้วยความไม่บังเกิดขึ้นในอกุศลธรรมที่ลามกที่ยังไม่ได้บังเกิด ด้วยการละเสียซึ่ง
อกุศลธรรม ที่ลามกที่บังเกิดขึ้นแล้ว, พยายามทำความพอใจ พยายามปรารถนาความเพียร พยายาม
ระครองจิต พยายามตั้งจิตไว้ เป็นการบังเกิดขึ้นของกุศลธรรม ที่ยังไม่ได้เกิดขึ้น, พยายามทำความ
พอใจ พยายามสร้างความเพียร พยายามระครองจิต พยายามตั้งจิตไว้ ด้วยความยั่งยืน ด้วยความไม่
เลอะเลือน ด้วยความงอกงามยิ่งขึ้น ด้วยความไพบูลย์ ด้วยความเจริญ ด้วยความเต็มรอบ ในกุศล
ธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว เราเรียกว่าการเพียรชอบ, มีความเพียรในการเจริญกรรมฐาน แก่ไขสิ่งผิดพลาด
และโดยเฉพาะการเพียรยกจิตขึ้นไม่ให้ตกต่ำ ไม่ให้หลุดที่ได้ทรงตรัสไว้ในมหาสติปัฏฐาน ๔ (ขั้นสมาธิ)

๓.๓.๔.๗ สัมมาสติ

สัมมาสติ (ระลึกชอบ) คือสติปัฏฐาน ๔^{๑๓๔} คือเป็นผู้มีธรรมดาในการพิจารณาเห็นกาย
ในกายอยู่ มีความพากเพียรเพิกกิเลส มีการรู้สู้สู้ตัวโดยทั่ว มีสติในความพอใจ และในความไม่พอใจซึ่ง
โลกออกเสียได้ เป็นผู้ธรรมดาในการพิจารณา เห็นเวทนาในเวทนา มีความพากเพียรเพิกกิเลส

^{๑๓๓} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๐๖/๑๗๔.

^{๑๓๔} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๗๓/๒๑๖.

มีความรู้สึกตัวโดยทั่ว มีสติ ทำความพอใจและความไม่พอใจในโลกออกได้ เป็นผู้ที่มีธรรมดาในการพิจารณา เห็นจิตในจิต อยู่ มีความเพียรพยายาม มีความรู้สึกตัวโดยทั่ว มีสติ ทำความพอใจและความไม่พอใจในโลกออกได้ เป็นผู้ที่มีธรรมดาพิจารณา เห็นธรรมในธรรม ทั้งปวงอยู่ มีความพากเพียรเพื่อกิเลส มีความรู้สึกตัวโดยทั่วมีสติ นำความพอใจและความไม่พอใจในโลกออกได้ เราเรียกว่า สัมมาสติ, โดยมีสติรู้ทันและเข้าใจกองทุกข์ อุปาทานอันเกิดขึ้น ระลึกถึงการดับกองทุกข์ได้แก่ สติรู้ทันเวทนา (เวทนานุปัสสนา) และความคิด (จิตตานุปัสสนา) อยู่เป็นประจำ หรือมีสติปัญญา ๔ ด้วยการฝึกโดยตรง ด้วยมีสติรู้ในกาย เวทนา จิต และธรรม ว่ากายนี้ก็ไม่เที่ยง, มีสติรู้ในเวทนาและจิตสังขาร ด้วยรู้เท่าทันในเวทนา และความนึกคิด, ตลอดถึงระลึกรู้ในการพิจารณาธรรม ที่เป็นธรรมวิจยะในสัมโพชฌงค์ โดยการพิจารณาในธรรมด้วยการโยนิโสมนสิการ เป็นเครื่องรู้เครื่องระลึก เครื่องเตือนสติ โดยเป็นองค์สำคัญของการตรัสรู้ (ขั้นสมาธิ)

๓.๓.๔.๘ สัมมาสมาธิ

สัมมาสมาธิ (ตั้งใจมั่นชอบ) ได้แก่

๑. สงัดด้วยกาม และอกุศลธรรมทั้งปวง บรรลุปฐมฌานโดยมีวิตก มีวิจารณ์ มีปีติ สุข และเอกัคคตารมณ์อันเกิดจากวิเวกอยู่
๒. เมื่อวิตกวิจารณ์สงบได้ บรรลุทุติยฌานโดยมีความผ่องใสภายใน มีภาวะที่จิตใจเป็นหนึ่งเดียวผุดขึ้น ไม่วิตก ไม่วิจาร มีความปีติ ความสุข และเอกัคคตารมณ์ที่เกิดจากสมาธิอยู่
๓. เมื่อปีติจางคลายไป มีจิตอุเบกขา อันมีสติ อันมีสัมปชัญญะอยู่ และเสวยสุขในกาย (นามกาย) บรรลุตติยฌานอันพระอรหิยะทั้งปวง โดยสรรเสริญว่า ผู้อุเบกขา มีสติ เป็นสุข
๔. เมื่อละสุขและละกองทุกข์ได้ โดยโสมนัสและโทมนัสดับไปก่อนแล้ว บรรลุจตุตถฌาน อันไม่ทุกข์ไม่สุข มีสติสมบูรณ์บริสุทธิ์ด้วยอุเบกขาอยู่^{๑๓๕} ที่ไม่เป็นเครื่องขัดเกลากิเลสโดยตรง แต่เป็นการสนับสนุนให้มีกำลังยิ่งในการเจริญวิปัสสนากาวานา ให้ได้สัมมาญาณ หรือปัญญาในระดับญาณ (ขั้นสมาธิ)

การกำหนดอายตนะภายใน ๖ หรือ “การสำรวมอินทรีย์ทั้ง ๖”^{๑๓๖} คือตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ไม่ให้ยินดียินร้าย ในเวลาเห็นรูป ฟังเสียง ดมกลิ่น ลิ้มรส ถูกต้องโผฏฐัพพะ รู้ธรรมารมณ์ด้วยใจ, ระวังไม่ให้กิเลสครอบงำใจ ในเวลารับรู้อารมณ์ทางอินทรีย์ทั้ง ๖

อีกอย่างหนึ่ง พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า การสำรวมอินทรีย์หรือ “อินทรีย์สังวร คือเมื่อบุคคล

^{๑๓๕} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๓/๓๓๗.

^{๑๓๖} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๒/๑๕.

เห็นรูปที่รับรู้แจ้งทางตาเมื่อใด อกุศลธรรมทั้งปวงเจริญยิ่งขึ้น กุศลธรรมทั้งปวงเสื่อมลง รูปที่รับรู้แจ้งทางตาอย่างนี้เป็นรูปที่ไม่ควรเห็น เมื่อบุคคลเห็นรูปที่รับรู้แจ้งทางตาเมื่อใด อกุศลธรรมทั้งปวงเสื่อมลง กุศลธรรมทั้งปวงเจริญยิ่งขึ้น รูปที่รับรู้แจ้งทางตาเช่นนี้เป็นรูปที่ควรเห็น”^{๑๓๗} และพระพุทธองค์ตรัสว่า เมื่อบุคคลได้ยินเสียงที่ฟังรู้แจ้งทางหูเมื่อใด ฯลฯ เมื่อบุคคลดมกลิ่นที่ฟังรู้แจ้งทางจมูกเมื่อใด ฯลฯ เมื่อบุคคลลิ้มรส ที่ฟังรู้แจ้งทางลิ้นเมื่อใด ฯลฯ เมื่อบุคคลได้สัมผัสที่ฟังรู้แจ้งทางกาย เมื่อใด ฯลฯ เมื่อบุคคลรับรู้ธรรมารมณ์ที่ฟังรู้แจ้งทางใจเมื่อใด อกุศลธรรมทั้งปวงเจริญยิ่งขึ้น กุศลธรรมทั้งปวงเสื่อมลง ธรรมารมณ์ที่ฟังรู้แจ้งทางใจเช่นนี้ เป็นธรรมารมณ์ที่ไม่ควรเสพ เมื่อบุคคลรับรู้ธรรมารมณ์ ที่รับรู้แจ้งทางใจเมื่อใด อกุศลธรรมทั้งปวงเสื่อมลง กุศลธรรมทั้งปวงเจริญยิ่งขึ้น ธรรมารมณ์ที่รับรู้แจ้งทางใจเมื่อนี้เป็นธรรมารมณ์ที่ควรรับรู้

การสำรวมอินทรีย์มีเป็นไปใน ๒ ลักษณะ คือ

๑. สำรวมระวังในอินทรีย์ทั้ง ๖ โดยการไม่สอดสายออกไปกระทบ หรือสัมผัสกันกับในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์ ที่ไม่ควรรับรู้ เพราะเมื่อไม่เกิดการรับรู้ หรือเมื่อสัมผัสดับ จึงดับเวทนาได้ ที่เป็นไปตามปฏิจกสมุขาบารกรรม ฝ่ายนิโรธวาร หรือฝ่ายดับทุกข์

๒. อีกในลักษณะหนึ่งนั้น เมื่อไม่สามารถสำรวมได้ตลอดเวลา เพราะความที่ต้องมีการกระทบอยู่ตลอดเวลา เป็นปกติในการดำรงชีวิต ทั้งในภิกษุ ที่ประกอบโดยการสำรวมแล้ว ฉะนั้นเมื่อเกิดการกระทบ หรือเกิดการสัมผัสแล้ว มีการสังวร สำรวมไม่ยินดีไม่ยินร้าย เมื่อตาเห็นรูป หูฟังเสียง จมูกดมกลิ่น ลิ้นลิ้มรส กายถูกต้องโผฏฐัพพะ รู้ธรรมารมณ์ด้วยใจ มีอุเบกขา ไม่พัวพันในสิ่งที่เป็นอกุศล กล่าวคือ ต้องมีการระวังไม่ให้กิเลสครอบครองใจ ในเวลาที่ได้รับรู้อารมณ์ทางอินทรีย์ทั้ง ๖ ด้วย

เมื่อนำสมาธิในชั้นสมถะนั้น อันมีจิตที่สงบ ไม่ซัดส่าย ไม่ฟุ้งซ่าน เอาไปใช้ในการเจริญวิปัสสนากรรมฐาน หรือการเจริญปัญญา ให้เกิดสัมมาญาณนั่นเอง จึงจะถูกต้องบริบูรณ์ คือ ปฏิบัติด้วยมรรคทั้ง ๘ โดยเป็นปัจจัยเกื้อหนุนกันให้เกิดมรรคสมังคี จนเป็นปัจจัยให้เกิดมรรคองค์ที่ ๙ อันเป็นการปฏิบัติในชั้นสัมมาญาณ (ขั้นปัญญาที่ใช้ในการดับกองทุกข์) จนเป็นปัจจัยให้เกิดมรรคองค์ที่ ๑๐ หรือสัมมาวิมุตติ หรือสุข ด้วยการหลุดพ้นกองทุกข์ได้ จึงเป็นที่สุดของการปฏิบัติ มรรคองค์ที่ ๘ หรือสมาธิจะต้องดำเนินการปฏิบัติต่อไป ไม่ติดอยู่ในสมาธิที่นิ่งสงบ, นิ่งสมาธิอย่างเดียว นิ่งทำจิตให้นิ่งเฉย ไม่พิจารณาในธรรม (วิปัสสนา) อันเรียกว่าสมาธิห้วงตอ หรือไปติดเพลินแช่แข็งอยู่ในความสงบเฉย ๆ อุเบกขาในสมาธิ หรือสมาธิที่ติดแช่อยู่แต่ใน ปิติ สุข ที่เรียกว่าติดปิติ, ติดสุข เป็นวิปัสสนูปกิเลสทั้งนั้น โดยไม่อาจทำให้เกิดมรรคองค์ที่ ๙ หรือสัมมาญาณได้ จึงไม่อาจเกิดสัมมาวิมุตติได้ ซึ่ง

^{๑๓๗} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๖๕/๒๙๑.

ต้องปฏิบัติมรรคองค์ ๘ โดยให้เกิดภาวะที่ถูกต้อง คือมรรคมีองค์ ๑๐ ของเหล่าพระอริยเจ้า

ในขั้นตอนการทำงานของมรรค ๘ ที่ก่อให้เกิดสัมมาญาณ และสัมมาวิมุตติ ที่เป็นมรรคองค์ที่ ๙ และ ๑๐ อันเกิดกับพระอริยเจ้า ที่เป็นการดำเนินไปในหลักอหิทัปปัจจยตา ที่ดำเนินไปเป็นเหตุเป็นผลกัน

ปัญญา (ที่มี สัมมาทิฏฐิ, สัมมาดำริ) ที่มีสัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบเป็นต้นนำ เป็นปัจจัยทำให้เกิดศีล

ศีล (ที่มี สัมมาวาจา, สัมมากัมมันตะ, สัมมาอาชีวะ) อันเป็นปัจจัยทำให้เกิดสมาธิ

สมาธิ (ที่มี สัมมาวายามะ, สัมมาสติ, สัมมาสมาธิ) อันเป็นปัจจัยทำให้เกิดสัมมาญาณ (สัมมาปัญญา)

สัมมาญาณที่เป็นปัจจัยทำให้เกิดสัมมาวิมุตติ (สุขจากการหลุดพ้นกองทุกข์)

โดยมรรคองค์ ๘ เป็นมรรคองค์ ๑๐ ของเหล่าพระอรหันต์เจ้า

ดังพุทธพจน์ที่ได้ตรัสไว้เรื่องสัมมาทิฏฐิ และมรรคองค์ ๑๐ หรือสัมมัตตะ ๑๐ ดังนี้
ภิกษุทั้งหลาย บรพราหมณ์มรรคเหล่านี้

สัมมาทิฏฐิเป็นต้นนำ, สัมมาทิฏฐิ เป็นต้นนำอย่างไร ?

โดยสัมมาทิฏฐิ จะรู้จัก มิจฉาทิฏฐิ ว่าเป็น มิจฉาทิฏฐิ, รู้สัมมาทิฏฐิ ว่าเป็น สัมมาทิฏฐิ
รู้มิจฉาสังกัปปะ ว่าเป็น มิจฉาสังกัปปะ, รู้ สัมมาสังกัปปะ ว่าเป็น สัมมาสังกัปปะ, รู้มิจฉาวาจา ว่าเป็น
มิจฉาวาจา, รู้สัมมาวาจา ว่าเป็น สัมมาวาจา, รู้..... ฯลฯ^{๑๓๘}

มัชฌิมนิกายอุปริป้อนนสก์ มหาจัตตารีสกสูตร^{๑๓๙} มีความว่า

สัมมาทิฏฐิเป็นหัวหน้าอย่างไร?

ด้วยมีสัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะจะพอเหมาะได้ (จึงพอเหมาะได้=ใช้งานได้ดี)

ด้วยมีสัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจาจะพอเหมาะได้

ด้วยมีสัมมาวาจา สัมมากัมมันตะจะพอเหมาะได้

ด้วยมีสัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะจะพอเหมาะได้

ด้วยมีสัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะจะพอเหมาะได้

ด้วยมีสัมมาวายามะ สัมมาสติจะพอเหมาะได้

ด้วยมีสัมมาสติ สัมมาสมาธิจะพอเหมาะได้

ด้วยมีสัมมาสมาธิ สัมมาญาณจะพอเหมาะได้

^{๑๓๘} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๗๒๐/๕๕๒

^{๑๓๙} ม.อุ. (ไทย) ๔/๑๓๖/๑๗๔.

ด้วยมีสัมมาญาณ สัมมาวิมุตติจะพอเหมาะได้

โดยนัยดังนี้แล พระเสขะ (อริยะผู้ไม่บรรลุลอรหัตต์) ผู้ประกอบด้วยองค์ ๘ จึงกลายเป็น พระอรหัตต์เป็นผู้ประกอบด้วยองค์ ๑๐" ที่แสดงอย่างย่อ ๆ ดังนี้ ปัญญา ศีล สมาธิ สัมมาญาณ (สัมมาปัญญา) มรรคองค์ที่ ๘ สัมมาวิมุตติ หรือมรรคองค์ที่ ๑๐

ด้วยมรรคทั้ง ๘ ประสานทำงานร่วมกัน ไม่ใช่องค์ใดองค์หนึ่ง ด้วยเหตุปัจจัยคือ มรรคทั้ง ๘ พร้อมทุกองค์ คือเกิดจากการพิจารณาให้แจ่มแจ้ง ซึ่งจะเกิดสิ่งที่เรียกว่า มรรคสมังคีหรือธรรม สามัคคี (ที่พร้อมเพรียงขององค์ธรรม, องค์ธรรมทั้งปวงอันเกี่ยวข้อง ทุกอย่างทำกิจหน้าที่ของแต่ละ อย่าง ๆ พร้อมเพรียงกัน และประสานสอดคล้องกัน ให้สำเร็จผลซึ่งเป็นจุดหมาย คือในการบรรลุ มรรคผล เป็นต้น) อุปมาดั่งการเล่นกีฬา เช่น ฟุตบอล ต้องมีการเห็นความชอบ และรักในการเล่นก่อน ว่ามีประโยชน์ เช่น การออกกำลังกาย (ขั้นปัญญาขั้นต้น) ต้องหมั่นออกกำลังกายให้ร่างกายแข็งแรง รู้ทำงาน ร่วมกับทีม (ขั้นศีล หรือข้อบังคับ) ต้องพยายามฝึกซ้อมโดยความอดทน, การเลี้ยงลูก, ส่งลูก, ยิงประตู และเทคนิคต่าง ๆ โดยเชี่ยวชาญ (ขั้นสมาธิ) โดยทุกสิ่งชำนาญชำนาญ ซึ่งได้เป็นนักฟุตบอลลงแข่งขัน จริงในสนาม เมื่อมีโอกาสอำนวย (เปรียบด้วยเหตุปัจจัยพร้อม) ก็จะมีลูกเข้าประตูได้ (เกิดสัมมา ญาณ) จะเห็นได้ว่าการยิงลูกนั้นเข้า เป็นการประสานการทำงานกันของทุกอย่าง ตั้งแต่การเห็นชอบที่จะ เล่น การตั้งใจ การออกกำลังกาย การฝึกซ้อม ทักษะ โอกาส ขาดตัวใดตัวหนึ่งมิได้ เป็นการประสานใน การทำงาน ในทุก ๆ อย่างที่ ได้ฝึกอบรมไว้ตลอด ในช่วงขณะจิตที่ยิงประตูลูกนั้น ไม่ได้เกิดแต่ตัวใดตัว หนึ่ง ล้วนเป็นบาทฐาน ที่เป็นปัจจัยแก่กันและกันเป็นต้น

สรุปร่างกายของผู้ปฏิบัตินี้ เป็นกองอริยสังข์ทั้งกอง เหตุใดจึงว่าเช่นนั้น สมมุติว่า ๑. ทุกอริยสังข์ เป็นกองทุกข์จริง ๆ อะไรเป็นกองทุกข์ ความเกิดเป็นกองทุกข์ ความแก่เป็นกองทุกข์ ความตายเป็น กองทุกข์ ใครที่เป็นผู้เกิด ใครที่เป็นผู้แก่ ใครที่เป็นผู้ตาย ผู้ปฏิบัติเองที่เป็นผู้เกิด ที่ผู้แก่ ที่ผู้ตาย เหตุนั้น ทุกอริยสังข์ จะรวมอยู่ที่ร่างกายนี้ ๒. สมุทัย คือต้นเหตุที่เป็นเหตุให้เกิดกองทุกข์ ต้นเหตุ คือ ความทะยานอยากอย่างมาก อยากเกิดเป็นมนุษย์ อยากเกิดเป็นเทพบุตรเทพธิดา อยากเกิดเป็นพระ พรหมในพรหมโลก หรืออยากเป็นนั่นเป็นนี่ อยากไม่เป็นนั่นเป็นนี่ ใครเป็นผู้ที่อยาก ผู้ปฏิบัติเองที่เป็น ผู้อยาก ดังนั้น สมุทยสังข์จึงรวมอยู่ในร่างกายนี้ ๓. นิโรธ คือความดับกองทุกข์ ได้แก่ พระนิพพาน ความดับกองทุกข์นั้น คือการดับในต้นเหตุทั้ง ๓ อย่างใครเป็นผู้ดับ ผู้ปฏิบัติเองจะเป็นผู้ดับ ไม่มีใครจะ มาดับให้ได้ ดังนั้น นิโรธสังข์จึงรวมอยู่ในร่างกายนี้ ๔. มรรค คือข้อปฏิบัติให้ถึงความดับกองทุกข์ ได้แก่ การปฏิบัติศีล สมาธิ ปัญญา การปฏิบัติศีล สมาธิ ปัญญา ผู้ปฏิบัติจะได้มรรคสังข์จะรวมอยู่ในสภณร์ ร่างกายนี้ ร่างกายนี้เป็นกองอริยสังข์ เป็นกองธรรมล้วน ๆ ดังนั้น ท่านทั้งปวงต้องใช้โยนิโสมนสิการ ใคร่ครวญ ไตรตรอง พิจารณา ใช้ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ สอดส่องธรรม ให้เห็นร่างกายประกอบโดย อริยสังข์ทั้ง ๔ และตั้งอยู่ในพระไตรลักษณ์ที่เป็นสามัญลักษณ์ได้แก่ อนิจจัง ไม่เที่ยง เกิดขึ้นแล้วย่อม ดับไป ทุกขัง ทนอยู่ไม่ได้ เกิดขึ้นแล้วดับไป อนัตตา บังคับบัญชาไม่ได้ เกิดขึ้นแล้วดับไป เมื่อพิจารณา

ร่างกาย เห็นเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ซึ่งขณะเดียวกัน อริยสัจ ๔ จะเกิดขึ้นพร้อม ๆ กัน ในขณะนั้น ผู้ปฏิบัติธรรมทั้งปวง ที่ได้บรรลุอริยมรรคอริยผลธรรมนี้ อ่านแล้วเหมือนจะง่ายน้อยเดียว ที่จริงมันเป็นการง่ายเหมือนกัน คือง่ายอยู่ที่ผู้รู้วิธีปฏิบัติ แต่ยากอยู่ที่ผู้ไม่รู้วิธีปฏิบัติ เมื่อผู้รู้วิธีปฏิบัติแล้ว และเมื่อตั้งอกตั้งใจปฏิบัติจริง ๆ มีศรัทธาความเชื่อมั่นจริง ๆ มันไม่เกินวิสัยที่ผู้ปฏิบัติธรรมทั้งปวง จะได้บรรลุสัมฤทธิ์ผล เพราะอริยสัจ ๔ ก็อยู่ที่ร่างกายนี้ทั้งหมด ซึ่งเรามองไม่เห็น เหมือนกับเส้นผมบังภูเขา เพราะโมหะ คือความมืดบอด มีอวิชชาความโง่ความหลง มาบังจักขุ คือปัญญาไว้ ไม่ให้เห็นอริยสัจ ๔ เหมือนกับขนาตา ขนตามันอยู่ใกล้ตามากที่สุด ตามองไม่เห็น ข้อนี้อันใด อริยสัจ ๔ มันอยู่ใกล้ตัว อยู่กับตัวคน แต่มองไม่เห็น เพราะโมหะบังไว้ ดังนั้นปุถุชนต้องเพิก ต้องทำลายโมหะออกไป ด้วยการใช้สติไปทำลายโมหะ ไม่ว่าจะยืน เดิน นั่ง นอน กิน ดื่ม พุด คิด ทำกิจต่าง ๆ ต้องมีสติกำกับอยู่เสมอ เพื่อเป็นการฝึกสติให้มีพลัง มีอานุภาพมากขึ้น เมื่อใดสติของเรามีพลังมีอานุภาพแล้ว สติตัวนี้จะไปทำลายโลภะ โทสะ โมหะทันที เมื่อใดทำลายโลภะ โทสะ โมหะ ที่ปิดบังอริยสัจ ๔ และพระไตรลักษณ์ ได้แล้ว เราจะเห็นอริยสัจทั้ง ๔ พร้อมด้วยพระไตรลักษณ์ เมื่อเห็นอริยสัจ ๔ พร้อมพระไตรลักษณ์ ได้ เชื่อว่าได้บรรลุอริยมรรคอริยผลแล้ว เป็นต้น

๓.๔ การเจริญวิปัสสนาภาวนาในอัมภัตติกายตนสูตร

การเจริญวิปัสสนาภาวนา จะเริ่มตั้งแต่ขณิกสมาธิในการกำหนดอายตนะภายใน ๖ และกำหนดมากขึ้น (ปฏิบัติมากขึ้น) สมาธิก็จะเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ จนโยคีผู้ฝึกกำหนดรู้เห็นว่าร่างกายชั้น ๕ เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา คือเห็นแจ้งซึ่งพระไตรลักษณ์ของรูปและนาม โดยอาศัยการเจริญวิปัสสนาภาวนาเป็นเครื่องมือ ด้วยอินทรีย์ ๕ ที่สมบูรณ์ สภาวธรรมและปัญญาของจิตจะปรากฏขึ้นตามลำดับ ซึ่งเป็นผลของการเจริญวิปัสสนาภาวนาจนปฏิบัติได้มรรค ผล และนิพพานในที่สุด ในการกำหนดอายตนะภายใน ๖ คือ

๓.๔.๑ จักขวยตนะ (อายตนะคือตา)

การกำหนดตา หมายถึง “การสำรวจตา เป็นการดี”^{๑๔๐} ได้แก่ การสำรวจตา เมื่อกระทบรูป ทำให้เกิดความพอใจ ไม่พอใจ หรือเฉย ๆ อย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้นเป็นปรกติ ในทางเจริญวิปัสสนาเมื่อรูปกระทบตาก็กำหนดว่าเห็นหนอ ๆ ๆ ๆ จนจิตไม่ปรุงแต่งไปในราคะ โทสะ โมหะ มีจิตรู้ตามความเป็นจริงว่า ทุกอย่างเป็นเพียง อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ไม่ใช่ตัวตน ไม่ใช่สัตว์ บุคคล เรา เขา มัน เป็นเพียงสมมติ เกิดขึ้นแล้วย่อมเสื่อมไปดับไปสลายไป ยึดมั่นถือมั่นอะไรไม่ได้ แล้ววางอุเบกขา

^{๑๔๐} ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๖๐/๑๔๖.

มีใจเฉยๆ ดังพระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า “ภิกษุผู้สำรวมทวารทั้งปวง ย่อมพ้นจากทุกข์ทั้งปวงได้”^{๑๔๑}

อีกประการ การกำหนดตา หมายถึงเมื่อภิกษุนั้นเห็นรูปทางตา แล้วมองภาพรวมด้วยเห็น เป็นหญิงหรือเป็นชาย เห็นว่ารูปงามเสียงเพราะ กลิ่นหอมหวาน รสหวานอร่อย สัมผัสอันนุ่มนวล เป็นอารมณ์ซึ่งน่าปรารถนาโดยอำนาจระคะ มองด้วยความแยกแยะเป็นส่วน ๆ ไปโดยอำนาจกิเลส เช่น เห็นมือ เห็นเท้า ว่าสวยงามหรือไม่สวยงาม เห็นการยิ้มแย้ม หัวเราะ การพูด การเหลียวซ้ายแลขวา ว่าน่ารักหรือไม่น่ารัก หากเห็นว่าสวยงามน่ารักจักเกิดอิฏฐารมณ์ หากเห็นว่าไม่สวยงาม ไม่น่ารัก ใครจักเกิดอนิฏฐารมณ์ (อารมณ์อันไม่น่าปรารถนา) ต้องปฏิบัติในการสำรวมจักขุนทรีย์ โดยเมื่อไม่ สำรวมแล้วจักทำให้ได้ถูกบาปอกุศลธรรม คืออภิชฌา และโทมนัสครอบครองได้ ทำให้รักษาจักขุนทรีย์ ถึงความสำรวมในจักขุนทรีย์ ภิกษุผู้ที่ประกอบด้วยความสำรวมอริยจักขุนทรีย์นี้ ทำให้ได้รับความสุข อันไม่ระคนด้วยกิเลสภายใน^{๑๔๒}

๓.๔.๒ โสตายตนะ (อายตนะคือหู)

การกำหนดหู หมายถึง “การสำรวมหู เป็นการดี” การสำรวมหูเมื่อกระทบเสียง ทำให้เกิดความชอบใจ ไม่ชอบใจ หรือเฉยๆ อย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้นเป็นธรรมดา ในทางเจริญวิปัสสนาเมื่อ เสียงกระทบหู ก็กำหนดว่าได้ยินหนอ ๆ ๆ หรือเสียงหนอ ๆ ๆ ๆ จนจิตไม่ปรุงแต่งไปในระคะ โทสะ โมหะ มีจิตรู้ตามความเป็นจริงว่า ทุกอย่างเป็นเพียง อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ไม่ใช่ตัวตน

ไม่ใช่สัตว์ บุคคล เรา เขา มัน เป็นเพียงสมมติ เกิดขึ้นแล้วย่อมเสื่อมไปดับไปสลายไป ยึดมั่นถือมั่นอะไร ไม่ได้ แล้ววางอุเบกขามีใจเฉย ๆ ดังพระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า “ภิกษุผู้สำรวมทวารทั้งปวง ย่อมพ้นจากทุกข์ทั้งปวงได้”^{๑๔๓}

อีกประการ การสำรวมอินทรีย์ คือการกำหนดหู หมายถึง ภิกษุนั้นฟังเสียงทางหูแล้วรู้ เสียงโดยรวมว่าเป็นเสียงของผู้หญิงหรือผู้ชาย รู้ว่าเสียงเพราะ เสียงไม่เพราะ เป็นอารมณ์น่าปรารถนา ด้วยอำนาจฉันทระคะ มองแยกแยะเป็นส่วน ๆ ไปด้วยอำนาจกิเลส เช่น เสียงหัวเราะ เสียงพูด เห็นว่า เสียงเพราะจะเกิดอิฏฐารมณ์ หากเสียงไม่เพราะจักเกิดอนิฏฐารมณ์ (อารมณ์อันไม่น่าปรารถนา) ต้อง ปฏิบัติด้วยสำรวมโสตินทรีย์ ซึ่งเมื่อไม่สำรวมแล้วก็จะ เป็นทำให้ถูกบาปธรรมอกุศลธรรม คือ อภิชฌา และโทมนัสครอบครองได้ จักรักษาโสตินทรีย์ ถึงความสำรวมในโสตินทรีย์ ภิกษุผู้ที่ประกอบ ด้วยการ สำรวมอริยโสตินทรีย์นี้ ทำให้ได้รับความสุขอันไม่ระคนด้วยกิเลสภายใน^{๑๔๔}

^{๑๔๑} ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๖๐/๑๔๖.

^{๑๔๒} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๒/๑๕.

^{๑๔๓} ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๖๐/๑๔๖.

^{๑๔๔} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๒/๑๕.

๓.๔.๓ ขานายตนะ(อายตนะคือจมูก)

การกำหนดจมูก หมายถึง “การสำรวมจมูก เป็นการดี”^{๑๔๕} คือการสำรวมจมูก เมื่อได้กระทบกลิ่น ทำให้เกิดความชอบใจ ไม่ชอบใจ หรือเฉย ๆ อย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้นเป็นธรรมดา ในทางเจริญวิปัสสนาเมื่อกลิ่นกระทบจมูก ก็กำหนดว่ากลิ่นหอม ๆ ๆ ๆ จนจิตไม่ปรุงแต่งไปในราคะ โทสะ โมหะ มีจิตรู้ตามความเป็นจริงว่า ทุกอย่างเป็นเพียง อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ไม่ใช่ตัวตน ไม่ใช่สัตว์ บุคคล เรา เขา มัน เป็นเพียงสมมติ เกิดขึ้นแล้วย่อมเสื่อมไปดับไปสลายไป ยึดมั่นถือมั่นอะไรไม่ได้ แล้ววางอุเบกขามีใจเฉย ๆ ฝึกผู้สำรวมทวารทั้งปวง ย่อมพ้นจากทุกข์ทั้งปวงได้

อีกประการ การสำรวมอินทรีย์ คือการกำหนดจมูก หมายถึงฝึกขุณินได้กลิ่นทางจมูกแล้วรู้โดยรวมว่าเป็นกลิ่นผู้หญิง หรือกลิ่นผู้ชาย รู้ว่ากลิ่นหอม กลิ่นไม่หอม ได้กลิ่นหอมเป็นอารมณ์ที่น่าปรารถนาด้วยอำนาจฉันทราคะ แยกแยะเป็นส่วน ๆ ไปด้วยอำนาจกิลเลส เช่น รู้ว่ากลิ่นหอม กลิ่นไม่หอม เมื่อได้กลิ่นหอมก็เกิดอิฏฐารมณ์ (ชอบใจ) เมื่อได้กลิ่นไม่หอมก็เกิดอนิฏฐารมณ์ (อารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนา) ทำให้ปฏิบัติเพื่อสำรวมขานินทรีย์ ซึ่งเมื่อไม่สำรวมแล้วก็จะทำให้ถูกบาปอกุศลธรรม คือ อภิชฌา และโทมนัสครอบครองได้ จักรักษาขานินทรีย์ ถึงความสำรวมในขานินทรีย์ ฝึกผู้ที่ประกอบด้วยความสำรวมอริยขานินทรีย์นี้ ทำให้ได้รับความสุขอันไม่ระคนด้วยกิลเลสภายใน^{๑๔๖}

๓.๔.๔ ชิวหายตนะ (อายตนะคือลิ้น)

การกำหนดลิ้น หมายถึง “การสำรวมลิ้นได้ เป็นการดี”^{๑๔๗} คือการสำรวมลิ้น เมื่อลิ้นกระทบรส ทำให้เกิดความชอบใจ ไม่ชอบใจ หรือเฉย ๆ อย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้นเป็นธรรมดา ในทางเจริญวิปัสสนาเมื่อรสกระทบลิ้น ก็กำหนดว่ารสหอม ๆ ๆ ๆ จนจิตไม่ปรุงแต่งไปในราคะ โทสะ โมหะ มีจิตรู้ตามความเป็นจริงว่า ทุกอย่างเป็นเพียง อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ไม่ใช่ตัวตน ไม่ใช่สัตว์ บุคคล เรา เขา มัน เป็นเพียงสมมติ เกิดขึ้นแล้วย่อมเสื่อมไปดับไปสลายไป ยึดมั่นถือมั่นอะไรไม่ได้ แล้ววางอุเบกขามีใจเฉย ๆ ฝึกผู้สำรวมทวารทั้งปวง ย่อมพ้นจากทุกข์ทั้งปวงได้

อีกประการ การสำรวมอินทรีย์ คือการกำหนดลิ้น หมายถึงฝึกขุณิน ลิ้มรสทางลิ้นแล้วรู้โดยรวมว่าเป็นรสที่อร่อย รสที่ไม่อร่อย รุ้รสอร่อย เป็นอารมณ์ที่น่าปรารถนาด้วยอำนาจฉันทราคะ แยกแยะเป็นส่วน ๆ ไปด้วยอำนาจกิลเลส เช่น รสอร่อย รสไม่อร่อย เมื่อได้รับรสอร่อยก็เกิดอิฏฐารมณ์ เมื่อได้รับรสไม่อร่อยก็เกิดอนิฏฐารมณ์ (อารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนา) ทำให้ปฏิบัติเพื่อสำรวมชิวหินทรีย์

^{๑๔๕} ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๖๐/๑๔๖.

^{๑๔๖} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๒/๑๕.

^{๑๔๗} ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๖๐/๑๔๖.

ซึ่งเมื่อไม่สำรวมแล้วก็จะเป็เหตุให้ถูกบาปอกุศลธรรม คืออภิชฌาและโทมนัสครอบงำได้ จึงรักษา
 ชิวหินทรีย์ ถึงความสำรวมในชิวหินทรีย์ ภิกษุผู้ประกอบด้วยควมสำรวมอริยชิวหินทรีย์นี้ ทำให้ได้รับ
 ความสุขอันไม่ระคนด้วยกิเลสภายใน^{๑๔๘}

๓.๔.๕ กายายตนะ (อายตนะคือกาย)

การกำหนดกาย หมายถึง “การสำรวมกายได้ เป็นการดี”^{๑๔๙} การสำรวมกายได้ เมื่อกาย
 กระทบโณฐัพพะ ทำให้เกิดความชอบใจ ไม่ชอบใจ หรือเฉย ๆ อย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้นเป็นธรรมดา
 ในทางเจริญวิปัสสนาเมื่อโณฐัพพะกระทบกาย ก็กำหนดว่าถูกหนอ ๆ ๆ ความร้อนกระทบกำหนดว่า
 ร้อนหนอ ๆ ๆ ความเย็นกระทบกำหนดว่าเย็นหนอ ๆ ๆ ความแข็งกระทบกำหนดว่าแข็งหนอ ๆ ๆ
 ความอ่อนกระทบกำหนดว่าอ่อนหนอ ๆ ๆ เป็นต้น จนจิตไม่ปรุงแต่งไปในราคะ โทสะ โมหะ มีจิตรู้
 ตามความเป็นจริงว่า ทุกอย่างเป็นเพียง อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ไม่ใช่ตัวตน ไม่ใช่สัตว์ บุคคล เรา เขา
 มัน เป็นเพียงสมมติ เกิดขึ้นแล้วย่อมเสื่อมไปดับไปสลายไป ยึดมั่นถือมั่นอะไรไม่ได้แล้ววางอุเบกขามีใจ
 เฉย ๆ ภิกษุผู้สำรวมทวารทั้งปวง ย่อมพ้นจากทุกข์ทั้งปวงได้

อีกประการ การสำรวมอินทรีย์ คือการกำหนดกาย หมายถึงภิกษุนั้นถูกต้องโณฐัพพะ
 ทางกาย แล้วรู้โดยรวมว่าสัมผัสที่นุ่มนวล สัมผัสที่ไม่นุ่มนวล สัมผัสที่นุ่มนวลเป็นอารมณ์ที่น่า
 ประารถาด้วยอำนาจฉันทราคะ แยกแยะเป็นส่วน ๆ ไปด้วยอำนาจกิลเลส เช่น สัมผัสที่นุ่มนวล สัมผัส
 ที่ไม่นุ่มนวล ถ้ารู้สัมผัสที่นุ่มนวลก็เกิดอิฏฐารมณ ถ้ารู้สัมผัสที่ไม่นุ่มนวลก็เกิดอนิฏฐารมณ (อารมณ์ที่
 ไม่น่าประารถา) ต้องปฏิบัติเพื่อสำรวมกายอินทรีย์ ซึ่งเมื่อไม่สำรวมแล้วก็จะทำให้ถูกบาปอกุศลธรรม
 คืออภิชฌาและโทมนัสครอบงำได้ จึงรักษากายอินทรีย์ ถึงความสำรวมในกายอินทรีย์ ภิกษุผู้ประกอบ
 ด้วยควมสำรวมอริยกายอินทรีย์นี้ ทำให้ได้รับความสุขอันไม่ระคนด้วยกิเลสภายใน^{๑๕๐}

๓.๔.๖ มนายตนะ (อายตนะคือใจ)

การกำหนดใจ หมายถึง “การสำรวมใจ (จิต) เป็นการดี”^{๑๕๑} การสำรวมใจเมื่อกระทบ
 ธรรมารมณ (สิ่งที่มากระทบจิต (ใจ)) ความคิดความนึก ที่มักผุดเกิดขึ้นเองเสมอ ๆ ตลอดจนความคิด
 ที่เกิดขึ้นจากการปรุงแต่ง สืบเนื่องต่อจากการผัสสะของอินทรีย์อื่น ๆ ทั้ง ๕ (ตา หู จมูก ลิ้น กาย)
 ย่อมเกิดความชอบใจ ไม่ชอบใจ หรือเฉย ๆ อย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้นเป็นธรรมดา ในทางเจริญ
 วิปัสสนาเมื่อธรรมารมณกระทบใจ เกิดความคิดก็กำหนดว่าคิดหนอ ๆ ๆ หรือเกิดฟุ้งซ่านก็กำหนดว่า

^{๑๔๘} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๒/๑๕.

^{๑๔๙} ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๖๐/๑๔๖.

^{๑๕๐} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๒/๑๕.

^{๑๕๑} ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๖๐/๑๔๖.

ฟุ้งซ่านหนอ ๆ ๆ หรือชอบใจก็กำหนดว่าชอบใจหนอ ๆ ๆ หรือมีความโกรธก็กำหนดว่าโกรธหนอ ๆ ๆ ๆ เป็นต้น จนจิตไม่ปรุงแต่งไปในราคะ โทสะ โมหะ มีจิตรู้ตามความเป็นจริงว่า ทุกอย่างเป็นเพียง อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ไม่ใช่ตัวตน ไม่ใช่สัตว์ บุคคล เรา เขา ดังพระพุทธพจน์กล่าวไว้ว่า มันเป็นเพียงสมมติ เกิดขึ้นแล้วย่อมเสื่อมไปดับไปสลายไป ยึดมั่นถือมั่นอะไรไม่ได้ แล้ววางอุเบกขามีใจเฉย ๆ (ไม่สุข ไม่ทุกข์) ดังพระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า “ภิกษุผู้สำรวมทวารทั้งปวง ย่อมพ้นจากทุกข์ทั้งปวงได้”^{๑๕๒}

อีกประการ การสำรวมอินทรีย คือการกำหนดใจ (จิต) หมายถึงภิกษุผู้สำรวมอินทรียทางใจแล้วรู้โดยรวมในธรรมารมณนั้นว่า เป็นอารมณที่น่าปรารถนา เป็นอารมณอันที่ไม่น่าปรารถนา เป็นอารมณที่น่าปรารถนาด้วยอำนาจฉันทราคะ เมื่อแยกแยะเป็นส่วน ๆ ไปด้วยอำนาจกิเลส เช่น อารมณอันที่น่าปรารถนา อารมณอันที่ไม่น่าปรารถนา ถ้าเป็นอารมณที่น่าปรารถนาก็เกิดอิฏฐารมณ (อารมณที่พอใจ) ถ้าเห็นว่าเป็นอารมณที่ไม่น่าปรารถนาก็เกิดอนิฏฐารมณ (อารมณที่ไม่พอใจ) ต้องปฏิบัติเพื่อสำรวมมโนทรีย (เมื่อเกิดอะไรขึ้นกับใจต้องกำหนดทันที เช่นชอบใจกำหนด ชอบใจหนอ ๆ ๆ ๆ จนอาการชอบใจดับไป)ซึ่งเมื่อไม่สำรวมแล้วก็จะเป็เหตุให้ถูกบาปอกุศลธรรม คือ อภิชฌาและโทมนัสเข้าครอบงำได้ จึงต้องรักษามโนทรีย ถึงความสำเร็จในมโนทรีย ภิกษุผู้ทีประกอบด้วยความสำเร็จอริยอินทรียสังวรนี้ ทำให้ได้รับความสุขอันไม่ระคนด้วยกิเลสภายใน^{๑๕๓}

การสำรวมทวารทั้งปวง เป็นการดี ภิกษุผู้สำรวมทวารทั้งปวง ทำให้พ้นจากทุกข์ทั้งปวงได้^{๑๕๔} กล่าวคือ เมื่อไม่สำรวมทวารทั้งปวง ปล่อยให้อายตนะภายนอกกระทบกับอายตนะภายใน ทำให้เกิดขึ้นและเป็นไปดังนี้เสมอ จะไปห้ามไม่ให้เกิด ไม่ให้เป็นไปทำให้ไม่ได้ อายตนะภายนอกกระทบอายตนะภายใน มีวิญญาน ๖ รับรู้ เกิดเวทนา คือเกิดความรู้สึทที่เป็นสุข, ทุกข์, อทุกขมสุข (ไม่สุขไม่ทุกข์) อย่างหนึ่งอย่างใดขึ้นเป็นปรกติ ความแตกต่างรุนแรงในเวทนา จักขึ้นอยู่กับกิเลสตัณหาที่ร้อยรัดนั้น ซึ่งเป็นทุกข์จึงต้องการสำรวมทวารทั้งปวง โดยการกำหนดรู้เท่าทันปัจจุบันอารมณการกำหนด เช่น ไม่ชอบใจ ก็กำหนด ไม่ชอบใจหนอ ๆ ๆ จนอาการไม่ชอบใจนั้นดับไป เป็นต้น

๓.๕ ผลแห่งการเจริญวิปัสสนาภาวนาโดยพิจารณาอริยสัจ ๔ ในอัมมัตติกายตนสูตร

โยคีที่ฝึกกำหนด จนรู้เห็นว่าร่างกายชั้น ๕ เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา คือเห็นแจ้งซึ่งพระไตรลักษณ์ของรูปและนาม โดยอาศัยการเจริญวิปัสสนาภาวนา เป็นเครื่องมือด้วยอินทรีย ๕ ที่สมบูรณ์ สภาวะธรรมและปัญญาของจิตจะปรากฏขึ้นตามลำดับ ซึ่งเป็นผลของการเจริญวิปัสสนา

^{๑๕๒} ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๖๐/๑๔๖.

^{๑๕๓} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๒/๑๕.

^{๑๕๔} ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๖๐/๑๔๖.

ภาวนา คือ โสฬสญาณ (วิปัสสนาญาณ ๑๖) หรือภาวนามยปัญญา เนื้อหาสาระของวิปัสสนาญาณ ๑๖ ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎก คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภีทามรรค ที่ว่าด้วยญาณ ๗๓ ซึ่งท่านพระสารีบุตรได้รวบรวมสาระสำคัญของโสฬสญาณในหมวดญาณ (ปัญญา) ๗๓ ประเภท เพียงแต่ไม่ได้เรียงหรือระบุชื่อญาณ เหมือนกับที่ปรากฏในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๙ และในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ญาณ ๑๖ หรือ โสฬสญาณ ญาณที่เกิดแก่ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนา จนถึงจุดหมาย คือ มรรค ผล นิพพาน มี ๑๖ อย่าง คือ

๑. นามรูปปริจเฉทญาณ ญาณกำหนดแยกนามรูป คือปัญญากำหนดรู้เข้าใจในนาม และรูปในคัมภีร์วิสุทธิมรรคเรียกญาณที่ ๑ ว่า นามรูปววิภูฐาน หรือสังขารปริจเฉท และให้ความหมายเหมือนกัน กล่าวคืออตตัตตัตตที่แท้จริงไม่มีเลย เมื่อว่าโดยปรมัตถธรรม (ความจริงแท้) มีแต่เพียงรูปรูปานเท่านั้น สำหรับผู้ที่เจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน เมื่อได้ถึงญาณนี้ก็จะเข้าใจแจ่มแจ้งด้วยตนเองว่า อตตัตตัตตเป็นเพียงสภาวะธรรม ไม่ยึดมั่นว่ามีอตตัตตัตต

๒. ปัจจัยปริคคหญาณ ญาณกำหนดจับปัจจัยแห่งนามรูป คือปัญญาที่กำหนดจนรู้เห็นถึงปัจจัยที่เป็นเหตุให้เกิดรูปเกิดนาม คือรูปเกิดจาก กรรม จิต อุตุ อาหาร ส่วนนามเกิดจากอารมณ์ วัตถุ ญาณนี้มาจากพระไตรปิฎก คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภีทามรรค ชื่อว่า ธัมมัญญิตติญาณ (ปัญญาในการกำหนดปัจจัย หรือญาณในการกำหนด ที่ตั้งแห่งธรรม) ที่เป็นญาณที่ ๔

๓. สัมมสนญาณ ญาณพิจารณานามรูปโดยไตรลักษณ์ คือความเกิดดับของรูปนาม แต่ที่รู้ว่ารูปนามดับไปเพราะเห็นรูปนามใหม่ เกิดสืบทอดแทนขึ้นมาแล้ว เห็นอย่างนี้เรียกว่า สันตติยังไม่ขาดและยังอาศัยจินตามยปัญญาอยู่ อีกนัยหนึ่งอธิบายว่า สัมมสนญาณ เป็นญาณที่ยากรูปนามขึ้นสู่ไตรลักษณ์ โดยมีชื่อเรียกอีกอย่างว่า ติลักขณปฏิเวธสัมมสนญาณ ญาณปรากฏในพระไตรปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภีทามรรค (ญาณที่ ๕) ผู้ปฏิบัติรู้ว่า รูปนามดับไป และเห็นรูปนามใหม่เกิดขึ้นสืบทอดกันไป แต่สันตติ (ความสืบทอด) ยังไม่ขาด เพราะเป็นเพียงความรู้ด้วยจินตญาณ (ความนึกพิจารณา)

๔. อุทฺยัพพญาณ ญาณตามเห็นความเกิดและความดับแห่งนามรูป ปัญญาของจิตที่กำหนดจนรู้เห็นไตรลักษณ์ชัดเจน อีกทั้งเห็นรูปนามดับไปในทันทีที่ดับ และเห็นรูปนามเกิดขึ้นในขณะที่เกิด (เห็นทันทั้ง ในขณะที่เกิดขึ้นและขณะที่ดับไป) อุทฺยัพพญาณมี ๒ ระดับคือ ตรุณอุทฺยัพพญาณเป็นญาณที่ยังอ่อนอยู่ และพลวอุทฺยัพพญาณ เป็นญาณที่แก่กล้าแล้ว ชื่อญาณนี้ปรากฏทั้งในพระไตรปิฎก คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภีทามรรค (ญาณที่ ๖)^{๑๕๕}

^{๑๕๕} ภัททันตะอาสาเถระ ธัมมาจริยะ, วิปัสสนาที่ปณีฎีกา, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๒), หน้า ๘๔-๘๗.

๕. ภัคญาณ ญาณตามเห็นจำเพาะความดับเด่นขึ้นมา ปัญญาที่กำหนดจรรู้เห็นความดับแต่อย่างเดียว เพราะความดับของรูปนามเป็นสิ่งที่ตื่นเด่นกว่าความเกิด ต่อมาพอจิตมีปฏิภิกิริยาใด ๆ ต่อสิ่งที่จิตไปรู้เข้า ถ้าสติสัมปชัญญะบริบูรณ์ ปฏิภิกิริยานั้นจะดับไปทันที ญาณนี้ปรากฏทั้งใน คัมภีร์ ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค (ญาณที่ ๗)

๖. ภยญาณ ญาณอันมองเห็นสังขารปรากฏเป็นของน่ากลัว บ้างก็เรียกว่า ภยตูปัญฐาน ญาณ ปัญญาของจิตที่กำหนดจรรู้เห็นว่า รูปนามนี้มีแต่แตกดับไปอย่างเดียว ซึ่งตกอยู่ในสภาวะที่น่าหวาดเสียว และน่าสะพรึงกลัวเหมือนคนกลัวสัตว์ร้าย ในพระไตรปิฎก คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค (ญาณที่ ๘)^{๑๕๖}

๗. อาทีนวญาณ ญาณค้ำนึ่งเห็นโทษ ปัญญาของจิตที่กำหนดจรรู้เห็นว่า รูปนามนี้ไม่มีสาระแก่นสารอะไร ไม่มีสิ่งที่น่าชื่นชม มีแต่ความโดดเดี่ยวและมีแต่ทุกข์โทษภัย เหมือนผู้ที่เห็นไฟกำลังไหม้เรือนตนเอง จึงคิดหนีจากเรือนนั้น ญาณนี้ปรากฏทั้งในพระไตรปิฎก คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค (ญาณที่ ๘)

๘. นิพพิทาญาณ ญาณค้ำนึ่งเห็นด้วยความเบื่อหน่าย ปัญญาของจิตที่กำหนดจรรู้เห็นว่า เกิดความเบื่อหน่ายในรูปนาม และในขันธ ๕ (รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ) ความเบื่อหน่ายจะเป็นอารมณ์ที่ผุดขึ้นเอง ในระหว่างการเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน ที่มีใจเกิดขึ้นจากการนึกคิดเอาเองด้วยกิเลส ญาณนี้ปรากฏทั้งในพระไตรปิฎก คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค (ญาณที่ ๘)

๙. มุญจิตุกัมยตาญาณ ญาณหยั่งรู้อันให้ใครจะพ้นไปเสีย ปัญญาของจิตที่กำหนดจรรู้เห็นว่า ปรารถนาที่จะหนีออกจากรูปนามและใครจะพ้นจากขันธ ๕ ญาณนี้ปรากฏทั้งในพระไตรปิฎก คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค (ญาณที่ ๙) ซึ่งได้รวมวิปัสสนาญาณที่ ๙, ๑๐ และ ๑๑ ไว้ด้วยกัน ในสังขารูปกษยาญาณ แต่ในคัมภีร์อรรถกถา ได้ปรากฏชื่อและเรียกว่า มุญจิตุกัมยตาญาณเป็นญาณที่อยากหลุดพ้น และหนีไปจากรูปนาม แต่ก็หนีไปไหนไม่ได้ เพราะมีเพียงแต่รูปนามเท่านั้น และยังต้องเจริญวิปัสสนาต่อไปอีก

๑๐. ปฏิสังขยาญาณ ญาณอันพิจารณาทบทวนเพื่อจะหาทางจะหนี ปัญญาที่กำหนดจรรู้เห็นเพื่อหาทางที่จะหนี หาอุบายที่จะเปลื้องตนให้พ้นจากปัญจขันธ จิตพบว่าหนีจากอารมณ์หรือภพไม่ได้ เพราะมันไม่อยู่ในอำนาจบังคับของเรา จึงจำเป็นต้องอยู่กับมัน ญาณนี้ปรากฏทั้งในขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค (ญาณที่ ๙) และคัมภีร์วิสุทธิมรรค ผู้ปฏิบัติได้เห็นไตรลักษณ์ชัดเจนที่สุดกว่าทุกญาณที่ผ่านมา การหยั่งรู้อันเห็นไตรลักษณ์ มีประโยชน์มาก เพื่อจะได้ยกจิตขึ้นสู่อันตรลักษณ์ต่อไป ครั้นจิตจำต้องใช้

^{๑๕๖} ภัททันตะอาสาเถระ ธัมมาจริยะ, วิปัสสนาที่ปณีฎีกา, หน้า ๙๗-๑๑๔.

รูปนามเป็นฐานเพื่อมุ่งสู่ทางพันทุกข์ รูปนามเท่านั้นที่เป็นพาหนะอย่างเดียว เพื่อนำไปสู่เป้าหมาย ดังนั้นจิตจึงจำเป็นต้อง ยึดรูปนามเป็นฐานหลักเฉียงไม่ได้ โดยสามารถกำหนดเห็น พระไตรลักษณ์ของรูปนาม (เกิดขึ้น เปลี่ยนแปลง และดับไป) ในเมื่อตอนแรกมันใคร่จะหนี พอถึงตอน นี้ก็หาทางที่จะหลุดพ้นให้ได้ ต้องเพียรพยายามต่อไป

๑๑. สังขารุเปกขาญาณ ญาณอันเป็นไปโดยความเป็นกลางต่อสังขาร ปัญญาที่กำหนดจนรู้เห็นว่า จะหนีไม่พ้นจึงเฉยอยู่ไม่ยินดียินร้าย ดุจบุรุษอันเพิกเฉยในภริยาที่ทิ้งขว้างหย่าร้างกันแล้ว จิตเป็นกลางต่ออารมณ์ เพราะเห็นแล้วว่ามันเป็นของเกิดดับ และหนีมันไม่ได้ ยิ่งพยายามไปปฏิบัติยิ่งขึ้น ยิ่งเป็นทุกข์มากขึ้น จิตจึงไม่ปฏิบัติอารมณ์ เป็นกลางต่ออารมณ์ ญาณนี้ปรากฏทั้งในคัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภีทามรรค (ญาณที่ ๙)

๑๒. สัจจานุโลมิกญาณ ญาณเป็นไปโดยควรแก่การหยั่งรู้ร้อยสัจจ์ ปัญญาที่กำหนดจนรู้เห็นให้เคลื่อนไปตามอริยสัจจ์ จิตปล่อยวางอะไรจะเกิดมันก็เกิด ไม่ได้ปรารถนาแม้กระทั่งมรรคผลนิพพาน ญาณอันเป็นไปโดยอนุโลมแก่การหยั่งรู้ร้อยสัจจ์ คือเมื่อวางใจเป็นกลางต่อสังขารทั้งหลายไม่พะวง และญาณก็โน้มโน้มมแล่นมุ่งตรงสู่นิพพานแล้ว ญาณอันคล้ายต่อการตรัสรู้ร้อยสัจจ์ย่อมเกิดขึ้นในลำดับถัดไป เป็นขั้นสุดท้ายของวิปัสสนาญาณ ญาณนี้ปรากฏทั้งในคัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภีทามรรค (ญาณที่ ๑๑)^{๑๕๗}

๑๓. โคตรภูญาณ ญาณครอบโคตรคือหัวต่อที่ข้ามพ้นภาวะปุถุชน ปัญญาที่กำหนดจนรู้เห็นพระนิพพาน ตัดขาดจากโคตรปุถุชนเป็นโคตรอริยชน เมื่อจิตหมดความอยาก (ไม่มีตัณหา พระพุทธเจ้าจึงทรงสอนให้ ละตัณหาอันเป็นตัวสมุทัย แล้วนิโรธจะปรากฏเอง) จิตก็ปล่อยวางอารมณ์ทั้งปวง ถอยเข้าหาจิตผู้รู้อย่างอัตโนมัติ ญาณนี้ปรากฏทั้งในคัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภีทามรรค (ญาณที่ ๑๐) สาระสำคัญของญาณนี้ คือสภาวะจิตของผู้ปฏิบัติได้มีนิพพานเป็นอารมณ์

๑๔. มรรคญาณ (มัคคญาณ) ญาณในอริยมรรค เช่น โสดาปัตติมรรค ปัญญาที่กำหนดจนรู้เห็นพระนิพพาน และตัดขาดจากกิเลสเป็นสมุจเฉทประหาร สติ สมาธิ ปัญญา และธรรมฝ่ายการตรัสรู้ทั้งปวง รวมลงที่จิตดวงเดียวเป็นมรรคสมังคี กำลังของมรรคแหวกมนโณวิญญาณซึ่งห่อหุ้มปิดบังธรรมชาติอันบริสุทธิ์ออก ญาณนี้ปรากฏทั้งในคัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภีทามรรค (ญาณที่ ๑๖) สาระสำคัญของญาณนี้ คือผู้ปฏิบัติได้เสวยนิพพานเป็นอารมณ์เป็นครั้งแรก เห็นแจ้งนิโรธสัจ

๑๕. ผลญาณ ญาณในอริยผล เช่น โสดาปัตติผล เป็นพระโสดาบัน ปัญญาที่กำหนดจนรู้เห็นพระนิพพานโดยเสวยผลแห่งสันติสุข ธรรมชาติอันบริสุทธิ์ปรากฏตัวขึ้น เป็นความว่าง สว่าง

^{๑๕๗} กัททันตะอาสาสภเถระ ธัมมาจริยะ, วิปัสสนาที่ปณีฎีกา, หน้า ๑๑๕-๑๒๖.

บริสุทธิ์ จิตหมดความปรุงแต่ง หมดการแสวงหา หมดกิริยาของจิต แต่ไม่ใช่หมดความรู้สึกอันเป็นการขาดสติสิ้นเชิง ญาณนี้ปรากฏทั้งในคัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค (ญาณที่ ๑๒) ผู้ปฏิบัติถึง ญาณนี้ แม้กิเลสจะถูกประหารไปได้อย่างเด็ดขาดด้วยมัคคญาณ แต่อำนาจของกิเลสก็ยังคงเหลืออยู่

๑๖. ปัจจเวกขณญาณ ญาณที่พิจารณาทบทวน ปัญญาที่กำหนดจนรู้เห็นใน มัคคจิต, ผลจิต,นิพพาน, กิเลสที่ละแล้ว และ กิเลสที่ยังคงเหลืออยู่ ญาณนี้ปรากฏในคัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทา มรรค (ญาณที่ ๑๔) ผู้ปฏิบัติได้พิจารณากิเลสที่ตนละได้ และที่ตนยังละไม่ได้ สำหรับกิเลสที่ยังละไม่ได้ ผู้ปฏิบัติก็จะมุ่งหน้าเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน เพื่อที่จะได้บรรลุคุณธรรมที่สูงขึ้นไป จนกว่าจะสำเร็จเป็นพระอรหันต์ ญาณ ๑๖ นี้เรียกอีกคำบาลีว่า โสฬสญาณ หรือ เรียกอีกชื่อไทยว่า ญาณโสฬส วิปัสสนาญาณ ญาณที่นับเข้าในวิปัสสนา หรือญาณที่จัดเป็นวิปัสสนามี ๙ อย่าง คือญาณที่ ๔-๑๒^{๑๕๘} ผู้ปฏิบัติจะได้ถึงญาณไหนก็ขึ้นอยู่กับผู้ปฏิบัติเท่านั้น เป็นต้น

การเจริญวิปัสสนาภาวนาโดยพิจารณาอายตนะภายใน ๖ อย่างเรียกว่า มรรคปฏิบัติทา หรือการดับทุกข์ โดยพิจารณาให้สม่าเสมอจนเป็นปกติในชีวิตประจำวัน การรู้ในการดับทุกข์ได้ หรือ ปัญญาจักเกิดขึ้นมาตามทันการพอใจ และไม่พอใจจักดับความหลง ดับความโลภ และดับความโกรธ หรือดับโลภะ โทสะ โมหะ เมื่อดับเหตุของทุกข์หรือสมุทัยได้ จักดับอวิชชาได้ เมื่อดับอวิชชาได้แล้ว ก็ดับความเกิดได้ มีปัญญา รู้จริง รู้แจ้ง ในอริยาสัจ ๔ ดังพระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เมื่อใด ความรู้เห็นที่ตามเป็นจริงของเรา (พระพุทธเจ้า) ในอริยาสัจ ๔ เหล่านี้ ๓ รอบ ๑๒ อากาโรอย่างนี้ หมดจดดีแล้ว เมื่อนั้น เราจึงยืนยันได้ว่า เป็นผู้ตรัสรู้สัมมาสัมโพธิญาณอันยอดเยี่ยมในโลก กับทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์ ญาณทัสสนะเกิดขึ้น แก่เราว่า ความหลุดพ้น ตัณหาของเราไม่กำเริบ ชาตินี้เป็นชาติสุดท้าย ภพใหม่ไม่มีอีก”^{๑๕๙} เป็นต้น

๓.๖ สรุปท้ายบท

การเจริญวิปัสสนาภาวนาเบื้องต้น ข้อที่ ๑ ต้องมีศีลบริสุทธิ์ อันได้แก่ ปาริสุทธิศีล ๔ ปาริสุทธิศีล แปลว่า ศีลคือความบริสุทธิ์, ศีลเครื่องให้บริสุทธิ์, การประพฤติบริสุทธิ์อันจัดเป็นศีลมี ๔ อย่าง ได้แก่ ๑. ปาฏิโมกขสังวรศีล คือสำรวมระวัง หมายความว่า ภิกษุจะไม่ฆ่าสัตว์ ไม่ลักทรัพย์ ไม่ประพฤติผิดในกาม เป็นต้น ๒. อินทริยสังวรศีล คือการสำรวมตา หู จมูก ลิ้น กายและใจ ไม่ให้เกิดทั้งความชอบใจไม่ชอบใจ ด้วยสำรวมดีแล้วทำให้ไม่เศร้าโศกและละอาสวะได้ ๓. อาชีวาปาริสุทธิศีล คือ การชำระสะสางการดำรงชีวิตของเรา ให้เป็นอยู่ได้อย่างสะอาด ศีลที่เกิดจากเลี้ยงชีวิตให้บริสุทธิ์

^{๑๕๘} ภัททันตะอาสาเถระ ธัมมาจริยะ, วิปัสสนาที่ปณีฎีกา, หน้า ๑๒๘-๑๓๖.

^{๑๕๙} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๗/๒๔.

๔. ปัจจัยสันนิสิตศีล คือความพิจารณาปัจจัย ๔ คือจิวร บิณฑบาต เสนาสนะ และคิลานเภสัช เป็นต้น
 ข้อที่ ๒ ต้องตัดปถิโพธ คือตัดความกังวลให้หมดไป ข้อที่ ๓ การปฏิบัติตรงค์ คือวัตร หรือแนวทางการ
 ปฏิบัติจำนวน ๑๓ ข้อ ที่พระพุทธองค์อนุญาตไว้ให้แก่ พระสงฆ์สำหรับเลือกนำไปปฏิบัติเพื่อการเจริญ
 วิปัสสนาภาวนาให้ได้ผลสำเร็จเร็ว และประกอบด้วยองค์คุณของวิปัสสนา ๓ อย่างคือ ๑. อาตาปี
 มีความเพียรซึ่งการเจริญวิปัสสนาภาวนา ๒. สติมา คือมีสติ ได้แก่ มีสติกำหนดกายอย่างต่อเนื่องไม่
 ขาดช่วงตั้งแต่ตื่นนอนจนหลับสนิท ๓. สัมปะชาโน มีสัมปชัญญะ (รู้พร้อม) แปลว่า ถึงพร้อมซึ่งปัญญา
 หยั่งเห็นสภาวะธรรมที่เป็นจริง คือเห็นลักษณะของรูปนาม เป็นต้น พระพุทธองค์ได้แสดง ในการเจริญ
 วิปัสสนาภาวนา ด้วยให้ทำความเพียร โดยรู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี่ทุกข์ นี่ทุกขสมุทัย ทุกขนิโรธ
 นี่ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ด้วยรู้ชัดตามความเป็นจริงแล้ว พระพุทธองค์ตรัสไว้ในพระวินัยปิฎก มหาวรรค
 เล่มที่ ๔ ว่าด้วยความรู้เห็นตามเป็นจริง ในอริยสัจ ๔ เหล่านี้ ๓ รอบ ๑๒ อากาโรยงนี้ ได้หมดจดดี
 แล้ว เวลานั้น เรา (พระพุทธเจ้า) จักยืนยันได้ว่า เป็นผู้ตรัสรู้สัมมาสัมโพธิญาณอันยอดเยี่ยมในโลก
 กับทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์ ญาณทัสสนะ
 เกิดขึ้นแก่เราแล้ว ว่าหลุดพ้นแล้ว ตัณหาของเราไม่กำเริบอีก ชาตินี้ได้เป็นชาติสุดท้าย ภพใหม่ไม่มีอีก
 ต่อไป

บทที่ ๔

สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

การศึกษาวิจัยเรื่อง “ศึกษาการเจริญวิปัสสนาภาวนาในอัมตติกายตนสูตร” ผู้ศึกษาได้กำหนดวัตถุประสงค์ไว้ ๒ ประการ คือเพื่อศึกษาเนื้อหาในอัมตติกายตนสูตร เพื่อศึกษาการเจริญวิปัสสนาภาวนาในอัมตติกายตนสูตร การศึกษาค้นคว้าครั้งนี้เป็นการศึกษาเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) เน้นการศึกษาจากเอกสาร (Documentary Research) โดยมุ่งการศึกษาข้อมูลจากคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท ได้แก่ คัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา ปกรณวิเสส หนังสือ ตำรา เอกสาร ผลงานทางวิชาการ และงานการศึกษาต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง แล้วนำมาประมวล และเรียบเรียงตรวจสอบความถูกต้องจากผู้เชี่ยวชาญ อาจารย์ที่ปรึกษา นำมาบรรยายเชิงพรรณนาโดยมี ผลสรุปการศึกษา และข้อเสนอแนะดังนี้

๔.๑ สรุปผลการวิจัย

การศึกษาวิจัยเรื่อง ศึกษาการเจริญวิปัสสนาภาวนาในอัมตติกายตนสูตรนี้ สามารถที่สรุปผลการศึกษาได้ตามวัตถุประสงค์ ดังต่อไปนี้

๔.๑.๑ การศึกษาอัมตติกายตนสูตร

อัมตติกายตนสูตร ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาทพบว่า อัมตติกายตนสูตร ว่าด้วยอายตนะภายใน ๖ ประการ อายตนะภายในหมายถึง สื่อเชื่อมต่อที่อยู่ในตัวคน เรียกอีกอย่างว่า อินทรีย์ ๖ คือตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ทั้งหมดนี้เป็นที่เชื่อมต่อกับอายตนะภายนอก พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า อัมตติกายตนสูตร เป็นพระสูตรที่ว่าด้วยการเจริญอริยสัจ ๔ ประการ ได้แก่ ๑.ทุกขอริยสัจ คืออายตนะภายใน ๖ ประการ ได้แก่ ๑) จักขวยตนะ (อายตนะคือตา) ๒) โสตายตนะ (อายตนะคือหู) ๓) ฆานายตนะ (อายตนะคือจมูก) ๔) ชิวหายตนะ (อายตนะคือลิ้น) ๕) กายายตนะ (อายตนะคือกาย) ๖) มนายตนะ (อายตนะคือใจ) ๒.ทุกขสมุทฺทยอริยสัจ คือ ตัณหาอันทำให้เกิดอีก ประกอบด้วย ความความเพลิตเพลิต และความกำหนด มีปกติให้เพลิตเพลิตอยู่ในอารมณ์นั้น ๆ คือกามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา ๓. ทุกขนิโรธอริยสัจ คือความดับตัณหาไม่เหลือด้วยวิราคะ ความสละ ความสลัดคืน ความพ้นความไม่อาลัยในตัณหา ๔. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ คืออริยมรรคมีองค์ ๘ นี้ได้แก่ ๑) สัมมาทิฎฐิ (เห็นชอบ) ๒) สัมมาสังกัปปะ (ดำริชอบ) ๓) สัมมาวาจา (เจรจาชอบ) ๔) สัมมา กัมมันตะ (กระทำชอบ) ๕) สัมมาอาชีวะ (เลี้ยงชีพชอบ) ๖) สัมมาวายามะ (พยายามชอบ) ๗) สัมมา สติ

(ระลึกชอบ) ๘) สัมมาสมาธิ (ตั้งจิตมั่นชอบ) เป็นต้น อริยสัจ ๔ ประการนี้ ภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุนี้ เธอทั้งปวงพึงทำความเพียร เพื่อให้รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี้ทุกข์ นี้ทุกขสมุทัย นี้ทุกขนิโรธ นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ดังพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ใน ที่ขนิกาย มหาวรรคว่า ภิกษุทั้งหลาย เราและเธอทั้งปวง ที่ได้รับแจ้งแห่งตลอดในทุกขอริยสัจ เราและเธอทั้งปวง ที่ได้รับแจ้งแห่งตลอด ทุกสมุทยอริยสัจ เราและเธอทั้งหลายได้รับแจ้งแห่งตลอดทุกขนิโรธอริยสัจ เราและเธอทั้งหลายได้รับแจ้งแห่งตลอดทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ เราและเธอทั้งหลาย ถอนภพตัณหาได้แล้วสิ้นไปแล้ว บัดนี้ภพใหม่ไม่มีอีก และในอัมมจักกัปปวัตตนสูตรกล่าวว่า ภิกษุทั้งหลาย เมื่อใด ความรู้เห็นตามเป็นจริงของเราในอริยสัจ ๔ เหล่านี้ ๓ รอบ ๑๒ อากาโรยงนี้ หมจดจดีแล้ว เมื่อนั้น เราจึงยืนยันได้ว่า เป็นผู้ตรัสรู้สัมมาสัมโพธิญาณอันยอดเยี่ยมในโลก กับทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์ พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์ ญาณทัสสนะได้เกิดขึ้นแก่เราว่า “ความหลุดพ้นของเราไม่กำเริบ ชาตินี้เป็นชาติสุดท้าย บัดนี้ภพใหม่ไม่มีอีก เป็นต้น

๔.๑.๒ การเจริญวิปัสสนาภาวนาในอัมมัตติกายตนสูตร

การเจริญวิปัสสนาภาวนาในอัมมัตติกายตนสูตร คือการเจริญอริยสัจ ๔ ได้แก่ ๑. ทุกขอริยสัจ คืออายตนะภายใน ๖ ประการ ๒. ทุกขสมุทยอริยสัจ คือต้นเหตุอันทำให้เกิดอีก ๓. ทุกขนิโรธอริยสัจ คือความดับตัณหาไม่เหลือ ๔. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ คืออริยมรรคมีองค์ ๘ ได้แก่ ๑) สัมมาทิฏฐิ (เห็นชอบ) ๒) สัมมาสังกัปปะ (ดำริชอบ) ๓) สัมมาวาจา (เจรจาชอบ) ๔) สัมมากัมมันตะ (กระทำชอบ) ๕) สัมมาอาชีวะ (เลี้ยงชีพชอบ) ๖) สัมมาวายามะ (พยายามชอบ) ๗) สัมมาสติ (ระลึกชอบ) ๘) สัมมาสมาธิ (ตั้งจิตมั่นชอบ) เป็นต้น การเจริญวิปัสสนาภาวนามีขั้นตอนการปฏิบัติ เพื่อความเจริญก้าวหน้า ที่นำไปสู่จุดหมายสูงสุด คือความสิ้นไปของอาสวะกิเลส อันได้แก่

ข้อ ๑ ต้องมีศีลบริสุทธิ์ คือปาริสุทธิศีล ๔ ปาริสุทธิศีลแปลว่า ศีล คือความบริสุทธิ์, ศีลเครื่องให้บริสุทธิ์, ความประพฤติบริสุทธิ์ที่จัดเป็นศีล มี ๔ ประการ คือ ๑. ปาฏิโมกขสังวรศีล คือสำรวมระวัง หมายถึงภิกษุไม่ฆ่าสัตว์ ไม่ลักทรัพย์ ไม่ประพฤติผิดในกาม เป็นต้น ๒. อินทริยสังวรศีล คือการสำรวมตา หู จมูก ลิ้น กายและใจ ไม่ให้เกิดทั้งความชอบใจไม่ชอบใจ เมื่อสำรวมดีแล้วย่อมไม่เศร้าโศกและละอาสวะได้ ๓. อาชีวะปาริสุทธิศีล คือความชำระสะสางการดำรงชีวิตของตน ให้เป็นอยู่ได้อย่างสะอาดหมดจด ศีลอันเกิดจากเลี้ยงชีวิตให้บริสุทธิ์ ๔. ปัจจยสันนิสิต ศีล คือการพิจารณาปัจจัย ๔ คือจิวร บิณฑบาต เสนาสนะ และคิลานเภสัช เป็นต้น

ข้อ ๒ ต้องตัดปิลิโธ คือตัดความกังวลให้หมด

ข้อ ๓ ปฏิบัติถูกต้อง คือวัตร หรือแนวทางการปฏิบัติจำนวน ๑๓ ข้อ ที่พระพุทธเจ้าอนุญาตไว้ให้แก่ พระสงฆ์สำหรับเลือกนำไปปฏิบัติเพื่อการเจริญวิปัสสนาได้ผลสำเร็จเร็ว และประกอบด้วยองค์คุณของวิปัสสนา ๓ ประการ คือ ๑. อาตปปี มีความเพียรในการเจริญวิปัสสนาภาวนา ๒. สติมา คือมีสติได้แก่ มีสติกำหนดรู้กายใจ (รูปนาม) อย่างต่อเนื่องไม่ขาดช่วง ตั้งแต่ตื่น

นอนจนถึงหลับสนิท ๓. สัมปะชาโน มีสัมปะชัญญะ (รู้พร้อม) แปลว่า ถึงพร้อมด้วยปัญญา หยั่งเห็นสภาวะธรรมตามความเป็นจริง คือเห็นลักษณะเฉพาะ ตัวของรูปนามว่าเป็นอนิจจัง เป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นทุกขัง เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน ไม่ใช่สัตว์ บุคคล เรา เขา เป็นต้น

พระพุทธองค์ได้แสดง หลักการเจริญวิปัสสนาภาวนาในอัมมัตติกาตยตนสูตร โดยให้ทำความเพียรภาวนา เพื่อให้รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี่ทุกข์ นี่ทุกข์สมุทัย ทุกขนิโรธ นี่ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา เมื่อรู้ชัดตามความเป็นจริงแล้ว พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในพระวินัยปิฎก มหาวรรคว่า ภิกษุทั้งหลาย ดวงตาเห็นธรรมได้เกิดขึ้นแล้ว ญาณทัสสนะเกิดขึ้นแล้ว ปัญญาญาณเกิดขึ้นแล้ว วิชชาได้เกิดขึ้นแล้ว แสงสว่างได้เกิดขึ้นแล้วในธรรมทั้งปวงที่เรา (พระพุทธเจ้า) ไม่เคยสดับมาก่อนว่านี่ทุกข์ขอรียสังข์ ทุกข์ขอรียสังข์นี้ ควรกำหนดรู้ ทุกข์ขอรียสังข์นี้ เราได้กำหนดรู้แล้ว ภิกษุทั้งหลาย ดวงตาเห็นธรรมได้เกิดขึ้นแล้ว ญาณทัสสนะเกิดขึ้นแล้ว ปัญญาญาณเกิดขึ้นแล้ว วิชชาได้เกิดขึ้นแล้ว แสงสว่างได้เกิดขึ้นแล้วในธรรมทั้งปวง ที่เราไม่เคยได้สดับมาก่อนว่า นี่ทุกข์ขอรียสังข์ ทุกข์ขอรียสังข์นี้ควรละเสีย ทุกข์ขอรียสังข์นี้เราละได้แล้ว ภิกษุทั้งหลาย ดวงตาเห็นธรรมได้เกิดขึ้นแล้ว ญาณทัสสนะเกิดขึ้นแล้ว ปัญญาญาณเกิดขึ้นแล้ว วิชชาได้เกิดขึ้นแล้ว แสงสว่างได้เกิดขึ้นแล้วในธรรมทั้งปวง ที่เราไม่เคยได้สดับมาก่อนว่านี่ทุกข์ขอรียสังข์ ทุกข์ขอรียสังข์นี้ควรทำให้แจ้ง ทุกข์ขอรียสังข์นี้ เราตถาคตได้ทำให้แจ้งแล้ว ภิกษุทั้งหลาย ดวงตาเห็นธรรมได้เกิดขึ้นแล้ว ญาณทัสสนะเกิดขึ้นแล้ว ปัญญาญาณเกิดขึ้นแล้ว วิชชาได้เกิดขึ้นแล้ว แสงสว่างได้เกิดขึ้นแล้วในธรรมทั้งปวง ที่เราไม่เคยได้สดับมาก่อนว่านี่ทุกข์ขอรียสังข์ ทุกข์ขอรียสังข์นี้ควรให้เจริญ ทุกข์ขอรียสังข์นี้ปฏิปทา อริยสังข์นี้ เราตถาคตได้ทำให้เจริญแล้ว เวลาใด ความรู้เห็นที่เป็นจริงในอริยสังข์ ๔ เหล่านี้ ๓ รอบ ๑๒ อากาโรบายนี้ ได้หมดจดดีแล้ว เวลานั้น เรายืนยันได้ว่า เป็นผู้ตรัสรู้สัมมาสัมโพธิญาณอันยอดเยี่ยมในโลกมนุษย์กับทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์ทั้งปวง รวมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์ทั้งปวง ญาณทัสสนะได้เกิดขึ้นแก่เราว่า ได้หลุดพ้นแล้ว ตัณหาของเราไม่กำเริบอีก ชาตินี้เป็นชาติสุดท้ายภพใหม่ไม่มีอีก

การเจริญวิปัสสนาภาวนา ยังมีผลต่อการทำให้ร่างกาย และจิต เกิดความสงบสุขร่มเย็น ตั้งมั่นอยู่ในคุณธรรมจริยธรรม ที่เป็นประโยชน์ทั้งแก่ปัจเจกบุคคล และสังคมโลกโดยรวมด้วย ทำให้ผู้ปฏิบัติมีจิตใจตั้งมั่นเป็นสมาธิ สามารถได้รับประโยชน์ทั้งในชาตินี้ และชาติต่อ ๆ ไปจนถึงพระนิพพาน

๔.๒ ข้อเสนอแนะ

ในการศึกษาหลักธรรมที่เกี่ยวข้องกับการเจริญวิปัสสนาภาวนาในอัมมัตติกาตยตนสูตร ที่ปรากฏในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาทนี้ ผู้วิจัยได้ศึกษาวิธี การเจริญวิปัสสนาภาวนา ตามหลักของอัมมัตติกาตยตนสูตร ที่พระพุทธองค์แสดงไว้โดยย่อ เพราะแสดงแก่ภิกษุอุคคฆฏิตัญญู บุคคลย่อมรู้แจ้ง

แห่งตลอดบทที่ท่านกล่าวโดยสังเขป ดังนั้น ผู้ที่สนใจต้องการจะศึกษาโดยละเอียด ควรศึกษาในอรรถกถาอรรถกถาธรรมปิฎก และมหาสติปัฏฐานสูตร โดยการศึกษาครั้งนี้ ผู้ศึกษาใช้รรถกถาฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ซึ่งผู้ต้องการนำข้อมูลไปใช้ในวัตถุประสงค์อย่างสมบูรณ์ ควรศึกษาข้อมูลเพิ่มเติมด้วย และหวังเป็นอย่างยิ่งว่างานวิจัยนี้จะเป็นประโยชน์สำหรับผู้สนใจ ที่จะนำข้อมูลไปใช้ และพัฒนาเพื่อให้เกิดองค์ความรู้ใหม่ ๆ ที่เป็นประโยชน์ดังนั้น ผู้วิจัยจึงได้ตั้งประเด็นข้อเสนอแนะไว้ ดังนี้

๔.๒.๑ ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

๑. ควรวิจัยเนื้อหาหลักธรรมการเจริญวิปัสสนาภาวนาในอรรถกถาอรรถกถาธรรมปิฎก ในพระไตรปิฎกที่ได้จากแหล่งต่าง ๆ เพื่อจะได้เปรียบเทียบข้อมูลว่าตรงกัน หรือแตกต่างกันในด้านใด และเพื่อจะได้นำเสนอผู้เชี่ยวชาญในด้านพระไตรปิฎก เป็นผู้ตรวจสอบแก้ไข พร้อมทั้งเป็นฐานข้อมูลในการศึกษาค้นคว้า และนำมาประยุกต์ใช้ในปัจจุบัน

๒. ควรศึกษาการเจริญวิปัสสนาภาวนาในอรรถกถาอรรถกถาธรรมปิฎก เป็นการเจริญวิปัสสนาภาวนาตามแนวทางการเจริญอริยสัจ ๔ ให้เข้าใจตามหลักธรรมที่ปรากฏในพระไตรปิฎก อย่างถูกต้อง ทั้งยังเป็นการสนับสนุนการเจริญวิปัสสนาภาวนาอย่างถูกต้อง ไม่ผิดจากพระไตรปิฎกอีกด้วย ทั้งนี้ สำหรับผู้ที่มีความสนใจจะศึกษา ผู้วิจัยขอเสนอแนะการทำสารนิพนธ์ในครั้งต่อไป จึงตั้งประเด็นการศึกษาวิจัยครั้งต่อไป ดังนี้

๔.๒.๒ ข้อเสนอแนะในการทำสารนิพนธ์ครั้งต่อไป

จากการศึกษาหลักธรรมที่เกี่ยวข้องกับการเจริญวิปัสสนาภาวนาในอรรถกถาอรรถกถาธรรมปิฎก ผู้ศึกษายังขาดประสบการณ์ จึงอาจทำให้ส่วนใดส่วนหนึ่งบกพร่องไปบ้าง ทั้งนี้ยอมรับว่างานศึกษา อาจยังไม่ครอบคลุมถึงสาระสำคัญ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในส่วนของประเด็นเกี่ยวกับ การเจริญวิปัสสนาภาวนาในอรรถกถาอรรถกถาธรรมปิฎก ที่พระพุทธรองค์แสดงไว้โดยสังเขป ที่น่าสนใจต่อนักปฏิบัติธรรมที่สามารถนำไปประยุกต์ใช้ให้เกิดประโยชน์ได้

ดังนั้น สำหรับผู้ที่สนใจต้องการศึกษาวิจัยในเรื่องเดียวกันนี้ ผู้ศึกษาขอเสนอแนะหัวข้อการศึกษาในครั้งต่อไปเพื่อให้เกิดความสมบูรณ์ในเนื้อหามากยิ่งขึ้น ดังนี้

๑. ศึกษาการสำรวมอินทรีย์กับวิปัสสนาภูมิในการเจริญวิปัสสนาภาวนา
๒. ศึกษาธรรมอายตนะนอกในการเจริญวิปัสสนาภาวนา

บรรณานุกรม

๑. ภาษาบาลี-ไทย

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาบาลีฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ปี ๒๕๐๐**. กรุงเทพมหานคร:

โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

_____ **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

_____ **อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลง

กรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

_____ **ฎีกาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ มหาจุฬาลงกรณราช

วิทยาลัย, ๒๕๓๙. .

_____ **ปกรณ์วิเสสภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลง

กรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

_____ **อรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร:

โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ

(๑) หนังสือ:

พระพุทธโฆสเถระ. **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**. แปลโดย สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร).

พิมพ์ครั้งที่ ๑๐. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๔.

พระพุทธโฆสเถระ. **คัมภีร์วิสุทธิมรรค ฉบับแปลและอธิบาย เล่ม ๑-๒**. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วน

จำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๘.

ธนิต อยู่โพธิ์ **วิธีปฏิบัติวิปัสสนาทดสอบรู้ผลด้วยตนเอง**. พิมพ์ครั้งที่ ๘. กรุงเทพ

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.

นายวรรณสิทธิ์ วัฒนะเสวี. **คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมตถกถา ประจักษ์ที่ ๗ สมุจจยสังคหวิภาค**

พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๔๗.

นายบุญมี เมธางกูร. นายวรรณสิทธิ์ ไวกยะเสวี. **คู่มือการศึกษา พระอภิธรรมตถสังคหะ ปริจเฉทที่**

๗ สมุจจยสังคหวิภังค์. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: เทพประธานการพิมพ์, ม.ป.ป.

พระธรรมธีรราชฆาตมุนี (โชดก ญาณสิทธิ). **คำบรรยายวิปัสสนากรรมฐาน.** กรุงเทพมหานคร:
บริษัทประยูรวงศ์พรินต์ติ้ง จำกัด, ๒๕๕๐.

_____ **วิปัสสนากรรมฐาน ภาคปฏิบัติ.** พิมพ์ครั้งที่ ๗. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ กุฑมอร์นิง,
๒๕๔๘.

พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ). **วิปัสสนานัย เล่ม ๑.** แปลและเรียบเรียงโดย พระคันธสาราภิวงค์
นครปฐม: ซีเอไอ เซ็นเตอร์จำกัด, ๒๕๔๘.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). **พระไตรปิฎกสิ่งที่ชาวพุทธต้องรู้.** กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา,
๒๕๔๕.

_____ **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุง และขยายความ.** พิมพ์ครั้งที่ ๑๑. กรุงเทพมหานคร:
โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒.

_____ **พุทธธรรม.** พิมพ์ครั้งที่ ๑๒. กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑.

พระภิกษุทันตะ อาสภมหาเถระ อัครมหาภิกษุฐานาจริยะ. **วิปัสสนาที่ปณีฎีกา ฉบับพิมพ์รวมเล่มใน
๑๐๐ ปี อัครมหาภิกษุฐานาจริยะ.** กรุงเทพมหานคร: บริษัททอมรินทร์พรินต์ติ้งแอนด์พับลิช
ซึ่งจำกัดมหาชน, ๒๕๕๔.

พระมหาโพธิวงศาจารย์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ. ๙ ราชบัณฑิต). **ศัพท์วิเคราะห์.** พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพ-
มหานคร: โรงพิมพ์เลี้ยงเชียง ๒๒๓, ๒๕๕๘.

_____ **ศัพท์วิเคราะห์.** พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เลี้ยงเชียง, ๒๕๕๘.

พันเอก ปิ่น มุทุกันต์. **แนวสอนธรรมะตามหลักสูตรนักรธรรมตรี.** กรุงเทพมหานคร: คลังวิทยา,
๒๕๑๔.

พระพุทธโฆสเถระ. **คัมภีร์วิสุทธิมรรค.** สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ). แปลและเรียบ
เรียง. พิมพ์ครั้งที่ ๗. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัทธนาเพรส, ๒๕๕๑.

_____ **คัมภีร์วิสุทธิมรรค.** แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภ
มหาเถระ). พิมพ์ครั้งที่ ๑๑. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๖.

พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช) ป.ธ. ๙ ราชบัณฑิต **พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์
ชุด คำวัด, วัดราชโอรสาราม กรุงเทพฯ พ.ศ. ๒๕๔๘.**

_____ **วิปัสสนานิยามว่าด้วยทฤษฎี และการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน.** พิมพ์ครั้งที่ ๗.
กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐.

พระมหาโพธิวงศาจารย์ (ทองดี สุรเตโช). **พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุดศัพท์วิเคราะห์.**
พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์เลี้ยงเชียง, ๒๕๕๘.

- **พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: จัดพิมพ์โดย บริษัท นานมีบุ๊คส์พับ ลิเคชั่นส์ จำกัด, ๒๕๕๖.
- พระโพธิญาณเถร (ชา สุภทฺโท). **อุปถัมภ์**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๓๗.
- พระภิกษุวิฑูรย์ วิ. (พระมหาประเสริฐ มนต์เสวี). **เอกสารประกอบการสอนสัมมนาวิปัสสนาภาวนา**. นครปฐม: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส, ๒๕๕๕.
- พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ). **ตามรอยพระอรหันต์**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๙.
- วศิน อินทสระ. **สาระสำคัญแห่งวิสุทธิมรรค**. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เมตตา, ๒๕๕๗.
- สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ). **อริยวังสปฏิปทาปฏิปทาอันเป็นวงศ์แห่งพระอริยเจ้า**. กรุงเทพมหานคร: ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๔.
- สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. **สารานุกรมพระพุทธศาสนาประมวลจากพระนิพนธ์**. พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๙.
- **พุทธธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๒. กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑.
- **วินัยมุข เล่ม ๑**. พิมพ์ครั้งที่ ๓๙. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑.
- **วิปัสสนากรรมฐาน ภาคปฏิบัติ**. พิมพ์ครั้งที่ ๗. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ กู๊ดมอร์นิ่ง, ๒๕๔๘.
- สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก. **ธรรมาภิธาน พจนานุกรมคำสอนพระพุทธศาสนา**. กรุงเทพมหานคร: บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๕๒.
- อาจารย์สุภีร์ ทูมทอง. **หนังสืออริยสัจ ๔**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ห้างหุ้นส่วน จำกัด ภาพพิมพ์, ๒๕๖๐.

(๒) วิทยานิพนธ์:

นางสาวศุภากร วัจวุฒิกัญญา. “ศึกษาลักษณะอุปนิชฌานในการเจริญวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๘.

พระภิกษุญาณพิศาลเมธี วิ. “ศึกษาวิเคราะห์หลักปฏิบัติอานาปานสติภาวนา เฉพาะกรณีคำสอน พุทธทาสภิกขุ”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑.

พระมหาประดิษฐ์ ธรรมธีโร (ธรรมโพบย). “ศึกษาวิเคราะห์ปิติในวิปัสสนาภาวนาเฉพาะกรณีการ ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ๗ เดือน”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒.

พระมหาสุทัศน์ สุขขุทมนโน (เฉียบแหลม). “ศึกษาหลักการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในอริยมัคคสูตร”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖.

พระครูวิเวกธรรมมาราม (สังัด วิเวโก). “ศึกษาการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในภาวนาสูต”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๘.

แม่ชีปฐมา มุทธาประนัง. “ศึกษาหลักธรรมและปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในอัมตตานิจจสูตร”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๖๐.

ภาคผนวก

ภาคผนวก ก
อชฌตติกายตนสูตร
พระไตรปิฎก ภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๐๐

สุตตนปิฎก สยุตตนิคาย มหาวารวรรค [๑๒. สัจจสังยุต]

อชมตติกายตนสุต

๔. อชมตติกายตนสุต

[๓๐๘๔] จตุตาริมานิ ภิกขเว อริยตฺถจฺานิ. กตมานิ จตุตาริ? ทฺุขํ อริยตฺถจํ ทฺุขตฺมฺุทโย อริยตฺถจํ ทฺุขนิโรโธ อริยตฺถจํ ทฺุขนิโรธคามินิํ ปฏฺิปทา อริยตฺถจํ.

กตมณฺจ ภิกขเว ทฺุขํ อริยตฺถจํ? “น อชมตฺติกานิ อายตฺนानิ”ติตฺถ วณฺณํ. กตมานิ น? จกฺขวายนํ ๑เป๑ มฺนายตฺนํ. อิทํ อฺุจฺจติ ภิกขเว ทฺุขํ อริยตฺถจํ.

กตมณฺจ ภิกขเว ทฺุขตฺมฺุทโย อริยตฺถจํ? ยายํ ตณฺหา โปโนพฺภวิกาน นฺนทิวราตฺถคคตา ตฺครตฺคราภินฺนทินิํ. เสยฺยถํ: กามตณฺหา ภวตณฺหา วิภวตณฺหา. อิทํ อฺุจฺจติ ภิกขเว ทฺุขตฺมฺุทโย อริยตฺถจํ.

กตมณฺจ ภิกขเว ทฺุขนิโรโธ อริยตฺถจํ? โย ตตฺถตา เยว ตณฺหาเยว อเสตฺ-
วิราตฺนิโรโธ จาโค ปฏฺินิสฺสํคฺโค มุคฺติ อนาถโย. อิทํ อฺุจฺจติ ภิกขเว ทฺุขนิโรโธ
อริยตฺถจํ.

กตมณฺจ ภิกขเว ทฺุขนิโรธคามินิํ ปฏฺิปทา อริยตฺถจํ? อเยเมว อริโย
อฏฺุจฺจติโก มคฺโค. เสยฺยถํ: ตฺมฺมาทิสฺสํ ๑เป๑ ตฺมฺมาตฺมาธิ. อิทํ อฺุจฺจติ ภิกขเว
ทฺุขนิโรธคามินิํ ปฏฺิปทา อริยตฺถจํ. อิมานิ โช ภิกขเว จตุตาริ อริยตฺถจฺานิ.

ตตฺมฺาติห ภิกขเว “อิทํ ทฺุขนฺ”ติ โยโค กวณฺณโย ๑เป๑ “อโย ทฺุขนิโรธ-
คามินิํ ปฏฺิปทา”ติ โยโค กวณฺณโยติ. จคฺคฺถ.

ภาคผนวก ข

อัมตติกายตนสูตร

พระสุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค

เล่มที่ ๑๙, ข้อ ๑๐๘๔, หน้า ๕๙๙.

พระไตรปิฎก ภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๓๙

พระสุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค [๑๒. สัจจสังยุต]
สังยุต] ๒. อัมมจักกัปปวัตตนวรรค ๔. อัชฌัตติกายตนสูตร ๕๕๕

๔. อัชฌัตติกายตนสูตร

ว่าด้วยอายตนะภายใน

[๑๐๘๔] “ภิกษุทั้งหลาย อริยสัง ๔ ประการนี้
อริยสัง ๔ ประการ อะไรบ้าง คือ

๑. ทุกขอริยสัง	๒. ทุกขสมุททยอริยสัง
๓. ทุกขนิโรธอริยสัง	๔. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัง

ทุกขอริยสัง เป็นอย่างไร

คือ ควรกล่าวได้ว่า ทุกขอริยสังนั้น ได้แก่ อายตนะภายใน ๖ ประการ
อายตนะภายใน ๖ ประการ อะไรบ้าง คือ

๑. จักขวยตนะ (อายตนะคือตา)

ฯลฯ

๖. มนายตนะ (อายตนะคือใจ)

นี้เรียกว่า ทุกขอริยสัง

ทุกขสมุททยอริยสัง เป็นอย่างไร

คือ ตัณหาอันทำให้เกิดอีก ประกอบด้วยความความเพลิตเพลินและความ
กำหนด มีปกติให้เพลิตเพลินอยู่ในอารมณ์นั้น ๆ คือ กามตัณหา ภวตัณหา
วิภวตัณหา นี้เรียกว่า ทุกขสมุททยอริยสัง

ทุกขนิโรธอริยสัง เป็นอย่างไร

คือ ความดับตัณหาไม่เหลือด้วยวิราคะ ความสละ ความสละคืน ความพ้น
ความไม่อาลัยในตัณหา นี้เรียกว่า ทุกขนิโรธอริยสัง

ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัง เป็นอย่างไร

คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ นี้แล ได้แก่

๑. สัมมาทิฏฐิ	ฯลฯ	๘. สัมมาสมาธิ

นี้เรียกว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัง

อริยสัง ๔ ประการนี้

ภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุนั้น เธอทั้งหลายพึงทำความเพียรเพื่อรู้ชัดตาม
ความเป็นจริงว่า “นี้ทุกข์ ฯลฯ นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา”

อัชฌัตติกายตนสูตรที่ ๔ จบ

ประวัติผู้วิจัย

- ชื่อ/ ฉายา/ นามสกุล : พระสุชาติ ปภัสสร (สุวรรณดี)
- ว/ ด/ ปี เกิด : วันพฤหัสบดี ที่ ๕ เดือน ตุลาคม พุทธศักราช ๒๕๐๔
- ภูมิลำเนาที่เกิด : บ้านดอนสงวน เลขที่ ๑๓๘ หมู่ที่ ๑๒ ตำบลหัวโพธิ์ อำเภอสองพี่น้อง จังหวัดสุพรรณบุรี
- การศึกษา : พ.ศ. ๒๕๕๓ การศึกษานักธรรมชั้นเอก วัดไชยชุมพลชนะสงคราม ต. บ้านใต้ อำเภอเมือง จังหวัดกาญจนบุรี
พ.ศ. ๒๕๕๙ การศึกษาปริญญาตรีการจัดการเชิงพุทธ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย หน่วยวิทยบริการวัดป่าเลไลยก์
- ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา : โครงการทดสอบภาคปฏิบัติ ๑ เดือน หลักสูตรวิปัสสนาภาวนา มจร วิทยาเขตบาหลีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม วันที่ ๑-๓๑ พฤษภาคม ๒๕๕๙ ณ ศูนย์ปฏิบัติธรรมธรรมโมลี ต. หอนงน้ำแดง อ. ปากช่อง จังหวัดนครราชสีมา
ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ๗ เดือน ระยะที่ ๑ หลักสูตรพุทธศาสนคณาภิธานิตสาขาวชิราวุธวิปัสสนาภาวนา รุ่นที่ ๑๒ ระหว่างวันที่ ๘ กรกฎาคมถึงวันที่ ๒ พฤศจิกายน ๒๕๖๐ รวมระยะเวลา ๔ เดือน ณ ศูนย์ปฏิบัติธรรมธรรมโมลี ตำบลหอนงน้ำแดง อำเภอปากช่อง จังหวัดนครราชสีมา
ระยะที่ ๒, วันที่ ๔ พฤศจิกายน-๒ ธันวาคม ๒๕๖๐ รวมระยะเวลา ๑ เดือน ณ วัดนาหลวง (อภิญาเทสิตธรรม) ตำบลคำด้วง อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี ระยะที่ ๓, วันที่ ๕ ธันวาคม-๕ มกราคม ๒๕๖๑ รวมระยะเวลา ๒ เดือน ณ ศูนย์ปฏิบัติสมาธิภาวนามหาสี กรุงเทพมหานครแห่งสหภาพเมียนมา
- อุปสมบท : วันที่ ๙ เดือน พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๕๓
- สังกัด : วัดไชยชุมพลชนะสงคราม ต. บ้านใต้ อำเภอเมือง จังหวัดกาญจนบุรี
- ปีที่เข้าศึกษา : พุทธศักราช ๒๕๕๙
- ปีที่สำเร็จการศึกษา : พุทธศักราช ๒๕๖๒
- ที่อยู่ปัจจุบัน : วัดไชยชุมพลชนะสงคราม ต. บ้านใต้ อำเภอเมือง จังหวัดกาญจนบุรี
- โทรศัพท์ : ๐๘๙๒๓๒๙๖๙๖
- E-mail : prasuchath@gmail.com